

URMIYA GÖLÜ FACİƏSİ

(Məqalələr toplusu)

«Elm və təhsil»
Bakı - 2014

Ön sözün müəllifi:
Prof.dr. Qulamrza Səbri Təbrizi

*Tərtib edəni, nəşrə
hazırlayanı və elmi redaktoru:*
Prof.dr. Vaqif Sultanlı

Kitab «Ana dili» fondunun vəsaiti hesabına nəşr olunur.
Fondun sədri professor **Qulamrza Səbri Təbrizidir**.

Urmiya gölü faciəsi (məqalələr toplusu).
Bakı, «Elm və təhsil», 2014, 182 səh.

Kitabda 21 dekabr 2013-cü ildə Bakıda GAMAC-ın təşkilatçılığı ilə Urmiya gölü faciəsinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, habelə bu problemlə bağlı müxtəlif səp-kili tədqiqatlar toplanmışdır.

$\frac{4603000000}{N098 \quad 2014}$ qrifli nəşr

© «Elm və təhsil», 2014

ÖN SÖZ

Urmiya gölü ekoloji baxımdan dünyanın nadir su yataqlarından biridir. Göl bütün dünyada suyunun, palçıqının, duzunun faydasına görə məşhurdur. Yer üzünün müxtəli yerlərindən xəstə insanlar bura müalicə üçün gəlir və şəfa tapırlar.

İnsana faydasından əlavə, Urmiya gölü çoxlu sayda nadir quşların məskənidir. Gölün adalarında cürbəcür vəhşi heyvanlar yaşamaqdadır.

Həmçinin gölün dövrəsində 15-16 milyondan artıq insan yaşayır və təsərrüfatla məşğul olur. İndi həmin insanlar gölün quruması səbəbindən köçməyə məcburdurlar.

Göl faydalı olduğundandır ki, onun aradan getməsi insanların, təbiətin faciəsinə səbəb olur. Mən indi deyə bilmərəm ki, Urmiya gölü hansı səbəbdən qurumağa başlayıb – bu alimlərin, mütəxəssislərin işidir. Ancaq aşkar şəkildə bilinən odur ki, sahibkarlıqla məşğul olanlar gölə axan çayların qarşısını kəsərək çoxlu bəndlər atmış, su hövzələri yaratmışlar. İndi bu bəndlər gölün suyunu qurudur. Ancaq o da aşkardır ki, gölün qurumasının səbəbkarı bilavasitə İran dövlətidir. Əgər belə deyilsə, nə üçün gölün qurumasına etiraz edən insanlar həbs olunur, zindanlara salınır, cəzalandırılır? Hətta mənim bildiyimə görə, öz vəsaitləri hesabına gölə nicat vermək istəyən insanlara da maneçilik törədilir. Eyni zamanda, dünyanın ekologiya ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarına gölün taleyi ilə maraqlanmağa, onun qurumasının qarşısının alınmasına yardım etməyə heç cür imkan verilmir.

Bu onu göstərir ki, Urmiya gölünün taleyində siyasi amillər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, siyasi ekspertlər burda zəngin uranium yataqlarının olduğunu iddia edirlər. Onların qənaətinə, bu yataqları səmərəli şəkildə istismar etmək üçün gölün qurumalıdır.

Ölkənin yeni seçilmiş prezidenti seçki öncəsi Urmiya gölünün qurumasının qarşısını almağa söz vermişdi. Ancaq seçki-

lördən xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq bu istiqamətdə heç bir iş görülmür.

Digər tərəfdən, İran dövlətinin Urmiya gölünü məhv etməsinin ciddi strateji hədəfləri vardır. Bu bütövlükdə Azərbaycanın, Türk Dünyasının əleyhinə yönəlmiş bir aksiyadır. Fars şovinistləri Azərbaycan xalqını tarixi torpaqlarından köçürmək üçün gölün qurumasından öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək naminə faydalanmaq istəyirlər. Onlar düşünürlər ki, gölü qurutmaqla Urmiya ətrafını viranəyə çevirsinlər. İndi vəziyyət o yerə çatıb ki, bu barədə danışmağa belə imkan vermirlər.

Biz xalqımızın başına gətirilən bu faciənin qarşısını almaq Azərbaycan torpaqları səhraya çevriləcək. İnsanlar öz dədə-baba yurdlarını, doğma ocaqlarını atıb getməyə məcbur olacaqlar. Bunun üçün də bütün gücümüzü toparlamalı, səsimizi beynəlxalq təşkilatlara uca səslə duyurmalıyıq. Çünki Urmiya gölü yalnız Azərbaycanın deyil, dünyanın ən gözəl guşələrindən biridir, başqa sözlə dünya gözəlliyinin bir parçasıdır.

Düşünürəm ki, biz nəzərdə tutduğumuz hədəflərə doğru inamla addımlayacaq, məqsədimizə nail olacağıq. Bunun üçün Azərbaycan türk millətinin iradəsinə, əzminə, qüdrətinə söykənməliyik.

Prof.dr.Qulamrza Səbri Təbrizi

Ramiz Məmmədov
AMEA akademik H.Ə.Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun direktor əvəzi,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

URMIYA GÖLÜNÜN FACİƏSİ

1999-cu ildə Finladiyada “İqlim dəyişmələri və Yer kürəsinin su balansı” mövzusunda, mənimdə iştirak etdiyim, beynəlxalq simpozium keçirildi. Simpoziumun məqsədi antropogen istiləşmə nəticəsində planetimizdə su resurslarının paylanmasında hansı dəyişiklər ola biləcəyək proqnozunu vermək durdu. Simpoziumun gəlidiyi nəticəyə görə, müasir istiləşmə fonunda, gələcəkdə arid (quraq) ərazilərdə yağıntının miqdarı azalacaq, rütubətli ərazilərdə isə artacaqdır. Urmiya gölü və onun hövzəsi tamamilə arid ərazilər bölgüsünə düşür.

Eyni zamanda, Urmiya gölü su bataqlıqları ərazilərinin bariz nümunəsidir və bu göl hövzəsi ilə birlikdə İran İslam Respublikasının böyük, və biomüxtəliflik baxımından zəngin, bir ərazisini əhatə edir, bəşəri əhəmiyyət kəsb edir. Su bataqlıqları haqqında beynəlxalq konvensiyanın məhz İran İslam Respublikasının Ramsarda şəhərində qəbul olunması bu baxımdan təsadüfi deyildir.

Su bataqlıqları əraziləri özləri üçün səciyyəvi olan fauna və floranın, xüsusən su quşlarının, mövcudluğunda və su rejiminin nizamlanmasında böyük funksiyaya malikdirlər. Bu ərazilər böyük iqtisadi, mədəni və rekreasiya əhəmiyyəti olan resurslardır, onların itirilməsi heç nə ilə əvəz oluna bilməz. Su bataqlıqları quşları öz miqrasiyaları zamanı dövlət sərhədlərini keçdiyindən onlar beynəlxalq resurs kimi qəbul olunmalı və qorunmalıdır. Bu fikirlər su bataqlıqları haqqında beynəlxalq Ramsar konvensiyasının preambulasında öz əksini tapmışdır.

İranda su ehtiyatlarının planlaşdırılması və idarə edilməsi, əvvəllər bir qayda olaraq, cəmiyyət səviyyəsində ekosistemin qorunması və torpaqdan istifadənin idarə edilməsindən qismən və ya da tamamilə ayrı həyata keçirilmişdir. 21-ci əsr başlayan kimi, bir çox ölkələrdə olduğu kimi, İran ictimaiyyəti su ehtiyatlarının və torpaqdan istifadənin idarə edilməsi, su bataqlıqları və onunla əlaqəsi olan ekosistemlərin qorunması və bərpası ilə bağlı çox mühüm problemlərlə üz-üzə gəldi.

Getdikcə əhalinin sayı artdığından su təchizatına, daşqın və quraqlıq haddisələrinə, suyun çirklənməsinə qarşı mübarizə və su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsinə də ehtiyac artdı. Eyni zamanda, sudan kənd təsərrüfatında, balıqçılıqda, gəmiçilikdə və başqa sahələrdə istifadə edilmə də artdı. Bu tələbatların ödənilməsi su bataqlıqları və onunla əlaqəsi olan akvatik ekosistemlərin sağlam mühitindən çox asılıdır. Əhali artıqca inkişaf sürətlənir, eroziya və çirklənmə prosesləri güclənir. Bunlar da həm insanlara, həm də ekosistemlərə təhlükə yaradır.

Ekosistem idarəçiliyi coxsaylı ekoloji problemlərin həllində yeni yanaşmadır, lakin İranda İslam Respublikasında bu məsələ ilə bağlı heç bir tədqiqat aparılmayıb. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, ekosistem üsulu su bataqlıqları ərazilərinin idarə olunmasında ən müasir üsuldur, və bu gölün su resurslarını idarə etmək üçün biz həmin üsuldən istifadə etmişik. Bunun üçün aşağıdakı məsələlər həll olunmuşdur:

- Su bataqlıqları ərazilərinin idarə olunmasını üçün İran İslam Respublikasında hüquqi bazanın analizi edilmiş və təşkilatı işlərin müasir vəziyyəti araşdırılmışdır;
- Urmiya gölü bataqlığı ekosisteminin əsas indikatorları müəyyənləşdirildir;
- Gölün hövzə quruntunda su balansını hesablanmış və ehtiyatının dəyişməsinin (1998-ci il -33.5; 2005-ci il -58.3 m.kub.m) getdikcə mənfi balansla meyilli olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

- Urmiya gölü və ətrafının ekoloji həssaslıq xəritəsi tərtib olunmuş, təhlil eildmiş və göstərilmişdir ki, yüksək həssaslığa malik sahələr gölün cənub qurtaracağında yerləşir və əsas adaları, cənubda dayaz sahil hissələri, peyk su bataqlıqlarını və əsas çay ağızlarını əhatə edir;

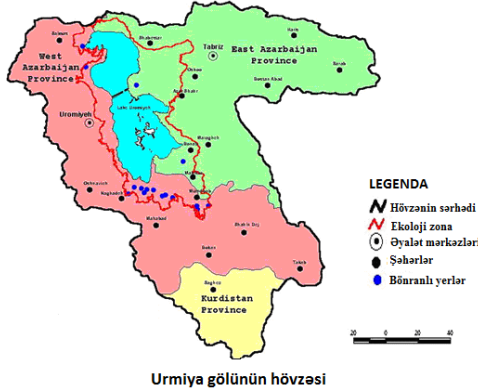
- Urmiya gölü və peyk su bataqlıqlarında insanın mövcud fəaliyyət sahələrinin yayılması və ekoturizmin rayonlaşdırılması xəritələri tərtib olunmuşdur;

- Su bataqlığının ekosistemlərinin vahid idarəetmə planına uyğun gələn iki buferi (*Ekoloji və Hidroloji buferlər*) və bir sərhədi (*Su bataqlığının sərhədi*) olduğu müəyyənləşdirilmişdir;

- Urmiya gölü hövzəsinin ekosistem üsulu əsasında vahid idarəetmə modeli hazırlanmışdır. Bu model üç əsas bölməyə ayrılır: *Əsas (baza) xətt, təhlil və planlaşdırma*;

- Urmiya gölü üçün su bataqlığının üç hissədən ibarət (*bioloji, su və çöküntülər və sosial-iqtisadi*) monitoring planı hazırlanmışdır.

Urmiya gölü hövzəsinin fiziki- coğrafi səciyyəsi.

Coğrafi şəraitinə görə İran İslam Respublikası 6 əsas hidroloji sutoplayıcı hövzəyə bölünür. Urmiya gölü hövzəsi onlardan biri olub İranın şimali-qərbində yerləşir, hövzə 51,876 km² sahəni əhatə edir, onun 51%-i Qərbi Azərbaycanda, 39%-i Şərqi Azərbaycanda və

10%-i isə Kürdistan əyalətinə düşür. Bu hövzə qapalı, daxili drenajlı hövzəyə çox gözəl bir nümunədir; belə ki, bütün səth və qrunt suları axıb mərkəzi gölə (Urmiya gölü) tökülür; yüksək

buxarlanmanın baş verməsi və duzlu suların daxil olması burada hiperduzlu bir şərait yaradır.

Urmiya gölü hövzəsi Zaqres dağının Şimal yamaclarını və İranla Türkiyənin arasındakı dağ silsilələrinin Şərq yamaclarını əhatə edir. O həm də Sələnd dağının qərb yamaclarını tutur. Bu hövzəni qapalı drenajlı sutoplayıcı hövzə kimi təsnif etmək olar. Bu o deməkdir ki, gölə axar çaylarla bərabər, həm də yağıntı və qrunt suları axıb tökülür.

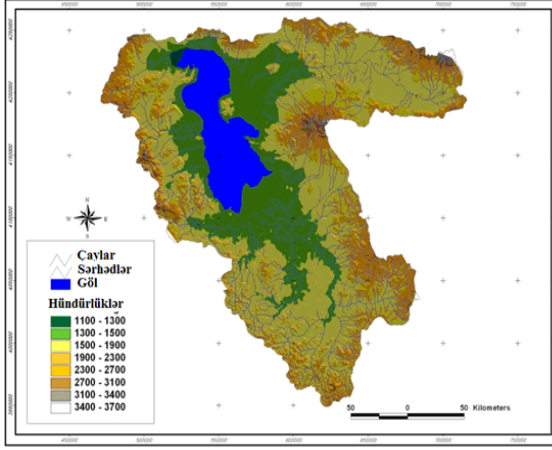
Hövzənin yer formalarının və əhatə dairəsinin çox geniş hissəsini dağlıq əraziləri(38%), daha sonra təpəliklər(21%), yayla və yuxarı terraslar (11,2%), gölün özü(9%) və yerdə qalanını isə düzənliklər, kompleks və qarışıq sahələr (20,8%) təşkil edir. Hövzənin Şimal hissəsi əhəngdaşı formasılarından və vulkan süxurlarından ibarətdir. Əsas torpaq tiplərini yayla, alluvial, subasar düzənlik və düzənlik torpaqları təşkil edir.

Urmiya gölü hövzəsinin əsas hissəsi dəniz səviyyəsindən 1280-2000 metr hündürlükdə yerləşib Urmiya gölünü əhatə edən geniş düzənlik formasındadır. Ona görə də onun qışı soyuq və yayı nisbətən mülayim keçir. Urmiya gölü hövzəsinin sahəsi geniş dağlıq regionundan təşkil olunub, gölü və ona qonşu olan düzənlikləri dövrəyə alır. Sutoplayıcı hövzənin qərb hüdudları İran və Türkiyə arasındakı sərhədləri örtür və regionun ən uca zirvələrinin hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 3608 və 3575 metrə çatır.

Gölə sutoplayıcı sahəsi 35122000 ha olan 21 çay axıb tökülür. Göl cənub hissədən şimal hissəyə nisbətən daha çox su qəbul edir. Qrunt suları sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət məqsədləri üçün istifadə olunan əsas su mənbəyi olsa da, su təchizatında səth suları daha çox əhəmiyyətə malikdir. Suyunun tərkibində yüksək miqdarda duz olan Acı çay istisna olmaqla, suayırıcının qalan çaylarının hamısında duzluluğun səviyyəsi aşağıdır və onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsində elə bir məhdudiyətlilik yoxdur.

Urmiya gölü hövzəsinin səkkiz yarımhövzəyə bölmək olar. Hövzənin qərb hüdudları İran və Türkiyə sərhədi arasında yüksəkliklərlə dövrələnərək Səlmasın qərbindən Pirəmşəhrin şimalına doğru uzanır. Regionun ən yüksək zirvəsi (şəkilə bax) dəniz səviyyəsindən 3600 metr hündürdür.

Urmiya gölü hövzəsinin topoqrafik xəritəsi

Hövzənin ən alçaq yüksəkliyinin hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 1276 metrdir. Yaz fəslində gölə bitişik düzənlikləri qismən su basır, sulu illərdə 255 km² sahə su altında qalır. Göl-

də sahəsi 10 hektardan çox olan 17 ada var.

Urmiya gölünün özü isə Qərbi və Şərqi Azərbaycan əyalətlərinin sərhədləri arasında, dəniz səthindən 1276 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün təqribi sahəsi 5000km² olub maksimum ölçüləri 130 km. x 40 km.-dir. Suyu dayazdır, orta dərinliyi 5.4 metrdir və həddindən artıq duzlidir. Suyun səviyyəsi və duzluluğu daxil olan suların miqdarından və buxarlanmanın səviyyəsindən asılı olaraq fəslə və illərarası tərəddüd edir, və bu haqda aşağıda məlumat veriləcək.

İqlim şəraiti. Urmiya gölü hövzəsi ərazinin qışı soyuq, yayı isə nisbətən mülayim keçir. Hövzədə dörd meteoroloji stansiya (stansiyalar dəniz səviyyəsindən 1399-1800 metr yüksəklikdə yerləşir) tərəfindən toplanan əsas iqlim göstəriciləri öz əksini cədvəldə tapmışdır. Gölün öz iqlimi Urmiya hövzəsinin əhatə etdiyi ərazinin iqlimindən fərqlənir.

Yağıntılar. Hövzəyə düşən orta illik yağıntının miqdarı 203 mm (yalqız Ağac stansiyası-dəniz səviyyəsindən 1290m) və 688mm (Aphan stansiyası-dəniz səviyyəsindən 1700m) arasında tərəddüd edib. 1966-2002-ci illərdə orta illik yağıntının miqdarı 372 mm olub. Bu yağıntının bir hissəsi hövzədə kifayət qədər bol olan qarın əriməsi hesabına formalaşır.

Urmiya gölü hövzəsində əsas stansiyaların uzunmüddətli orta illik iqlim göstəriciləri.

Stansiya	Yüksəklik	Yağıntı	Gündəlik orta temperatur (°C)			Şaxta günlər	Nisbi rütubət	küləyin orta sürəti	Ümumi günəş işığı	Duman günlər
	m	mm	Maks.	orta	Min.		%	Km/saat	sahat	
Urmia	1313	242	17.0	10.8	4.7	111.8	58	1.5	2724	4.7
Tabriz	1361	266	17.6	12.2	16.7	101.0	52	2.9	2743	19.3
Saghez	1476	385	18.8	11.1	3.4	118.1	53	1.6	2713	4.1
Sarab	1800	580	15.1	8.3	1.3	143.1	64	2.2	2773	0.3

Bu regionda orta illik yağıntının miqdarı (345.5) ölkə üzrə uzunmüddətli orta illik yağıntının miqdarından (245 mm) 36% çoxdur. Bununla bərabər, üç il (1998-2001) davam edən kəskin quraqlıq Urmiya gölü hövzəsinə düşən yağıntının miqdarının ciddi sürətdə azalmasına səbəb oldu; belə ki, 1998-2001-ci illərdə düşən yağıntının miqdarı ilə müqayisə etsək, onun 36% azaldığını görürük, 2000-2001-ci illərdə isə bu azalma 50-75% təşkil edib.

Quraqlıq nəticəsində axının azlması gölə daxil olan suyun miqdarının azalmasına da səbəb oldu. Uzunmüddətli hesabatların tədqiqi göstərir ki, ən uzun quraqlıq dövrü 1977-1987-ci illərə təsadüf edir və bu müddətdə hövzəyə düşən yağıntının orta miqdarı uzunmüddətli yağıntının orta miqdarından aşağı olub; ona görə də gölə su axının orta miqdarı 4426 mln. m³ (uzunmüddətli

daxil olmanın orta miqdarı 5316 mln. m³-dir) olub. Quraqlıq dövrü göldə suyun səviyyəsinə də təsir göstərib.

Temperatur. 49 meteoroloji stansiyanın məlumatına əsasən, hövzədə orta illik temperatur göstəricisi 6.4 °C (Ziğvən-dəniz səviyyəsindən 2250) və 13.2 °C (Arazşəhr-dəniz səviyyəsindən 1320 m) arasında dəyişir.

Buxarlanma. Urmiya hövzəsi gölündə illik orta buxarlanma həddi 1499 mm-dir və bu göstərici 1000mm (Areştenab Metereoloji stansiyasında dəniz səviyyəsindən 1950m yuxarı) və 2100mm (Sahlan Metereoloji stansiyada-dəniz səviyyəsindən 1400m yuxarı) rəqəmləri arasında dəyişir [68]. Urmiya gölünün yaxınlığında yerləşən 6 stansiyada və həmçinin gölün səthində illik buxarlanmanın dəyişmə əmsalları öz əksini diaqram 2.5 və cədvəl 2.3-də tapmışdır. Buradan görüldüyü kimi, birinci halda illik buxarlanma 980-2300mm, gölün səthindən isə 894-1172mm arasında dəyişir .

Küləklər. Hövzə nisbətən sakit külək rejiminə malikdir. Bununla birlikdə, Təbriz və Urmiya sinoptik stansiyaları Urmiya gölünə məlumatlarına əsaslanaraq görür ki, 1951-ci ilin yanvarında cənub-qərb istiqamətlərində küləyin maksimum sürəti 31m/s olub. Urmiya gölündə hakim küləyin maksimum orta sürəti cənub-qərb istiqamətində 3.2m/s qeydə alınıb. Ümumiyyətlə, regionda güclü küləklər qərb və cənub-qərb istiqamətlərində baş verir.

Hidroloji şərait və su ehtiyatları

Urmiya gölü hövzəsi hidroloji təsnifat baxımından Araz çayı, Sefidroud, Tavaleş və Fars körfəzi hövzələri ilə birlikdə İranın mərkəzi sutoplayıcısının bir hissəsini təşkil edir. Bu gölün hövzəsi İranın ən sulu hövzələrindən biridir, onu 8 yarım-hövzəyə bölmək olar (cədvələ bax).

Urmiya gölü yarımhövzələrinin ümumi spesifikasiyaları

Yarım hövzə	Əsas çaylar	Sahə		Yüksəklik(dəniz səviyyəsinə nisbətən)	
		Km ²	%	Maks.	Min.
O1	Zola çay, Nazlu çay, Shahr	7,845	15.0	3608	1276
O2	Sofian çay, Daryan çay,	2,123	4.0	3155	1276
O3	Aji çay, Azar Shahr çay	11,710	22.0	4811	1276
O4	Urmiya gölü	7,150	14.0	1500	1276
O5	Sofi çay, Ghaleh çay	1,829	4.0	3707	1276
O6	Zarrineh çay, Loan çay,	13,857	27.0	3332	1276
O7	Simineh çay	3,743	7.0	2804	1276
O8	Mahabad çay, Gadar çay	3,619	7.0	3578	1276
Ümumi		51,876	100.0	-	-

Urmiya hövzəsinin çayları. Cədvəldə göstəriləni kimi, Urmiya gölünə tökülən 25 çaydan 14-ü daimi, 11-i isə mövsümi fəaliyyət göstərir.

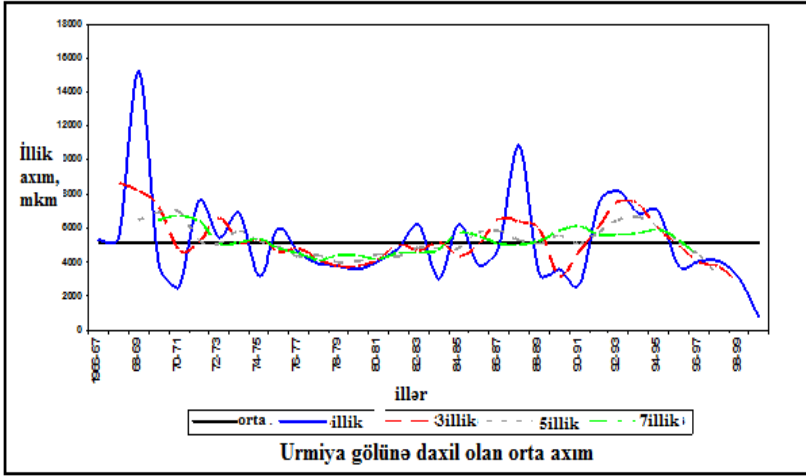
Ümumilikdə quraqlıq ildə onlara orta illik daxilolmaların miqdarı 4426 mlrd. m³ təşkil edir. Bu çaylardan illik axımı 2000 mlrd. m³ olan Zarrined Roud çayı ən böyük çaydır. Növbəti şəkildə Urmiya gölünə 3,5 və 7 il ərzində daxil olan suyun orta göstəriciləri əksini tapmışdır.

Urmiya hövzəsinin daimi çayları

No.	daimi çay	hövzə sahəsi (ha)	Urmiya gölünə illik daxilolmalar (mln.m ³)
1	Zarrineh çay	1200000	2000
2	Simineh çay	400000	630
3	Gadar çay	190000	380
4	Aji çay	900000	450
5	Barandooz çay	120000	360
6	Nazlu çay	196000	245
7	Shahr çay	30000	90
8	Zola çay	190000	60
9	Sofi Chai	-	100
10	Azar shahr çay	30000	33
11	Leylan çay	70000	55
12	Mardoogh çay	60000	85
13	Ghaleh çay	60000	60
14	Mahabad çay	180000	300

Diagramda əks olunduğu kimi, gölə uzunmüddətli orta illik axın 5316 mln. m³ –dir, 1966-1999-cu illərdə bu rəqəm 764 mln m³ və 15,264 mln. m³ arasında tərəddüd edir.

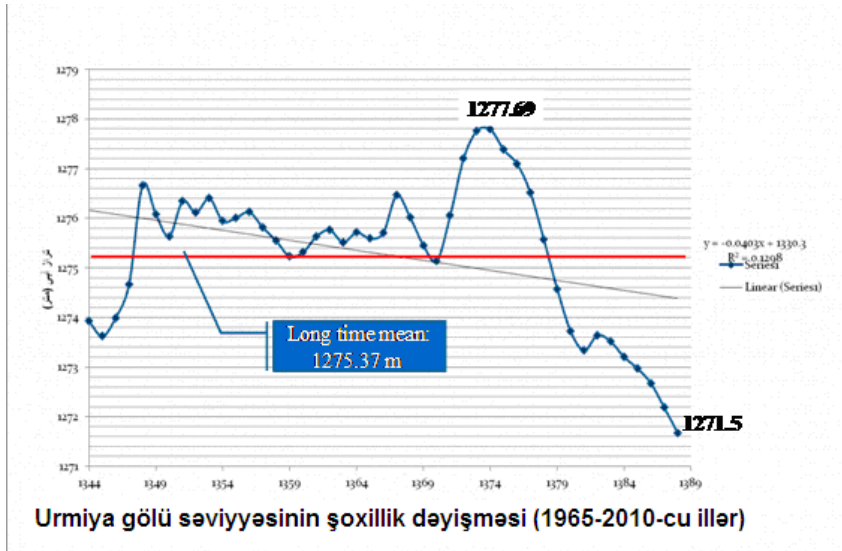
Suyunun tərkibində duzun miqdarı çox olan Acıçay istisna olmaqla, hövzə çaylarının hamısında ümumi sülb axınının səviyyəsi aşağıdır və sudan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsində xüsusi məhdudiyətlik yoxdur. Ümumi çöküntü gətirmələrin miqdarı hər il üçün 5.8 milyon ton təşkil edir və bu gətirmələrin ən çox miqdarı hövzənin şimal hissəsinin payına düşür.

Urmia gölünün səviyyəsi. Urmia gölünün su səviyyəsi üzərində müşahidələr 1965-ci ildən aparılır (şəkilə bax). Gölə səth axımının orta illik miqdarı 5316 mln.m^3 -dir. Ancaq, quraq 1356-1367 (1977-1988) illər dövründə gölə orta axım 4426 mln.m^3 -ə qədər azaldı və səviyyə düşdü. Rütubətli 1371 - 1377 (1992 – 1998) illərdə isə səth axımı 5296 mln.m^3 -ə qədər artdı. $1277,91 \text{ m}$ -ə bərabər maksimum səviyyə 1373-74 (1994-95) illərdə müşahidə olundu, bu zaman gölə səth axımı 7038 mln.m^3 oldu. $1275,25 \text{ m}$ -ə bərabər minimum səviyyə 1999-2000-ci illərdə müşahidə olundu, onda gölə axım 764 mln.m^3 -ə endi. Şəkil-dən görünür ki, 1994-2000-ci illər dövründə gölün səviyyəsi $2,66 \text{ m}$ düşmüşdür. Həmin şəkilə görə də gölün orta səviyyəsi 1276 m -dir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Urmia gölünün səthinə düşən yağıntının orta illik qiymətinin 267 mm -ə bərabər olduğu halda, 1999-2000-ci illərdə bu rəqəm 100 mm -ə qədər azalmışdır.

Bütün müşahidə dövrü üçün səviyyənin orta qiyməti 1275.37 m -ə bərabərdir. Enmə tendensiyasının regressiya tənliyi aşağıdakı kimidir: $Y=0.0403X+1333.03R^2$

Gölün səviyyəsinin dəyişməsində iqlim amilinin rolu böyükdür, ancaq həlledici deyildir. Burada əsas amillərdən biri göl hövzəsində insan fəaliyyətinin artması nəticəsində hövzə çaylarının sularının kən təsərrüfatı və digər məqsədlər üçün əvəzsiz olaraq götürülməsidir.

Urmiya hövzəsinin sosial-iqtisadi səciyyəsi

Bu hissə Urmiya gölü hövzəsinin mövcud sosial və iqtisadi inkişaf planlarını təsvir etməyi nəzərdə tutur. O, həddindən çox insan məskunlaşmasından, fəaliyyət sahələrinin inkişafından başlayır və sonra insanın əsas fəaliyyət sahələrinin və onların Urmiya gölünün ekosisteminə təsirini təsvir etmək və sayını müəyyənləşdirməklə davam edir.

Urmiya gölü məskunlaşma məskunlaşma istiqamətləri:
2.11-ci şəkildə hövzə daxilində əyalət sərhədləri və əsas məs-

kunlaşma mərkəzlərinin yerləşdiyi sahələr və hidroloji vahidlərlə əlaqə göstərilir.

Urmiya hövzəsində becərilən əsas bitgi növləri

Yarım hövzə	Becərilən sahələr
O1	Şəkər çuğunduru
O2	Yem bitkiləri- ot
O3	Şəkər çuğunduru, kartof, tütün
O4	Şəkər çuğunduru
O6 & O8	Şəkər çuğunduru, pambıq, tütün
O7	Tütün

Urmiya gölü hövzəsində 1976-cı ildə əhalinin sayı 2664,029 nəfər idi, bu rəqəm 1986-cı ildə 3,668,657 və 1996-cı ildə 4,358,069 və 2006-cı ildə 4,785,451 nəfərə çatmışdır. 30 il ərzində əhalinin illik orta artımı kənddə 0,55%, şəhərdə isə 4.14% olmuşdur. Kənd ərazilərindən imiqirasiya nəticəsində şəhər əhalisinin sayı 1976-cı ildə 45.9%, 2006-cı ildə 63.1% artmışdır.

2001-ci ilin tədqiqatlarına əsasən, Urmiya gölü hövzəsində 3129 kənd və 36 kənd mərkəzi yerləşir. Şərqi Azərbaycanda 11 şəhər və 1008 kənd, Qərbi Azərbaycanda 25 şəhər və 1831 kənd var, 290 kənd və bir şəhər isə Kürdüstan əyalətində yerləşir. Üç yarımhövzədə 13 şəhər yerləşdiyi halda, 4 yarımhövzədə heç biri də yoxdur. 6 yarımhövzədə 1000-ə yaxın kənd və 4 yarımhövzədə isə ancaq 7 kənd var.

Kənd təsərrüfatı: Yarım əsrdən artıqdır ki, Urmiya hövzəsində yaşayan əhali üçün dənli bitkilər becərmək və bağçılıqla məşğul olmaq çox mühüm biznes sahələri sayılır.

Cədvəldə göstərildiyi kimi, buğda və arpa yarımhövzələrin hamısında ən çox yayılmış dənli bitkilərdir. Bu da gölün ətrafında əlverişli iqlim şəraitinin olması ilə əlaqədardır.

Burada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları 1960-cı illərə qədər yalnız ailə icmalarının özləri tərəfindən istehlak edilirdi, lakin bu gün isə 02, 03 və 0,5-in artıq qalan payı qonşu bazarlara göndərilir. Əlverişli təbii şərait hesabına bağımlıq təsərrüfatlarından yüksək məhsul əldə edilir və bu da xarici bazarlara ixrac etməyə imkan verir. Şövtəli, alma, armudla yanaşı, kişmiş və tərəvəz ən mühüm və çox yayılmış kənd təsərrüfatı məhsullarıdır.

Urmiya gölü hövzəsində torpaqdan istifadə (1990)			
S/n	Torpaqdan istifadə	Sahə (ha)	Faiz (%)
1	Milli torpaq sahəsi/təbii ehtiyatlar		
1-1	Otlaq sahələri	2947410	56.8
1-2	Məşələr	30 900	0.6
1-3	Duzlutorpaq/duzlubataqlı	12 3700	2.4
1-4	Su bataqlıqları	5150	0.1
1-5	Bataqlıq bitgisi	15 500	0.3
1-6	Bedlandlər	12 8500	2.5
1-7	Urmiya gölü	523940	10.1
Yarım cəmi		3775100	72.8
2	Milli torpaq sahəsindən/təbii ehtiyatlardan istisnalar		
2-1	Şəhər infrastrukturu	67000	1.3
2-2	Kənd təsərrüfatı torpaq sahəsi	134550	25.9
Yarım cəmi		1412500	27.2
Cəmi		5187600	100.0

İnsanın başqa fəaliyyət sahələri: Təbrizdə ipək, pambıq və atlas sənayesinin (parça və ibadət xalçaları) tarixi ən azı 1221-ci ilə, Yaqut Hamavi, onun ardınca Marko Polonun buraya səfər etdiyi dövrə gedib çıxır. Yuxarıda

deyilənlərdən başqa, əl işləri sənəti də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O₃ yarımhövzəsində Haris xalçaları məşhur olub və hətta bu gündə yüksək dəyərləndirilir.

Təbrizdə xam dəri aşılama müəssisələrinə və mozaika işlərinə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, əl işləri sənətinin inkişafı tez-tez qalxıb düşmüş, Qacaridin hakimiyyəti dövründə isə xeyli zəifləmişdir. Bu günlərsə O₃ və O₄ yarımhövzələrində xalça toxuculuğu, O₁ O₆ O₇ və O₈-də kilim, O₃-də gəbə toxuculuğu və tikiş işləri geniş yayılmışdır. Urmiya gölü shövzəsində torpaqdan istifadə müvafiq cədvəldə verilmişdir

İnfrastruktur və onların Urmiya gölü təsiri: Bu bölmədə, hövzənin başqa yerlərindəkiləri nəzərə almadan, gölün ətrafında yerləşən mühüm infrastrukturların göstərdiyi təsir öz əksini tapmışdır. Bu özündə yolları, dəmir yollarını, hava daşımalarını, port və limanları ehtiva edir.

Yollar: Gölün ətrafında çayüstü körpülü çoxlu sayda şose və sərbəst yollar var, son vaxtlarsa gölü kəsib keçən Şəhid Kələntəri adına avtomagistral salınmışdır. Gölün ekosisteminə göstərilən təsirləri araşdırmaq məqsədilə tədqiqat zamanı yollarla bağlı çoxlu zəruri bilgiler toplanmışdır. Şəkildən göstərildiyi kimi, Urmiya gölünü kəsib keçən Kələntəri avtomagistralı nəhəng körpü yoludur; o, gölü şimal və cənub hissələrə bölür. Kələntəri avtomagistralın tikintisinə 1989-cu ildə başlanılmış və əsas işlər 1995-ci ildə başa çatdırılmışdır.

Bununla yanaşı, aşağıda qeyd edildiyi kimi, körpünün tikintisinin başa çatdırılması üçün hələ görüləsi xeyli işlər qalır. Avtomagistral Təbriz və Urmiya şəhərləri arasında birbaşa yol əlaqəsi yaradacaq, bu da 120km məsafənin qısına gətirib Nazirliyin proqnozuna görə, 2024-cü ildən bu yolla ildə 10 milyon adamın gediş-gəlişi mümkün olacaq.

Layihənin əsas zərərli təsirləri aşağıdakılardır:

- Avtomagistralın tikintisi gölün yatağında və suyun səthində xeyli sahənin itkisinə səbəb olur. Magistralda özüllərin eni 80 metr, körpünün uzunluğu 14 km-dir və bu da gölün 120ha sahəsinin sıradan çıxması deməkdir.

- Göl səthinin az bir faizini tutsa da, körpünün inşası zamanı geniş bir sahədə kifayət qədər hiss ediləcək narahatlıq yaranacaq. Bundan başqa, daş çıxarılması və gölün hər iki tərəfində magistralın inşası təbii mühitdə ciddi itkilərə səbəb olmuşdur.

- Urmiya gölünün insanı cəlb edən ən böyük dəyərlərindən birini onun gözoşqayan mənzərəyə və landşafta malik olması təşkil edir və elə bu da gölü milli park və biosfer qoruğu elan etməyə imkan verir. Şübhəsiz, gölün ortasından magistral yolu çəkilməsi Urmiya gölü landşaftının tamlığına, bütövlüyünə xələl gətirir.

- Güman ki, gölün hidrodinamikasında baş verən dəyişikliklər ətraf mühitlə bağlı çox ciddi problemdir və bu, gölün ekologiyasına təsirsiz ötürməyəcək. Kəsişmə nəticəsində gölün hər iki hissəsində su mübadiləsinin miqdarı azalır, şimal hissənin payına daha az su düşür (xüsusilə Acıçaydan gələn duzlu su).

Müasir vəziyyətdə su ehtiyatlarının mühüm inkişaf layihələri: Urmiya gölü hövzəsində su təchizatının 93.8%-i kənd təsərrüfatına, 5.6%-i şəhər və kənd istehlakına və 0.4%-i isə sənayeyə sərf olunur. Odur ki, hidrotexniki qurğular bu tələbatları ödəmək baxımından inşa olunmuşdur. Göstəriləndiyi kimi, burada ən mühüm tikililər tutumuna müvafiq olaraq 625, 230, 60, 96, 24 və 5 mln.m³ olan Zarrineh Roud, Mahabad, Alavian, Hassanlu, Nahand və Param su anbarlarıdır.

Zarrineh Rouddan Təbrizə su nəqlətmə sisteminin yaradılması çox mühüm layihələrdən birini təşkil edir. Zarrineh Roud və Mahabad ehtiyat su anbarları 1971-ci,

Nahand və Alavian su anbarları 1996-cı, Hassanlu ehtiyat su anbarı 1999-cu və Acıçayın yarımqollarından birinin üstündə yerləşən kiçik Param bəndi isə 1997-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır.

Cədvəl 2.15-də göstərildiyi kimi, Novruzlu(Zarrineh Roud), Mahabad, Xanğah, Şeyxbaba (Sofiçay yarımhövzəsində), Yusif Kandi (Mahabad), Qadarçay, Zola (Salmas), Nazlu, Hasanlu və Silveh 1970-1999-cu illər arasında inşa edilmişdir.

Cədvəl

Urmiya gölü suayrıcında mühüm su qurğuları
(mövcud su bəndləri)

çay	Damba	Su hövzəsinin tutumu (mln.kub.m)	Tənzimlənən su (mln.kub.m)	Becərilən sahə (ha)
Zarrineh çay	Shahid kazemi	625	750	64,670
Mahabad çay	Mahabad	230	195	17,900
Sofi çay	Alavian	60	123	10,000
Aji çay	Param	5	-	-
Nahand çay	Nahand	24	32	-
Godar çay	Hassanlu	96	94	16,500

Urmiya gölü hövzəsində mühüm su qurğuları
(suayırıcı dambalar)

Çay	Damba	baş çatma tarixi	idarə olunan sahə (ha)
Zarrineh çay	Nowruzlu	1972	64,670
Mahabad çay	Yusef kandi	1970	18,200
Zola çay	Zola	1993	22,800
Nazlu çay	Nazlu	1989	52,000
Silveh çay	Silveh	1997	1,000
Godar çay	Gadar Chai	1997	1,500
Sofi çay	Maragheh	1999	8,865
Khanghah çay	Khanghah	1999	2,500
Mardoogh çay	Sheikh baba	1999	2,170
Gadar çay	Hassanlu	1995	2,100

Urmiya gölü hövzəsinin hidroloji dövrəni göstərir ki, yüksəkliklərdə və düzənliklərdə düşən 20.3 mlrd.m³ yağıntıdan 6.9 mlrd.m³ səth axınına qarışır, yerdə qalan isə buxarlanma vasitəsilə itkiyə məruz qalır. Hövzəyə Türkiyədən 235 mln.m³ su daxil olur.

İstehlak olunan və kənd təsərrüfatı sektorundan, şəhər və sənayədən Urmiya gölü hövzəsinə qayıdan suların ümumi cəmi cədvəldə verilir.

Urmiya gölü hövzəsində müxtəlif sektorlarda istehlak olunan və qayıdan sular. (mln.m³)

Sektor	Ümumi istifadə olunmuş su	Dövriyyə suyu		
		Səth	Qrunt suyu	Cəmi
Kənd təsərrüfatı	4401.8	1029.3	572.6	1601.9
İçməli	262.7	89.2	113.0	202.2
Sənaye	17.9	4.6	3.7	8.3
Akva kultura	8.5	-	-	-
Cəmi	4690.9	1123.1	689.3	1812.4

Mövcud vəziyyətdə su ehtiyatlarını və istehlakını qiymətləndirmək üçün əsas suhövzələrində axımın həcmi müqayisə edilir. Bu müqayisənin nəticələri öz əksini cədvəldə tapmışdır. Səth suları axımın müqayisəsi göstərir ki, yarımhövzənin hər birində ümumi axımın ancaq 26%-i istehlak olunur. Bunun da səbəbi aşağıdakılardır:

- Hövzənin uzunluğunun qısa və yamaclarının alçaq olması (Sofian və Tassouc);
- Qrunt su ehtiyatlarının çıxarılması (Sofian, Tassouc, Acıçay, Azar Şəhr);
- Səth sularının keyfiyyətinin pis olması (Ağçay);
- Su təchizatı ilə bağlı planların, suvarma və drenaj şəbəkələrinin kifayət qədər əhatəli olmaması və səth su ehtiyatı potensialının mövcudluğu (Zarrineh Roud və Simineh Roud).

- Camab Məsləhətçisi Mühəndisləri şirkətinin qiymətləndirməsi və qrunut su balansının nəticələri göstərir ki, 25 yarımhövzədə 21-nin qrunut sularından istifadə edilə bilinər.

Cədvəl

Urmiya gölü yarımhövzələrində ümumi axım və istehlak

əsas çaylar	Gölə illik daxilolma (MCM)	Sərf olunan ümumi səth suyu (MCM)	istifadə olan axım (%)
Zola-Nazlu-Shahr və Barandooz çay	2296	901	39
Sofian-Daryan çay və Tassouj çay	129	19	15
Aji çay və Azar Shahr çay	1510	438	29
Sofi çay -Ghaleh çay	304	137	45
Zarrineh çay, Leylan çay, Mardoogh çay	4620	696	15
Simineh çay	1808	347	19
Gadar çay	533	276	52
Mahabad çay	348	204	59
Cəmi	11548	3018	26

Yarımhövzələrun əksəriyyətinin suyunun istehlakını artırmaq olar, belə ki, susaxlayan qatda su balansı müsbət olduğundan mühitin udma imkanı məhdud olur və ehtiyat potensialın hamısını yenidən özündə toplaya bilmir və nəticədə mövcud ehtiyatın bəzi hissələri drenaj və buxarlanma yolu ilə itib gedir. Odur ki, susaxlayan laylardan

suyun çıxarılması su itkisinin miqdarını azaldır və yenidən daha çox suyun toplanmasına nail olmaq olar.

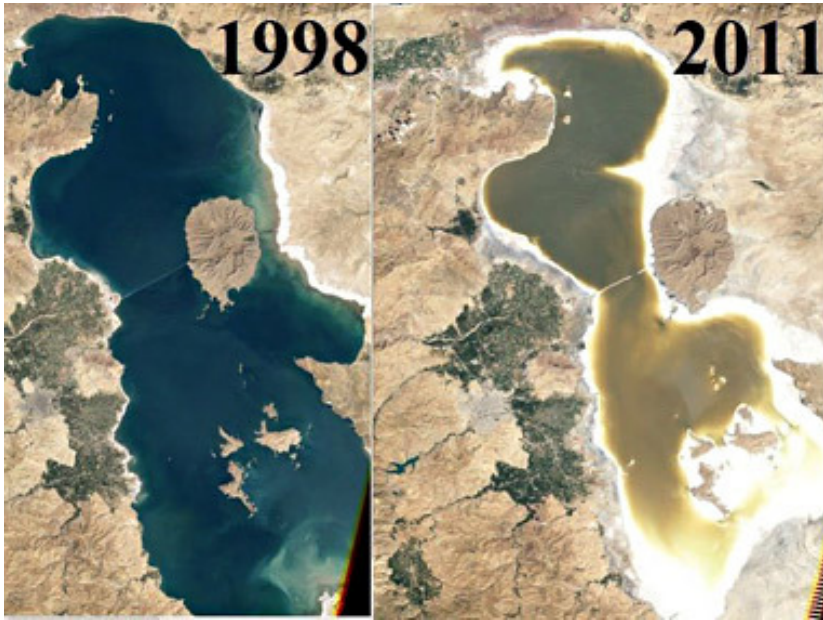
Susaxlayan laylarda kəmiyyət və keyfiyyət çatışmazlığı olan düzənliklərdə süni yolla yenidən qidalandırma (su hopdurma) layihələri həyata keçirilmişdir (Azərbaycan, Sofian, Tassouc). Suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, həcmi artırmaq və həm də göldən daxil olan duzlu suların qarşısını almaq üçün Təbrizdə, Zığvançayda, Azərbaycan və Urmiya ilə Salmasın arasında yerləşən ərazidə susaxlayan laylarda belə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Acabşir və Bostanabad kimi ərazilərdə də buna bənzər axtarıqların aparılmasına ehtiyac var.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar göstərir:

- Urmiya gölünün səviyyəsi son 20 ildə 3 m-ə qədər enmiş və xeyli sosial-iqtisadi və ekoloji problemlər yaratmışdır;
- Gölün sahəsi azalmış, sularının kimyəvi tərkibi dəyişmiş, duzluluq hədsiz dərəcədə çoxalmış, hiperduzlu şərait yaranmışdır. Urmiya baranlıq suquşlatı üçün olan beynəlxalq əhəmiyyətini itirmək halı ilə üz-üzə durmuşdur;
- Urmiya gölünün səviyyəsinin enməsinin əsas səbəbi təbii amillər olduğu müəyyənləşdirilmişdir, yəni bu gölə axan çayların suyunun və hövzəyə düşən yağıntının miqdarı azalmış, və bu da öz əksinin gölün səviyyəsində tapmışdır;
- Gölün səviyyəsinin enməsinin ikinci əsas səbəbi insan fəaliyyətidir. Yəni, son 30-40 ildə Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmış əhəlinin sayı təqribən iki dəfə artmış, kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf etmiş, bunun üçün gölə axan çaylar üzərində çoxlu sayda su ambarları (baraşlar) tikilmiş, nəticədə insan gölə daxil olan suyun miqdarını azaltmışdır.
- İnsanın digər fəaliyyəti də (yeni yolların çəkilməsi və s.) göl səviyyəsinin düşməsinə öz təsirini göstərmişdir;

- Problemin həlli üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin, məsələn gölün xilasını üçün əlavə su gətirilməsi, hövzədə su ehtiyatlarından istifadənin tənzimlənməsi, kən təsərrüfatının növlərinin dəyişdirilməsi və s., həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Urmiya gölünün son görüntöləri

Mohammad BABADOOST
Professor of Agricultural Sciences,
University of Illinois, Urbana, Illinois, USA

**DESICCATION OF THE WORLD'S SECOND LARGEST
SALTY LAKE IN NORTHWEST IRAN (AZERBAIJAN):
A SERIOUS ECOLOGICAL CRISIS IN THE REGION**

Potentially, a devastating ecological crisis rapidly developing in northwestern Iran (Azerbaijan). Due to building unnecessary dams and overuse of the underground waters, 5500-km², salty Urmia Lake is rapidly desiccating. This desiccation will release more than 6 billion tons of salts in the area, threatening residential areas of more than 10,000,000 people, vast agricultural production, and fauna and flora of the area. Urgent and swift actions are needed to prevent this ecological disaster.

Urmia Lake situated in northwest of Iran (~ 37°42'N, 45°19'E). This is the largest lake in the Middle East and the second largest salty-water lake in the world. Lake Urmia has been identified as: length: 140 km; width: 55 km; surface area: 5,500 km²(4,750 km²– 6,100 km²); depth: 0-16 m (ave. 6 m); and basin area: 52,000km². Estimated amount of water of the lake in normal conditions is 33 x 10⁹m³, with about 200 g salts/L. Inflow/outflow of the lake have been reported at 3.1 - 6.0 x 10⁹m³ per year. The lake is surrounded by mountains, Sahand to the east, Mishoto the north, Gushchi to the west, and Zagros to the south.

Urmia Lake is marked with 102 islands, of which the largest is the Shahi (Islamic island) with seven villages and with a very unique climate. The lake is the habitat to very rich fauna and flora, including 221 species of birds, 41 species of reptiles, 7 species of amphibians, and 27 species of mammals. At least

one species of algae and one species of shrimp (*Artemia urmiana*) have been identified in the water. *Artemia urmiana*, a high-value shrimp, is unique to the area. The lake basin is part of the “Fertile Crescent” area, with numerous land races of crops and wild plants and tremendous sources of plant genetics. Urmia Lake was registered under the convention on wetlands of international importance as waterfowl habitat (the Ramsar convention of the UN No. 14583 adopted in 1975).

Three sources of water inflow of Urmia Lake have been identified, which include floor springs of the lake, rivers, and seasonal flood water (mainly in spring). Due to establishing numerous deep water-wells around the lake and overuse of the underground waters, apparently water-flow through the floor springs of the lake has been lost. Because of building dams over all of the rivers, almost no river water is flowing to the lake. The only inflow water of the lake is the seasonal flooding, which is a very limited source. There are 13 major rivers in the basin, which are Aji-chay, Almalou-chay (Mardog-chay), Ghale-chay, Leylan-chay (Sofe-chay), Joghathu-chay (Zarrineh-rood), Tatao-chay (Simmineh-rood), Gader-chay, Mahabad-chay, Barandouz-chay, Shahr-chay, Nazlou-chay, Rozeh-chay, and Zola-chay. To my knowledge, two major objectives of building dams have been irrigating more farmlands and producing fish. Water collected behind dams is directed to the farmlands through long, open canals. More than 95% of farmland are irrigated using flooding methods; while the same farmland areas can be irrigated with about 25% of currently used water if overhead sprinkler and drip-delivery irrigation systems are used. Also, the value of the limited fish production behind the dams is negligible in comparison to the high-value of the *Artemia* in the lake. Thus, no ecologically acceptable reasons are offered for building the dams, which has resulted in desiccation of the lake. In addition, building dams over the rivers has almost eliminated enriching the underground water sources.

Average precipitation of the Urmia Lake basin is about 400 mm per year. The population of the area has been tripled in the past 40 years. Also, considerable industry has been established in the region in the past 40 years. Overuse of underground waters, with a very limited enriching, is expected to result in another devastating crisis in the future in the area. Apparently 80% of available water in the area is used for agricultural production and 20% in residential areas and in industry. Thus, sustainable living in the area will require an acceptable management of water usage in agriculture. The practical solution for managing water used in agriculture is changing flooding-irrigation method to sprinkler and drip-delivery irrigation methods and raising crops that require less water. Such changes are feasible and can be done in relative short period of time.

In the normal conditions, the amount of the salts in the lake water is about 200 g/L. Because of the desiccation, the salt content of the water has increased to about 400 g/L. Chemicals identified in the water include cations (Na^+ , K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} , Li^+) and anions (Cl^- , SO_4^{2-} , HCO_3^- , Br^- , F^- , B^-). More than 80% of the salts is NaCl. Desiccation of Urmia Lake is expected to release more than 6 billion tons of salt in the area. Some of the consequences of desiccation of the lake could be: vanishing *Artemia urmiana*; losing tremendous sources of plant genetics, which developed over millions of years in the area; health problems of the residents of the area and beyond; mineral toxicities of the released salts (e.g., NaCl) on the crops and losing the agricultural production in the area; acidic toxicity of the released chemicals (e.g., SO_4^{2-} , Cl^- , F^-) on plants; predisposing crops and wild plants (e.g., plant injury by salt storms) for infection of plants by various pathogens; losing animals; and forced-immigration of millions of people.

Urgent and swift actions are needed to prevent the ecological catastrophe in the region. Suggested solutions are:

releasing water behind dams immediately; changing agricultural irrigation methods from flooding to sprinkler and drip-delivery irrigations; establishing sustainable use of underground waters; directing water from high-flowing nearby rivers (e.g., Aras and Zab rivers) to the lake; filtering and directing waste-water of the cities to the lake; organizing an international conference to discuss solutions of the crisis; and establishing a Research Center (preferably an international research center) in the area to conduct necessary studies on maintaining Urmia Lake in natural condition, preserving priceless natural resources of the area, using the available waters for sustainable living and agricultural production, medical values of the lake, and developing drought-resistant and salt-resistant commercially-acceptable crops.

Əkrəm Rəhimli (Bije),
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

URMIYA GÖLÜ, ONUN PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Urmiya gölünün tarixi olduqca qədimdir. İranın tanınmış coğrafiyaşünas alimi Mustafa Şəhram özünün “İranın dəniz və gölləri” kitabında qədim mənbələrə əsaslanıb gölün 30-40 min il əvvəl yarandığını yazır. Ən qədim vaxtlardan indiyə qədər Urmiya gölünə müxtəlif adlar verilmişdir. “Çiçe” (fransız səyyah Şarden), “Təla” (Murat Əlbədan), “Şahi gölü”(Human Fərzad) və s.

Ərəblərin istilasından sonrakı orta əsr mənbələrində çox vaxt göl Urmiya şəhərinin adı ilə bağlı “Urmiya gölü” adlandırılmışdır. Rza şah şahlıq taxtını qəsb etdikdən sonra (1925) Güneydəki bir çox yer adları kimi gölün də öz tarixi adı (şəhərin adı kimi) dəyişdirilərək “Rzaiyyə gölü” adlandırılmışdır. Xalq isə gölü həmişə Urmiya gölü kimi tanımış və tanıyır.

Göl haqqında mənbə və yazıları araşdırdıqda inanırsan ki, Allah Azərbaycandan heç bir nemət və gözəlliyi əsirgəməmişdir. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən, Göy-gölün Güneydəki füsunkar bacısı Urmiya gölü təbiətin vətənimizə bəxş etdiyi əvəzsiz töhfələrdəndir. YUNESKO-nun “Qoruqlar kitabı”na daxil edilmiş Urmiya gölü eyni adlı şəhərin 25 km-liyində yerləşsə də bu su hövzəsi Təbriz, Salmas, Marağa, Tufarqan (Azərsəhr), Qoşaçay (Miyandab), Sulduz (Nəqədə), Soyuqbulaq (Mahabad) və Uşnu şəhərlərini sahilləri ilə əlaqələndirir. Göl bu yaşayış bölgələrində ekoloji təmizliyə və tarazlaşmaya önəmli kömək edir.

Əgər coğrafi ədəbiyyatda göl adlandırılan Xəzər dənizi nəzərə alınmazsa Urmiya gölü İranın və Qərbi Asiyanın ən böyük gölü sayılır. Duzluluq dərəcəsinə görə isə dünyada üçüncü yeri tutur.

Son 15-20 ildə Urmiya gölü böyük fəlakətlə üzləşmişdir. Göldə müxtəlif amillərin təsiri altında suyun səviyyəsinin azalması və nəticədə göldə quruma prosesinin çoxalması ictimaiyyəti, xüsusən gölün sahil ərazisində yaşayanları ciddi şəkildə narahat etməyə başlamışdır. Bu narahatlığı əhalinin etiraz mitinqlərindən tutmuş, informasiya vasitələrindəki çıxışlarından, azərbaycanlı millət vəkillərinin İran İslam Şura Məclisinin kürsüsündən səsləndirdikləri bəyanatlardan da görmək olar. Urmiya gölünün üzərini almış fəlakətin yaxın gələcəkdə törədəcəyi dəhşətlərin miqyası təsəvvür edilməz dərəcədə təhlükəli və qorxuludur. Yerli müəlliflər həyəcan təbili çalır ki, əgər gölün qurumasının qabağı alınmasa (orta hesabla gölə tökülən suyun həcmi hər il 1,3 milyard m³ azalır) bu gedişlə 2020-ci ilə qədər göl tamamilə quruya bilər. Bu isə təqribən 500 km radiusda yaşayan 70-75 milyon əhalini (ən əvvəl Güney Azərbaycanı) böyük fəlakətlə üzləşdirər.

Urmiya gölü haqqında ümumi məlumat: Urmiya gölünün ümumi sahəsi 6000 m², ümumi su tutumu 20-24 milyard m³, uzunluğu 130, eni isə orta hesabla 40 km-dir. Dəniz səviyyəsindən 1274 m hündürlükdə yerləşən Urmiya gölünün dərinliyi 2 metrdən 16 metrə qədərdir (orta dərinlik 5 metrdir). Göldəki su çəkilib, dayazlıq artdıqca flora və fauna məhv olmağa doğru gedir. Sənişin və yükdaşıma üçün gölün 6 limanı (“Gül-mənxana”, “Şərəfxana”, “Heydərabad”, “Rəhmanlı”, “Xantaxtı”, “Şahi”) vardır. Təbii sərvətinə və müalicəvi önəminə görə Urmiya gölü İran ərazisindəki 6 göldən ən zənginidir. Göl yerləşdiyi relyefə, təbii gözəlliyə, şəfalı su və palçıqında olan mineral maddələrin çoxluğuna görə təbiətin bu bölgəyə verdiyi əvəzsiz nemətdir. Gölün suyu həddindən artıq şor olduğundan suya düşən insan boğulmur. Gölün sahilindəki palçıq böyük müalicəvi keyfiyyətə malikdir. Suyu və palçığı ifrazat yollarının təmizlənməsində, artroz, əsəb, dəri-zöhrəvi, saç tökülmə, revmatizm və qadın xəstəliklərinin müalicəsində şəfavericidir. Diqqət ayrılıb, qayğı göstərilərsə, şöhrəti İran

hüdudlarını çoxdan aşmış Urmiya gölü beynəlxalq sanatoriya və müalicə mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər. Göl mineral maddələrlə də zəngindir. Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə, göldəki mineral maddələr milyard tonaldır. Bu minerallar ölkənin tələbatını ödəməkdən başqa, ixracatda da canlanma yaradar və böyük gəlir əldə etməyə imkan verə bilər.

Əvvəllər bu bölgədə filiz çıxarma idarəsinə başçılıq etmiş mühəndis Qarabaği “Keyhani həvayi” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yazır: “Gölün sərvətindən düzgün istifadə olunarsa, oradan çıxarılan və ixrac olunan məhsullardan əldə edilən gəlirdən başqa, ölkənin daxilindəki bir sıra istehsal sahələri göldən alınmış bir çox qiymətli xammalla təmin oluna bilər. İstənilən qədər sənaye və yemək düzundan əlavə, əczaçılıq, neft-kimya, strateji sənaye və boyaq işləri üçün lazım olan maddələrin bir çoxu gölün daxilində olduğu halda, biz pul xərcləyərək onları xaricdən gətirmək məcburiyyətindəyik”. Müəllifin fikrincə, gölə gələn suyun hər m³-dən 200-220 qrama qədər dürr almaq mümkündür. Gölə tökülən suyun illik miqdarı isə 1 milyard m³-ə qədərdir. Gölün suyu və pəlçığı əvəzolunmaz müalicəvi keyfiyyətə malik olduğundan ondan əhalinin, eləcə də turistlərin səmərəli faydalanması üçün sahil zonalarında sanatoriya və müasir müalicə ocaqlarının yaradılması dövlət xəzinəsinə, eləcə də yerli büdcəyə gəliri bir neçə qat artırma bilər.

Urmiya gölü haqqında söhbət gedərkən insanı valeh edib, heyrətləndirən bir cəhət də gölün içərisində onlarla adanın və bir neçə yaşayış məskəninin olmasıdır. Göl haqqında yazılanlardan məlum olur ki, burada böyükü-küçü 102 ada vardır. Pəhləvilər dövründə (Rza və Məhəmmədrza şah) tüğyan edən fars şovinizmi bu adaların da tarixi türk adlarını farslaşdırılmışdır. Abbas Cəfəri tərəfindən tərtib edilmiş “İranın təbii coğrafiyası haqqında məlumat” kitabında göstərilir ki, Urmiya gölündəki 102 adadan dördü birinin tarixi türk adları farslaşdırılmışdır. Arpa dərəsi “Covin”, Ağ dağ “Spid”, Əbülqasım daşı “Zirabə”, Əhməd daşı “Bstur”, Çayırılı “Brd”, Daş ada “Brdin”, Sarıtəpə

“Zərtəpə”, Qara təpə “Siyahətəpə”, Qılıcağlıqara “Şəmşiran” və s. 1979-cu il İran inqilabından sonra adadakı tarixi türk adlarının bərpa edilməməsi təəssüf doğuran məsələlərdəndir.

Göldəki adaların bir neçəsində (Şahi, Qoyun dağı) əhali yaşayır. Onlar bağçılıq, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldurlar. Adaların birlikdə sahəsi 33-34 min hektardır. Adalarda 54-ə qədər çeşmə və su mənbəyi vardır ki, bunların bir çoxunun suyundan təsərrüfatdan başqa, məişətdə də istifadə olunur. Şahi adası 2525 hektar, Qoyundağı isə 3175 hektar ərazidə yerləşir. Gölün səviyyəsindən 300-350 m, dəniz səviyyəsindən isə 1500 m-dən çox yüksəklikdə yerləşən adalarda onlarla ailə yaşayır. Onların bir çoxu əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmaqdan əlavə, gölün sahil limanlarında da işləyirlər. Son illərdə göldəki suyun azalması adalardakı əhalinin sahil məntəqələrə gedib-gəlməsini asanlaşdırsa da sahildəki limanların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Şor gölün içində insanlara yaşamaq və işləmək üçün qoynunda yer verən adaları əslində təbiətin möcüzəsi adlandırmaq olar.

Urmiya gölünün indiki durumu: XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Urmiya gölündə suyun azalması ilə bağlı gölün sahəsinin sürətlə quraqlığa çevrilməsi yaxın gələcəkdə baş verə biləcək böyük fəlakətdən, bu bölgənin həyat üçün ciddi təhlükəsindən xəbər verir. Bu haqda əhalinin narahatlığını dövlət orqanlarına, prezidentə, Məclisə, dini rəhbərə olan çoxsaylı müraciətlərindən, vaxtaşırı gölün ətrafındakı etiraz mitinqlərindən, yerli ziyalıların mətbuatdakı yazılarından, Məclisdəki azərbaycanlı deputatların çıxışlarından görmək olar. Hər il Novruzdan 12 gün sonra (“Sizdəh” adlanan gün-Ə.R.) kütləvi gəzintiyə çıxmaq adı ilə əhali boş su qablarını bir-birinə vurmaqla, vedrə və sənəklərdə gətirdikləri suyu gölə tökməklə ali məqamda oturanların diqqətini göldəki fəlakətli duruma yönəltməyə və ona əlac etməyə çağırırlar.

Göldəki suyun tam çəkilməsi təkcə bölgədə yox, ondan uzaqlarda da çox ciddi iqlim dəyişikliyinə səbəb olar, ekoloji

tarazlıq tam pozular, havadakı zəhərli maddələrin sayı həndəsi silsilə ilə artar. Səmadakı şəh və yağıntı yerdəki bütün canlıları məhv edib yoxa çıxardar. Göl şor duzlarla zəngin olduğundan qurumuş gölün təkindəki duzlar toza çevrilib yüz kilometrərlə uzaqlara səpələnər, min hektarlarla məhsuldar torpaq şoranlaşar, bağ-bağat quruyub məhv olar. Öz varlığı ilə Azərbaycanın incisi sayılan və bölgədəki insanlara böyük müalicə və təsərrüfat cəhətdən xeyir verən gölün quruması bu yerləri fəlakətli düzənliyə çevirməklə yanaşı böyük bir neməti bölgənin əlindən çıxarar. Ən başlıcası, yaranmış ağır ekoloji duruma dözməyən yerli əhali öz ata-baba ocağını tərk etmək məcburiyyətində qalar. Bəlkə də belə bir durum hakim dairədə oturan bəzi şovnist, türkə qənim kəsilənlərin ürəyindəndir və buna görə gölün fəlakətdən xilas olmasına çalışırlar, əməli tədbirlərin görülməsinə mane olurlar. Əhalisinin sayı 3-4 milyon olan bir bölgənin boşalması, onların çoxunun farsdilli yaşayış yerlərinə axını indiki və gələcək nəslin milli kimlikdən uzaqlaşma işini asanlaşdırar. Belə bir işin İran tarixində analoqu var. Vaxtilə Sistan əyalətində olan Hamun (Urmiyadan sonra İranın ikinci böyük gölü idi) gölüne tökülən Hirmand çayının istiqamətinin dəyişməsi ilə bağlı bu göl tamamilə qurduğundan buradakı əhali kütləvi şəkildə köç etməyə məcbur olmuşdur. Belə bir durumun Azərbaycanın qərb bölgəsində də təkrar olunmaq ehtimalı vardır. Buna görə də bu məsələ hər bir türkü düşündürüb narahat etməlidir. Urmiya gölünün fəryadına, harayına səs verilməli, onun dərdinə və ehtiyacına çarə axtarılmalıdır. Əks təqdirdə, Urmiya gölündə bu gün baş verən faciəli olaylar sabah milləti olub-bitmiş bədbəxtliklə üzləşdirə bilər.

Urmiya gölü ilə bağlı yaranmış faciəli durumun ilk acı nəticələri haqqında mətbuatda gedən xəbərləri ağrı-acısız oxumaq mümkün deyil. “Təbrizin səsi” və “Öyrənci” qəzetlərinin yazdığına görə, Təbiəti Mühafizə İdarəsinin başçısı Məhəmməd Cavad Məhəmmədzadənin dediklərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, gölün qurumuş bölgəsində yaranmış ağır ekoloji vəziyyət

buradan 40 kəndin sakininin başqa bölgəyə köçməsinə səbəb olmuşdur. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində çap olunan “Ağ- rı” qəzeti özünün 29 aprel 2012-ci il tarixli (№126) nömrəsindəki “Həftənin dərdi-dili” bölümündə “Məbada Azərbaycan Sistan kimi olsun” sərəlvhəli məqalədə yazır: “Vaxtı ilə Sistanın məhsuldar zəmiləri özünün bol buğdası ilə İranın şərq və mərkəz bölgələrini taxıl ilə təmin edirdi. 1316-cı ildən sonra Hamun gö- lünə tökülən suların istiqaməti dəyişdikdən sonra, dövlət gölün qurumasının qabağını almaq üçün heç bir tədbir görmədiyindən bu göl qurudu, bu yerlərin ekologiyası kökündən dəyişdi. Quru küləklər ildə ən azı 170 gün əsməyə başladı. Məcburiyyət qar- şısında yerli əhali başqa bölgələrə, əsasən Gülistan, Xorasan, Kirman, İsfahan və başqa yerlərə mühacirət etmək məcbu- riyətində qaldı. Allah eləməsin ki, bu fəlakət bizim də başımıza gəlsin”.

İran İslam Şura Məclisində Marağadan olan deputat Yusif Nəcəfi Məclisdəki çıxışında (onun çıxışını “Sərab” qəzeti çap etmişdir) iştirakçıların diqqətini Urmiya gölünün quruması ilə bağlı törənəcək fəlakətin böyüklüyünə cəlb edərək demişdir: “Aparılan hesablamalar göstərir ki, Urmiya gölündə 11 milyard ton duz vardır. Şərqi və Qərbi Azərbaycan 70 min km² –dir. Göl qurusa əsən küləklər bu duzu havaya sovuracaq. Bu zaman bu iki əyalətin hər m² –nə 180 kq duz səpilə bilər. Bu, böyük fəlakət deməkdir!”. İran İslam Şura Məclisinin başçısı Laricaninin iştirakı ilə keçirilən iclasda İqtisad Komisionunun məsul işçisi bildirmişdir ki, gölə başqa mənbədən (Arazdan) su çəkmək üçün dövlətin illik büdcəsində hələlik heç bir vəsait nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki Simnana əlavə su çəkmək üçün Urmiya gölünə lazım olacaq vəsaitdən iki dəfədən də çox pul ayrılmışdır (bax, buna deyərlər ögey-doğmalıq!).

Salmas şəhərinin Məclisdəki deputatı Ələkbər Ağayi öz çıxışı zamanı Urmu gölündəki vəziyyətə köməkliyi nəzərdə tutan layihənin icrasına nə vaxt başlanacağını bu işlə məşğul olan nazirliyin nümayəndəsindən soruşduqda o, cavabında “biz

hələ bu layihəni müətlə etməmişik”- demişdir. Salman Zakir (Urmiyanın Məclisdə nümayəndəsi) öz çıxışında göstərmişdir ki, “iqtisadi quruculuq işləri” ilə məşğul olanlar öz layihələrində gölün qurumasının qarşısını almaq üçün görülcək ilk tədbirlərə lazım olan vəsaiti hansı səbəbdənsə iki qat artıq göstərirlər. O demişdir: “Siz işi görməmək, büdcədə vəsaitin tapılmasında çətinlik yaranması xatirinə belə edirsiniz. Bunu etmək istəyənlər Azərbaycandakı insanların fəryadın eşitmək, onlara kömək etmək istəmirlər”.

Aparılan hesablamalarda göstərilir ki, hazırda dövlətin hərbi işlərə bir ildə xərclədiyi pulun 1,3 faizi Urmiya gölünə sərf olunarsa gölü fəlakətdən xilas etmək mümkündür. **Urmiya gölünü fəlakətdən xilas etmək üçün ən əvvəl gölün sahibi olan insanların harayına səs verilməli, onlara kömək sözdə yox, əməldə göstərməlidir. Yerli, səriştəli mütəxəssislərlə yanaşı, xarici ekspertlərin köməyi ilə vəziyyətdən optimal çıxış yolları axtarılıb tapılmalıdır. Bunun üçün dövlət büdcəsindən bölgəyə ayrılan vəsaitdə gölün xilasını ilə bağlı xüsusi ayrılmalar nəzərdə tutulmalı və bu ayrılmalar təyinatına uyğun olaraq sərf olunmalıdır.** Ayrılan vəsait halal əllər vasitəsilə göldəki suyun heç olmasa sabit saxlanılmasına sərf olunmalıdır. Bu işdə müasir hidrotexnikadan və başqa ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması mühüm şərtlərdəndir. Gölün ətrafı boyunca yeni meşə və yaşıllıq zonlarının salınması, buradakı landşaftın qorunması və çoxaldılması, əlavə su mənbələrinin gölə tərəf istiqamətləndirilməsi vəziyyəti xeyli yüngülləşdirə bilər. Son mənzilini gölə tökülməkdə tapan çay (Cığatı, Soyuqbulaq, Gadar, Baranduz, Şəhər çay, Nazlı, Zola, Sofi, Leylançay və b.) sularının illik miqdarı 5-6 milyard m³-ə çatır. Bu çayların sularını payız və qış mövsümündə bəndlərə və su anbarlarına toplayaraq, yay mövsümündə gölə axıtmaq əvəzinə, ayrı-ayrı şəxslər su satışı ilə məşğul olaraq daha artıq varlanırlar.

Gölə böyüklü-kiçikli 40-a qədər çaylardan su gəlir. Son 15-20 ildə bölgədə, əsasən dövlət məmurları (“Sepah”, “Bəsic”, “Mücahidine islam”, “Canbazane islam” və s.), eləcə də varlı iş adamları tərəfindən möhtəkirlik məqsədi ilə 70-dən çox şəxsi su sədlərinin inşası Urmiya gölünə tökülən çayların sularını başqa istiqamətə yönəltmişdir. Bundan əlavə, gölün yaxın ərazisində qazılmış çoxsaylı su quyuları da gölə gələn qurund sularının tükənməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Bunlar hamısı göldə suyun səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillərdir.

Urmiya gölünün və Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə yaxşı bələd olan, bu haqdakı dəyərli yazıların müəllifi Böyük Rəsuloğlunun apardığı tədqiqatlarda göstərilir ki, göldəki suyun səviyyəsi 10 il ərzində 6,5 m-dən çox aşağı düşmüşdür. Müəllif belə hesab edir ki, əgər bu sürət davam edərsə faciə qaçılmazdır. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinin rəsmisi Rəsuli Əsgərzadənin hesablamasına görə Urmiya gölünü indiki quraqlıq vəziyyətindən xilas etmək üçün 20 milyard m³ su gərəkdir. Yaranacaq faciənin miqyasını və dəhşətlərini dərk edən Behiştî adına Tehran Universitetinin azərbaycanlı tələbələri bu məsələyə həsr olunmuş xüsusi elmi-nəzəri konfrans təşkil etmişlər. Konfransda gölün getdikcə quruması səbəbləri araşdırılmış və fəlakətə son qoymaq üçün bir çox zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Urmiya gölünün quruması ilə bağlı fəlakətdən xilas olmaq vasitələrindən biri də bölgəyə, onun iqtisadi və infrastruktur problemlərinə ürək yanğısı ilə yetişib bilən bacarıqlı kadrların cəlb olunmasıdır. Bölgəyə mərkəzin buyruğu ilə təyin olunan, Therandakı bürokratların çaldığı hava ilə oynayan məmurlar nə bölgənin ehtiyac və dərdlərinə, nə də gölün faciəli şəkildə qurumasına əlac edə bilməzlər. Necə deyərlər, “gözdən yaş çıxması üçün gərək ürək yana”.

Bölgənin dəyərli sərvəti və neməti sayılan Urmiya gölünün gündən-günə qurumasına, gələcəkdə törənəcək böyük faciəyə biganə qalmayan vətənsəvər insanlar vaxtaşırı rejimin

təzyiq və təqiblərindən qorxmayaaraq gölün qurumuş hissələrinə axışır, insanları köməyə çağırırlar. Onlar gölün susuzluqdan cadar-cadar olmuş yerlərinə su tökməklə rejim başçılarının diqqətini gölün faciəsinə yönəltmək istəyirlər. Bu məqsədlə Urmiyadan, Təbrizdən, Salmasdan, Xoydan, Ərdəbildən, Qoşaçaydan, Marağa, Mərənd və s. yerlərdən gölün sahilinə gələn aksiya iştirakçılarının təşkil etdikləri etiraz mitinqi polis və hərbi qüvvələr tərəfindən dəfələrlə dağıdılır, həbslər aparılır. Dinc aksiyalara qarşı güc tətbiqi göstərdi ki, hakimiyyəti və onun yerlərdəki məmurlarını gölün acı taleyi yox, xalqın etiraz səsinə boğmaqla ölkədəki “sabitliyi” qorumaq maraqlandırır.

Urmiya gölünün faciə ilə üzləşməsi Güney Azərbaycandan kənarında yaşayan soydaşlarımızı da narahat edir. Bu yaxınlarda (noyabr, 2012) İsveçin İnsan Haqları Forumuna dəvət edilmiş mütəxəssis Səccad Radmehr (Duman Savalan) etdiyi məruzədə dinləyiciləri problemin indiki durumu və gələcəkdə törənəcək fəlakətin miqyası ilə tanış etmişdir.

Təəccüb doğuran bir cəhət də budur ki, İran ali orqanı – İran Şura Məclisində oturan deputatlardan bəzisi Urmiya gölünü qurumaq fəlakətindən xilas etmək yolları haqda düşünmək və dövləti xilasetmə işinə çağırmaq əvəzinə ictimaiyyəti gölü qurumaqdan qurtarmağın mümkünsüzlüyünə inandıрмаğa çalışırlar. Onlar bu haqda fikirlərini Məclisin tribunasında səsləndirməkdən və mətbuatda yazmaqdan çəkinmirlər.

Urmiya gölünün qurumasına (mətbuatın yazdığından bəlli olur ki, artıq gölün 70%-i qurumaqdadır) ölkə rəhbərliyində göstərilən biganəlik beynəlxalq ictimaiyyəti də narahat etməyə başlamışdır. BMT-yə, UNESCO-ya olan müraciətlər öz təsirini göstərmiş və informasiya vasitələrində verilən xəbərlərə görə, BMT Urmiya gölünü quraqlıq fəlakətindən xilas etməyə hələlilik 135 milyon dollar vəsait ayırmağı qərarlaşdırıb (əlbəttə, gölü tam xilas etmək üçün bu vəsait yetərincə deyildir). Hazırda BMT mütəxəssisləri bu ilkin vəsaitin sərf olunması, göstəriləcək yardımın forma və mexanizmi üzərində işləyirlər. Urmiya gölü

UNESKO-nun “Beynəlxalq Qoruq” kitabına salındığından bu təşkilatın nümayəndələri daha artıq narahatlıq keçirirlər. Bunu son vaxtlar onların çıxışlarından və mətbuatda gedən yazılardan görmək olur. Urmiya gölünün harayına Tehran səs vermir, görək BMT nə edəcək!

Urmiya gölünün quruması ilə bağlı Tehran rejiminin ortaya atdığı çıxış yolu Araz çayının axarının istiqamətinin gölə yönəldilməsidir. Rejimin qulluğunda olan Məclis deputatları, İqtisad və Quruculuq Nazirliyində işləyən bəzi mütəxəssislər başqa vasitələri bir kənara qoyaraq, Urmiya gölünün xilas olmasını Araz çayındakı suyun məcrasını gölə yönəltməkdə gürürlər.

Məlum olduğu kimi, ikiyə parçalanmış Azərbaycana sərhəd olan Araz çayı əsrlər boyu hər iki sahilə yaşayan insanlar üçün həyati önəm daşıyan su mənbələrindəndir. Bu çay on min hektarlarla torpaqda bol nemət yetişdirmək, məişətdən əlavə kənd təsərrüfatı, bağ-bağat, heyvandarlıq və b. işlər üçün əvəz olunmaz təbii nemətdir. Azərbaycan Respublikasının Araz sahilli bölgələri, Mil, Muğan və Aran rayonlarındakı təsərrüfatları Arazsız düşünmək mümkün deyil. Bundan əlavə, Araz kimi nəhəng çayın axar istiqamətini dəyişmək çox böyük və ciddi ekoloji dəyişiklik yaradar, təbii tarazlığın pozulmasına səbəb olar. Bu baxımdan, Araz çayının axarını Urmiya gölünə yönəltmək təkcə yuxarıda saydığımız fəlakətlərə səbəb olmaqdan əlavə, iki ölkə arasında mövcud olmuş anlaşmalara, eləcə də sərhəd çayları haqqında beynəlxalq konvensiyaya, BMT-nin sərhədlər haqqındakı təlimatı ilə daban-dabana ziddir.

Başqa su mənbələrini axtarıb tapmaq, mövcud mənbələr üzərində ağalığ və möhtəkirliyi ləğv etməkdən vaz keçən cənablar əslində “suyu bulandırır balıq tutmaq” fikrindədirlər. Onların əsas məqsədi “Araz kartı” ilə iki ölkə arasındakı münasibətləri gərginləşdirmək, Güneydəki soydaşlarımızda Azərbaycan Respublikasına, onun dövlətinə qarşı kin və küdurəti yaratmaqdır. Bu sahədə Tehranın başqa cəhdləri kimi Araz çayı ilə bağlı qaldırıldığı növbəti məkrli “şou” da baş tutmayacaqdır.

Qaynaqlar

1. Doktor Rəbi Bədii. Coğrafiyaya müfəssəl-e İran. Tehran, 1370.
2. Həsən Zendedel. Dəryaçəhayə İran. Tehran, 1387.
3. Müctəba Azadi. Tarix, fərhəng və ettelaate gərdeşgəri. Urmiya, 1389.
4. Böyük Rəsuloğlu. Azərbaycan uğrunda: bizim yol (məqalələr toplusu), Bakı, 2009.
5. Abbas Cəfəri. Şünasnameye coğrafiyaya təbii İran. Qitəşünaslıq.
6. Mustafa Şəhram. Dəryaha və dəryaçəhayə İran. Tehran, 1374.
7. Məhəmməd Muxtari. Urmiya gölünün qalxıb-enməsi prosesinin tədqiqi (əlyazması).
8. “Ayna” qəzeti. 29 yanvar 2005.
9. Urmiya gölünün harayı. “Olaylar” qəzeti, 13.05.2010; 9.06.2010.
10. Urmiya gölü insanlığı səsləyir: Məni xilas edin! “Türküstan” qəzeti, 30 may-5 iyun 2010.
11. “Türküstan” qəzeti, 16-22 sentyabr 2012.
12. Susuzam, susuz. “Ağrı” (Urmiya), 10 ordibeheşt, 1391, №126.
13. “Sərxab” qəzeti, 12 ordibeheşt, 1361; 30 xordad, 1391, №1403.
14. “Azərpəyam”. 2 ordibeheşt, 1391.
15. “Təbrizin səsi”. 4 Nisan 2005.
16. “Şərq”. 30 xordad 1391.

URMİYADA ALMA HEYKƏLİ

**AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor Əlyar Səfərli ilə müsahibə**

Biz öz Vətənimizi yaxşı tanıyırdıq? Yaxşı tanımış olsaydıq onun acgöz qonşularımız tərəfindən hər 100 ildə, 50 ildə hissə-hissə parçalanmasına dözüb davam gətirməzdik, imkan verməzdik. Sonra da deyirik ki, daha gecdir, olan-olub... Bir-birindən gözəl şəhərlərimiz, kəndlərimiz, mahallarımız, çaylarımız, göllərimiz... çoxdandır bizə yad olub, biz də onlara yad olmuşuq.

Çoxdan bizə yadlaşan mahalımız, şəhərimiz, gölümüz: Urmiya. Həsərətindən əridiyimiz Urmiyamız...

Dünyada Roma (Rim) adlı şəhər, Roma, Rumıniya adlı ölkələr hələ yox ikən Urmiya adlı gölümüz, dənizimiz, Böyük suyumuz var idi...

Urum, Rum, Rim... adlarını, Avropadakı Albaniya ölkə adını da o yerlərə türk ulusları aparıblar. İndi bunun tarixini, necəliyini araşdırıb şərh etməyə vaxt hanı? Urumçay Amur çayı və vilayəti Sibirdə, Uzaq Şərqdə məskun olmuş türk uluslarımızın əzəli yeri-yurdu, məişəti, düşüncəsi ilə bağlıdır. Beləcə, dünyanın o başında Urmiya, bu başında da Urmiya. Doğma Urmiyamız...

Əlimiz çatmayan Urmiyamız haqqında yeganə ensiklopediyamızın IX cildində 2-3 qırıq cümlə var. Bizim üçün 100-cü dərəcəli şeylər haqqında isə səhifələr bir ton! Urmiya gölünün lap “yad” bir göl kimi də foto şəkli mütləq verilməli idi! Bundan da böyük günah olarmı ki, bəs Urmiya şəhərindən, mahalından da bircə xatirə şəkil verilməyib güvəndiyimiz ensiklopediyamızda... Qırıq cümlələrdən: “Urmiya axarsız göl, 1275 metr yüksəklikdə, dərinliyi 15 metr. Duzluluğu bu qədər...” Vəssalam.

Güney Azərbaycana gedib-gələnlərimiz çox olur, çoxu da ancaq nə isə alıb-satmağa. Sizi bu alıb-satmaq yox eləsin

görüm! Bir az da o görə bilmədiyimiz möcüzələrdən xəbəriniz olsun! Min adam gedib-gəldi Güneyə. Təkcə keçmiş səlahiyyətli səfirimiz, professor Əlyar Səfərli dedi ki, Urmiya gölünün sahilində “Alma heykəli”ni gördüm və onunla şəkil çəkdirdim.

Dünyada nadir heykəllər az olur. Məsələn, Urmiyada alma heykəli heykəli kimi. Məncə alma heykəli Qubada da ucaldırmalıdır, Qudyalçayın hündür sahilində, lap Şah dağının bərabərində, Şah dağı ucalığında. Təsəllimiz odur ki, “Qubanın ağ alması” mahnısına Urmiyanın “Alma heykəli” necə də yaraşır! Urmiyanın alması alqırmızıdır, dadı isə dünyada yoxdur! Nə demişəm, Urmiyadan bir səbət alma göndərən ola. Göndərməsələr də sağ olsunlar. Qazan xanın, Burla xatunun xatirəsini yaşadır, doğma dilimizin gözəlliyini, düzünü, şəkərini qoruyub saxlayırlar - Əlyar müəllimin dediyinə görə, sağ olsunlar. Mən nə göndərə bilirəm ki, onlara, bu yanıqlı sözlərimdən başqa, heç nə...

Urmiya bir mahal-vilayət və şəhər-qala kimi tarixdə iz qoyub. Azərbaycanda doğulub yaşayan, Azərbaycanın suyunu içib, çörəyini yeyəni neçə alim “Urmiya” sözünün dilimizə, elimizə yadlaşdırılmasına xidmət göstərüb. Onların içində qanı özgə qandan olan gizli düşmən də var, vəzifə, rahatlıq xatirinə göz görəti manqurtluq edənlərimiz də. Elə öz manqurtlarımız aman vermir milli düşüncə ilə yaşamağımıza...

Urmiya qalası 4 min il əvvəl belə adlanırdı. Bu qala indiki Urmiya şəhərimizin yaxınlığında olub. Tarix qalsın tarixliyində.

Həmsöhbətim Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərli 4 il -1994-1998-ci illərdə İranda Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olub. Bu fürsətdən istifadə edərək o, Cənubi Azərbaycan, onun əhalisi, məişəti, yeri-yurdu, axar-baxarı ilə tanış olub, öyrənib. İndi də oturub hərdən cənublu xatirələrini yazır. Bu görüşümüzdə siyasətdən yan keçməyə çalışsaq da, alınmadı. Çünki nə qədər bəzək vursan da, Cənubi Azərbaycan dastanlara sığmayan dərdimizdir.

Mən Əlyar müəllimlə qəzet-jurnal üslubu tələbi ilə sual-

cavablardan yan keçdim. Eləcə söz-sözü çəkdi. Suallara ehtiyac qalmadı. Əlyar müəllim Urmiya gölü haqqında belə dedi: “Urmiya urmək sözündəndir. Hər şeyin bitdiyi yer deməkdir. Yəqin ki, Urmiya ətrafının ta qədimlərdən bağ-bağatlı, yaşıllıqlar məskəni olmağı bu adın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.” Urmiya gölü ulu babalarımızın nəzərində müqəddəs su sayılmışdır. Onun suyunun duzluluğu özü də bir xoş əlamətdir. 15 metr dərinliyi olan Urmiya gölündə adam batmır. Suyun üzü olduqca şəffafdır. Bir qurtum alırsan, duzlu da olsa adama ləzzət verir. Urmiya gölünün təmizliyinə sanki təbiət özü nəzarət edir. Urmiyanı çirkləndirmək olmur. Urmiya özü-özünü gül kimi təmizləyir. Urmiya ləpələrinin ağılığı elə bil işıqdan doğulur. Elə bilirsən ki, bu işıq Urmiya gölünün dərinliyindən gəlir. Urmiya gölü nəhəng duz dağının üstündə yerləşib. Bu dağ dəniz səviyyəsindən 1275 metr hündürlükdədir. Urmiya gölünün dir-səkləndiyi, üstündə xumarlandığı Duz dağının bir ucu gəlib Naxçıvana qovuşur. Naxçıvanda məşhur duz mədəninə, duz daşına bir çəkie vursan səsi Urmiya gölünün dibində eşidiləcək. Urmiya və Naxçıvan bir-biri ilə duz dilində danışrlar. Duz dilini yəqin ki, bu diyarın insanları bilmiş olar.

Urmiya gölünün müqəddəsliyi burada qədim Azərbaycan hökmdarlarının tacqoyma, andiçmə mərasimləri ilə yadda qalmışdır. Urmiya sahillərində məşhur Od evi olmuşdur. Deyirlər ki, onun bu ətrafda bünövrəsinin izləri qalıb. Məbəd Azərod - Azəroğuz, fars tələffüzündə Azərgəşəsb adlanıb.

Urmiya meyvə bağları ilə çox məşhurlaşib. Bu gün Urmiyanın alması və üzümü bütün İrani təmin edir. Amma İran rejimi, bu ölkənin şovinist dairələri Urmiyanın bu səxavətini və bərəkətini qiymətləndirmək əvəzinə, burada milli ədavət törətməyə daim bəhanələr axtarıblar. Məsələn, Urmiya vilayətindəki ostanındakı türk əhalisini azərbaycanlıları buradan İranın cənubuna köçürdü, yerinə farsları və kürdləri gətirmək istəyiblər. Yaxşıdır ki, yerli əhali özü buna müqavimət göstərir. Urmiyada və bütün Güney Azərbaycanda və İranda yaşayan xalqların nü-

mayəndələri bir-biri ilə quzu kimi mehriban olmağa çalışırkən onların arasında ədavət toxumu səpməyə nə ehtiyac. Türk farsla, kürdlə, ərəblə, onlar da türklə qardaşım-bacım, dostum-yoidaşım prinsipi, qaydası ilə yaşamaq istəyirlər. Əhalini kütləvi surətdə öz yurdundan köçürmək təcrübəsini İranın şovinist dairələri keçmiş SSRİ-dən Mikoyandan və Beriyanın Ermənistanın və Gürcüstanın Türkiyə və İranla və elə Azərbaycanla sərhədlərindən yerli əhalinin köçürülməsi siyasəti sonralar qanlı faciələrə gətirib çıxartdı. Nəticəsi bu gün bütün dünyaya bəllidir.

Yenə də biz istədik siyasətdən yan keçək. Mehri torpaqları düşdü yadımıza. Əlyar müəllim dedi ki, İranda səfir ikən Mehri körpüsünün (Ermənistan üçün) açılmasının tamaşasına getmişdik. Bircə gün ərzində 400-dən çox maşın yanacaq, ərzaqla, daha nə bilim nə ilə dolu halda İrandan Ermənistana daşınırdı. Fikir verin, islama sədaqətdən dəm vurmaq hara, islamın qanını içən erməniyə gecə-gündüz yem daşımaq, onu qüvvətləndirmək hara. Bunlar bir araya sığan söhbət deyil. Bu, İslam bayrağı altında İslam dininə xəyanət yoludur. Azərbaycan əhalisi İranın Ermənistana hədsiz yardımlar göstərməsi, ermənilərin İranda başını sığallaması ilə heç vaxt barışa bilməz. 40 milyona yaxın azərbaycanlı türk İranda ana dilində məktəbdən məhrum olduğu halda, 40 min erməni 17 erməni məktəbi ilə təmin olunub. İranda əhalinin 60 faizdən çoxunu təşkil edən Azərbaycan türklərinin ana dilində nə məktəbi var, nə də ana dili kitabı. Erməni isə Tehranda, Təbrizdə və İranın başqa böyük şəhərlərində özlərini lap Ermənistanda - Yerevanda olduğu kimi hiss edirlər. İranın iki universitetində erməni filialları fəaliyyət göstərir. Amma İranın bütün ali və orta məktəblərində tənəffüs zamanı Azərbaycan dilində danışmaq belə qadağan edilmişdir. Əlbəttə, protokol qaydasında yox. Belə qadağanların protokollara ehtiyacı olmur.

Doğrudan da siyasət adamın qəlbini ağrıdır. Bir daha o söhbətə qayıdırdıq ki, İranda sadə xalq, sadə farslar, türklər - azərbaycanlılar, kürdlər, talışlar çox şirin, mehriban dostluq, qonşuluq, qohumluq münasibətləri şəraitində yaşayırlar. Şovi-

nizm onları da bezdirir. Heyf deyilmi Tanrının öz qayda-qanunu, təbiətin əzəli və əbədi gözəliyi.

Urmiyada meyvə bağlarının, dediyimiz kimi ucu-bucağı görünür. Burada Qarapapaq kəndləri bol meyvəsi ilə daha artıq tanınır. Əlyar müəllim dedi ki, mən Qarapapaq kəndində qonaq qalmaq istəyirdim. İran rejimi buna icazə vermədi ki, sən azərbaycanlısan, azərbaycanlı evində qonaq qala bilməzsən.

Alma bağları Urmiyanın əsas var dövlətidir. Urmiyanın, Təbrizin, Tehranın, Ərdəbilin bazarlarında il boyu Urmiyanın qızıl və ağ almaları sanki işıq saçır. Cənubi Azərbaycan bazarlarında güləb, başqa ətriyyat növləri çox olur. Pişpişə gülündən hazırlanan bədmüşk ətriyyatı bütün dünyada adla deyilir. Hələ deyirlər ki, Urmiya və Tabriz bağları Ordubad bağları ilə yarışır. Yəni qədimlərdə olub bu yarış. Qədimlərdə Ordubad Təbrizin gül bağçası adlanıb. Və deyirlər ki, Təbrizə və Urmiyaya ən yaxşı meyvə ağacları Ordubaddan aparılmışdır.

Urmiyada gözəl yerlərdən biri ki, Sürməli obalarıdır. “Dədə Qorqud kitabı”nda məşhur obalardandır. Deyir ki, Qazan xan Sürməliyə gəlib özünə ağban ev ucaltdı. Sürməli eyni adlı qədim türk qəbiləsinin adıdır. Bu gün Urmiyada, Təbrizdə və Naxçıvanda Sürməli nəslindən olan adamlar az deyil. Sürməli soyunun nəslinin bir ucu gedib çıxır Vedibasara. Vedibasar Ermənistanı Türkiyənin sərhəddindədir. Ermənilər o tarixi adı-mızı, ünvanımızı hələ SSRİ vaxtında dəyişmişdilər. Düşmən həmişə düşməndir.

“- Mən Meqri haqqında nahaq danışmadım. Tarixdə Babək üsyanı Arazın Meqri ilə üz bəzəyində baş verib. Bu, maq sözündəndir. Maqlar isə qədim Azərbaycanın - Midiyanın əsas yerli əhalisi olub. Midiya və maq türk sözüdür. Türk mənşəli yerli xalqın ünvanıdır. Hələ bir gileyim var ki, bizim bir sıra elmi-tədqiqat institutlarımızda Güney Azərbaycan Cənubi Azərbaycan şöbələrinin adları dəyişdirilərək İran şöbəsi yazılır. Bu təzə əhvalatdır. Çox qəribədir, müstəqilliyimiz olmayanda şöbənin adı Cənubi Azərbaycan olub. Müstəqillikdən sonra isə

“Cənubi Azərbaycan” sözü düşüb tarixin arxivinə. Nədir bunun səbəbi? Yəqin ki, araşdırmaq lazım gələcək.” Axı dedik ki, siyasətdən yan keçməyə çalışacağıq. Bu siyasəti lənətə gəlsin. Adamı əməlli-başlı çaş-baş salıb. Təbrizdə dünyanın ən qədim ocaqlarından biri Sürxab, Şairlər məzaristanıdır. Dahi şairlərimiz Xaqani, Qətran Təbrizi, Saib Təbrizi və ulu Şəhriyar burada dəfn olunmuşdur. Amma Xaqaninin, Qətranın və Saibin qəbirləri itib-batıb. Mən İranda olarkən yerli əhalidən acı həqiqətlər eşitdim: onların və başqa böyük azərbaycanlıların qəbirlərini ötən əsrlərdən bəri İran şovinistləri qəsdən dağıdıblar. Əlbəttə ki, adamın ürəyi ağrıyır. Təbrizin məşhur bir qalası var: Ərk qalası. XX əsrdə İran rejimləri neçə dəfə rəsmi qaydada həmin qalanı söküb-dağıtmaq istəmişdir. Ərk qalasının bu gün də dağıdılması təhlükəsi var. Ərdəbildə Səfəvilərin dünyaca məşhur məbədləri çoxdan darmadağın edilib. Bu da şovinizmin nəticəsidir. Urmiyada Səlcuq abidələri, Zəncanda Sultaniyyə abidələri çoxdan dağıdılıb. Əhər şəhərində neçə il əvvəl qazıntılar zamanı çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri sırasında qədim Azərbaycan əlifbasının izləri də tapılmışdır. Həmin nümunələri apardılar Tehrana. Mən Tehranda çox maraqlandım Əhər yazıları ilə. Onu itirmişdilər. Yaxud mən biləni başqa adla təqdim edirdilər. Axır ki, mənim “hanı Əhər yazıları?” sualına cavab verən olmadı.

Başqa bir məsələ. Bakıda İran kitabları mağazası var. Orada Güney Azərbaycan təbliğ olunmur. Amma Tehranda və Təbrizdə Azərbaycan kitabxanası görmədim. Bu da bir faciəməzdir. Neçə ildir ki, deyirik: Ay balam, Təbrizdə Azərbaycanın konsulluğu açılmalıdır. Axı niyə açmırsınız? Axı biz Naxçıvanda açmışıq İran konsulluğunu. İran rejimi dünyanın gözü baxa-baxa yüz bəhanə ilə Təbrizdə Azərbaycan konsulluğunu açılmasını imkanı olduğu qədər ləngidə bildi.

Azərbaycanda məscidlərin neçəsində Xomeyninin şəkilləri asılıb. Xomeyni imam, peyğəmbər olmadığı halda, onun şəkli altında namaz qılınır. Nə deyirəm ki, qoy İranda da bizim Şey-

xüslamın Allahkür Paşazadənin şəkli altında namaz qılsınlar. Əgər söhbət böyük din xadimindən gedirsə, bizim Şeyxi Allahşükür Paşazadəni təkcə islam aləmində deyil, bütün dünyada böyük din xadimi kimi tanıyırlar. Deməli, onun şəklini İranda Xomeyninin şəkli ilə yanaşı qoysalar, tarixi ədaləti icra etmiş olurlar. Mən Azərbaycanda İslam dini bayrağı altında ideoloji təxribatın qəti əleyhinəyəm. İranın gizli xəfiyələri başa düşməlidirlər ki, bunun xeyri olmayacaq. Məsələn, İran dindarları Nardaran camaatını bizim dövlətə qarşı əks-təbliğatla qızısdırmışdılar. Belə şey görünməyib ki, bir kənd bütöv bir dövlətə qarşı dayansın. Sən iranlı dindar bu kəndin arxasında dayanıb, bu günahsız, təmiz qəlblə, vicdanlı, qeyrətli, başı uca, yüksək ləyaqət timsalı olan nardaranlı cavanları nə üçün dövlətə qarşı çıxış etməyə yönəldirsən? Bunun da faydası olmayacaq. Xalq özü başa düşəcək, görəcək ki, əsil islamçı olmaq nə deməkdir. İslamçı olmaq islamın ideya xəttini yeritməkdir. Azərbaycanda islam ideologiyası yüksək səviyyədə təbliğ olunur, yayılır və həm xalq, həm də dövlət tərəfindən dəstəklənir. Amma bundan heç də başqa dövlətin daxili işlərinə qarışmaq məqsədi güdülür. İran rejimi bax bundan nümunə götürə bilər. Allah deyir ki, mən insanları öz ana dilində yaratdım. İran rejimi bu məşhur kəlamı büsbütün unudub. İranda islamçı türk xalqına göz verib işıq vermirlər. Sənin deyir gərək ana dilində məktəbin olmasın. Hər halda, xalq bu ədalətsizliklə heç vaxt barışmayacaq. Biz yazıçılar, alimlər, şairlər də heç vaxt bu ədalətsizliklə barışan deyilik. Güney Azərbaycanın professoru öz ana dilində ərizə yazıb bilmir. Ona bu ixtiyarı vermirlər. Erməni isə erməni dilində min ərizə və min də Azərbaycan əleyhinə təbliğat yazır və yayır və İran rejimi buna görə erməninin başını sığallayır. İndi buna nə ad verəsən? Belə də islamçılıq olar? Axı bu dilləri bu xalqlara Allah verib, sən İran rejimi verməmişən. Sən öz dövlət qayğılarıyla məşğul olsan yaxşıdır. Xalqlara mənəvi əzab verməklə, sən yalnız dünyanın tərəqqipərvər insanların nifrətini qazana bilərsən. Türk dili bizə Allahın töhfəsidir. Türk

dilini İran rejiminin təhqir etməsinə yol vermək olmaz. Qoy İran şovinstləri özlərinə çox da güvənməsinlər. Bir də İranda farsla türk, türklə kürd arasında ədavət toxumu yaymasınlar. Təsəvvür edin bir ərədbilli “şair” bir məclisdə “Ey təbrizli” adlı şeir oxudu. O şeirdə təbrizlilər pis qələmə verildirdi, ərədbillilər ucaldılırdı. Mən o “şairə” yaxınlaşdım. Dedim ki, sən nə üçün özün öz əlinlə, öz dilinlə öz xalqını təhqir edirsən? O, mənə cavab verə bilmədi. Adamlara qarışıb gözdən itdi. Mən bunda da rejimin saman altındakı siyasi xəttini görürdüm.

Əlyar müəllim daha sonra dedi ki, bizim hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev Qarabağ ermənilərinə ən yüksək muxtariyyət təklif edir. Güney Azərbaycana heç ən aşağı muxtariyyəti də vermirlər. Əlbəttə, bu tarixi faciədir. Mən başqa dövlətin daxili işinə qarışmıram. Amma yadıma düşür ki, Tehran Universitetinin professoru Kərimi dünya dillərini təsnif edərkən, Azərbaycan dilini ən axırıncı siyahıda gərəksiz bir dil kimi xatırladırdı. Axı bu şovinst professoru kim verib bu ixtiyarı? Və hələ tələb edirlər ki, biz buna göz yumaq. Bax görürsənmi, əsl şovinizm, əsl zorakılıq, əsl anti-demokratiya elə budur. Ona görə də qoy, iranlı şovinstlər yadda saxlasınlar ki, biz bunları görüb heç vaxt susmayacağıq. Biz həmişə xalqımızın haqq işi uğrunda, ana dilimizi doğma, qədim Vətənimizdə Azərbaycanda: onun şimalında da, cənubunda da, gözbəbəyi tək qorumaq uğrunda mübarizədən geri çəkilən deyilik.

Xatırlayıram, Urmiyada bir beynəlxalq konfrans keçirildi. Mən onda səfir idim. Azərbaycandan da ora 50 nəfərə qədər alim dəvət olunmuşdu. Mən təklif etdim ki, konfransda oxunacaq və oxunmuş müharizələrin hamısı Azərbaycan dilinə tərcümə olunsun və Azərbaycandan gələn alimlərə təqdim edilsin. İranın şovinst nümayəndələri buna qəti etiraz etdilər. Mən o konfransda Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindən bir misal gətirdim. Şiruyə atasını öldürür, analığı ilə evlənmək istəyir. Şirin özünü öldürərək bu alçaqlığa yol vermir. Nizami yazır ki, Şiruyə ona görə belə xain çıxdı ki, onun qanı qarışıq

idi. Nizami özü təmiz türk oğlu olmasaydı. Onun atası, yaxud anası başqa millətdən olsaydı, Şiruyyənin qanının qarışıq olması faktını əsla yada gətirməzdi. Şükür Allaha, dahi Nizaminin türk dilində “Divan”ı da axır ki, tapıldı. Uzun illər onu “fars şairi” qələminə verənlər həmişəlik susduruldu. Bir misal da gətirdim. Çingiz Aytmatov əsərlərini ancaq rus dilində yazır. Amma bütün dünya bilir ki, Çingiz Aytmatov rus yazıçısı deyil, qırğız yazıçısıdır və qırğız xalqının dahi oğludur. Deməli, Nizaminin İranda “fars şairi” qələminə verilməsi beləcə tarixin arxivinə köçən bir böhtandır. O da var ki, Azərbaycan xalqı tarixən genişürəkli olub. Onun Nizamisi, Füzulisi, Nəsimisi ana dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində də yazıblar. Amma fars şairləri şovinst təbiətlərinə görə, türk dilində yazmaq istəməyiblər. Qoy Əlyar Səfərini heç kəs qınamasın. Qınamaqdansa, bircə nümunə gətirsinlər. Hələ Füzulini “ərəb şairi” adlandırmağa cəhd edənlər də olub. Təəssüf ki, onlara da layiqincə cavab verməmişik.

Bu gün Bakıda fars dili məktəbləri çoxdur. Hələ üstəlik evlərdə də fars dilində təlim keçilir. Görüm ona İranda yol verirlərmi? Yəni yol verirlərmi ki, İranda da həm dövlət səviyyəsində, həm də evlərdə Azərbaycan dilində məktəblər açılsın, dərslər keçirilsin. İrəlidə bunu xatırlatdıq. İran buna nəinki icazə vermir, hətta bunu dövlət səviyyəsində qadağan etmişdir. Biz müstəqil dövlətik. BMT-nin və Avropa Şurasının üzvüyük. Biz öz haqqımızı Azərbaycan xalqının tarixi-mənəvi haqqını bütün dünyada o uca tribunalardan təbliğ etməli, elan etməli, bizə göstərilən təhqiramiz münasibətlərə qarşı mübarizə aparmalıyıq. Nə edəsən, dünya belədir. Sen nə qədər mülayim olub susursan, ətrafındakılar sənə qarşı daha böyük təhqirlə hücum edirlər. Üstəlik sən ağzını açıb özünü müdafiə edəndə, İranda özü qatı şovinst olanlar səni şovinstlik təqsirləndirməyə belə cəsarət edirlər.

Yenə yadıma düşdü. Tehranda bir erməni kilsəsi var. Oraya dünyanın hər yerindən ermənilər gəlir, ziyarət edib qayıdırlar.

Və belə qələmə verirlər ki, guya bu torpaqlar qədimdə ermənilərin imiş. İranda buna da səliqə ilə göz yumurlar.

Bir dəfə də iran rəsmləri ilə görüşümdə dedim ki, nə üçün xaricdən ermənilər gələndə onları yüz məhəbbətlə, türklər gələndə isə nifrətlə qarşılayırsınız? Rəsmlərdən biri vəziyyətdən çıxmaq istədi. Dedi ki, guya biz başqa dinə qulluq edənləri daha artıq məhəbbətlə qarşılayırıq ki, dünya görsün ki, biz heç də dini ayrışdırmağa yol vermirik. Dedim: Amma siz dil ayrışdırmağa yol verirsiniz. Bu dəfə o, söz tapa bilmədi.

Bir dəfə mən Ərdəbildə Xocalı faciəsindən söz açdım, adamlar ağlaşdılar. Mən onlara Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur misralarını xatırlatdım:

Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur,
Necə ki, ağladı İran oldu.

Sonra da izah etdim ki, sizi qınamıram, siz məhəbbətinizdən ağlayırsınız. Amma həm də mübariz olmalıyıq. Səsimizi dünyaya çatdırmalıyıq. Mən İranda, çox yerdə təkidlə deyirdim ki, Babəkin qəbrini tapın. Babəki unutmamağa heç bir azərbaycanlının haqqı yoxdur. Bir də İran-İraq müharibəsini hər görüşdə yada salırdım. Konkret misallarla inandırırıdım ki, İran-İraq müharibəsinin 10 il davam etməsində əsas məqsəd Azərbaycan əhalisini, Azərbaycan oğullarını həmin müharibədə məhv edib, onların sayını azaltmaq olmuşdur. Hətta neçə dəfə İraq əlini qaldırmışdı, qələt edirem, demişdi, daha müharibə etməyə. Amma iran rejimi razı olmamışdır. Yox, gerək mən bu döyüşlərdə daha çox azərbaycanlıni məhv etdirəm demişdi. Həqiqət acıdır. Amma onu mütləq, hər vasitədən istifadə edərkən yada salmaq lazımdır. Məni İrandan 4 illik səfirliyimdən sonra “Əlyari Qriboyedov” adı ilə yola saldılar. Təsəvvür edin, İranın Milli Məclisində iki erməni deputat mənim əleyhimə çox qızgın çıxış etmişdilər. O vaxt erməni olmayan deputatlar bu hücumun qarşısını almədılar.

Beləcə söhbətimiz qayıdıb gəldi Urmiyada yenə də o əfsanəvi, o gözəl alma heykəlinin üstünə. Qəribədir, dünyada meyvə heykəli, həm də alma heykəli cənnət almasının heykəli Urmiyadan başqa görəsən harada var? Urmiya! Cənubdakı cənnətimiz.

Almalı, heyvalı, narlı Urmiyam,
Nə qədər ki, ayrılıq var, gərəkdir
Sən orda, mən burda rahat durmayam.
Ay şirin dilinə qurban olduğum
Alma heykəlinə qurban olduğum,
Ay göstərə bilə axşamlar səni.
Nağıla döndərə ağ şamlar səni.
Bir kitab sözümə bir səbət alma!
Ay mənim yolumu bağlayan, səni
Elə yat, elə yat, sabaha qalma!

Əlyar müəllim onu da əlavə etdi ki, İranda mənim çoxlu fars dostlarım da var. Onlarla müntəzəm əlaqə saxlayıram. Türk xalqı kimi, fars xalqı da təbii, sadə, düz-çörəkli, düz ürəkli xalqdır. Fars xalqı türk xalqına qarşı şovinist münasibətə çox pis, çox kəskin etiraz edir. İranlı şovinstlər bunu da görür və hər halda geri çəkilməyə məcbur olurlar. Biz öz xalqımızın haqqını müdafiə edərkən heç bir xalqın haqqına toxunmuruq. İran İslam Respublikasının da daxili işlərinə qarışmırıq. Amma biz İranda demokratik qaydaları tapdayanlarla barışa bilmərik. Və bu mənada susa bilmərik.

Urmiya ostandar ilə görüşüb, söhbətləşdik. O, «Urmiya» kitabını mənə bağışladı. Bəzi yerlərini oxudum, kitabı tanış oldum. «Urmiya» sözündə yanlışlar var, təhrif və iftiralər özünü göstərirdi:

– Cənab ostandar, «Urmiya» sözü türk sözüdür. Onu yanlış açmaq, ölkəmizin tarixini təhrif etmək deməkdir. Ona xalq arasında, şərh və izahlar edə bilərdim.

Ostandar, həqiqəti deyə bilmədi, dedi ki, bu kitabı biz yazmamışıq. Mən də beləcə cavab verdim:

– Hər xalqın öz tarixini xalqın özü yaratmalı, öz ana dilində yazmalı, oranın öz tarixini, çağdaş yerlərini üzə çıxarmalıdır. Farsın üzünü kimi kitabınızı da sevməyin.

Urmiyada müəyyən əhvalatlar da eşidib görüşdüm. Bir bağda bir qurd ulayırdı, göylərə baxıb hayqırırdı. Onun ipini bərk saxlayırdı, göylərdən yalvarın, ulayıb oxuyurdu.

Qurd «Ergənəkon»un rəmzidir, türklərin əski timsalıdır. Türkləri xilas etmiş, yol göstərir, tarixdən tarixə yaşayır. Yerlərə bağlayıb, lənətlər yağdırır. Heç kəsin üzünə baxmır, ürəyi intiqam ilə doludur. Öz «Ergənəkon»unu bir daha azad görəcək.

Urmiyanın görüşünə gəldim. Hər yeri baxıb dolanardım. Böyük bir bazarına heyran qaldım. Bir satıcı şüşələrlə dolu satırdı. Görüşüb dedim ki, bu dolu şüşə butulkalar nədir? Dedi ki, şüşələrini anlamaya bilməzsiz. Mən butulkanı qoxuyub anladım. Satıcı ilə mübahisə etdim. Şüşə butulkası ilə doludur, bədmüşk (söyüd ətri) pişpişəsidir. Urmiyadan başqa Ordubadda da pişpişə gül-çiçəyini bədmüşk alınardı. Onun ətri çox gözəldir, onun yeməklərinə şirniyyatlar hazırlanardı.

Urmiyalılar məni təriflədi. Satıcı beş butulkanı hədiyyə verdi. Ancaq yüz dollar verərək, iki şüşə aldıq. Onlara da dedim ki, Güney ilə Quzey Azərbaycan eyni bir xalqdır, adət ənənəsi, dil və dəyişi tarixən qədimdir. Ordubad ilə Urmiya qardaşlığı eynidir. Bir millətin bir parçasıdır.

Urmiyada geniş gəzə bilmədim, xalq ilə söhbətlər aparmaq çətindir. Hər an məni izləyirdilər. Tarixi yerlərini gəzmək istəyirdim. Urmiyada qıpçaqlar abidəsi zir-zibil içindəydi, sökülüb tökülürdü. XI əsr abidəsi yerlə-yeksan içində qalmışdır. Türklərin maddi abidəsi bu günə qalmışdır...

Əlvida əziz, doğma Urmiyam! Bir daha görüşünə gələcəyəm. Uçaq təyyarə meydanında bizi yoxladılar. Səfirliyin müşaviri Səməd Bayramzadə etiraz etdi ki, biz səfir və müşaviri yoxlana bilməz. Mən isə bircə sumkanı açdım. Hamısı diqqətlə

baxdılar. Sonra uçağa yola düşüb, səfirimizə yolu düşdük.

Urmiyada alma heykəlini yadda saxladım. Alma heykəli-türklərin birliyi rəmzidir. Bu alma heykəli quzeyli-güneyli heykəlini çox sevir, oxşayıb qorunacaq. Qarapapaqlar almsa heykəlini sevib sevilir. Hamı dağın üstündəki alma heykəlinə baxır, öz alması ilə pıçıldaşırdı...

Qırmızı alma heykəli azadlıq və istiqlaliyyət timsalıdır. Qarapapaq və türklər onu çox sevir, əzizləyir, Urmiya diyarının ətri və cövhəridir. Urmiyalılar, özünüzü sevin, bağışlayın, gözəl-göyçək torpağınızı qoruyun, düşmənlərinizə qarşı vuruşun. Əlinizdə silah gələcəyin sonu deməkdir...

URMU GÖLÜNÜN NİCAT YOLU

1. Giriş

Urmu gölünü böyük faciədən qurtarmaq üçün yazılan çoxlu yazı və projelərdən istifadə etdiyimi bildirməklə birlikdə bu barədə elmi araşdırma aparaları alqışlamamaq olmaz. Güney Azərbaycanın bu problemi ilə bağlı “Ərk qalası”, “Öyrənci”, “Baybak”, “Azadtribun” sitələri və başqa məlumat qaynaqlarında yayılan, olğun və dolğun elmi araşdırmanın dəyərini bildirmək istərdim. Bu yazılarda olmayan bəzi fikir, rəqəm və qaynaqların öz təcrübələrimə dayandığını bildirərək bir-iki məsələyə toxunmağın faydalı olacağı qənaətimdəyəm.

1979 islam inqilabından sonra “bundan sonra ayrı-seçkiyyə son qoyulacaq” düşüncəsi məni də bəziləri kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təcrübələrimizdən bölgəmizin inkişafı yolunda faydalanmağa üstünlük vermək fikrinə gətirmişdi. Tehrandə, İranın “Mahab” şirkətində mühəndis müşaviri kimi çalışarkən o şirkətin Azərbaycanda yeni yaradılmış bölməsinə başçılıq etmə təklifini qəbul etdim. Saib xiyabanında bir görkəmli iş yeri tənzimliyərək işə başladım.

O günlər Şah zamanından başlanıb ancaq yarımçıqlıq qalmış projelər də daxil olmaqla mütləqə başlanan projelər aşağıda sıralanmışdır.

Qoşaçayda- Cığatı, Marağada – Sofi çay, Azərşəhərdə - Gamber çay, Xoyda Ələnd və Qotur çay, Qaraziyaəddində- Ağ çay, Qaraeynidə (siyah çeşmə)- Qarasu, Makıda - Zəngmar çay, Ərəblərdə (Poldəşt) - Araz çay, Salmasda – Zola çay, Urmuda – Nazlı çay – Şəhər çayı və Baranduz çay, Sulduzda Gadar çay və Əhərdə Əhər çay.

Bu çayların böyük əksəriyyəti Urmu gölü axar-baxarına (hovzeie abriz) aid olduğuna görə toplanan məlumatlar bu gölün durumu ilə də bağlı olaraq düzgün analizlərin bünövrəsini təşkil edirdi.

Şah zamanında yuqoslavlının “ Elektroprojekt “ mühəndis müşavirlərinin yerini, Ruminiyadan olan “Romenkonsult”un tutduğu bu çalışmaların nəticəsində təkmilləşən projelərin neçəsi icra oldu və neçəsi hələ də su nazirliyinin qəfəsələrində toz yeyir – məsələsi ayrı bir araşdırma mövzudur. Ancaq burada veriləcək yadımda qalmış məlumatların elmi araşdırmalara dayandığını vurğulamaqla birlikdə “milli hakimiyyətin” qurulmadığı təqdirdə bu projelərin icra olunacağını düşünmək özümüzü aldatmaqdan başqa bir məna daşımaz. Bu isə bu projelərin təqdimi və məlumatların verilməsinin vacibliyini azaltmaz, qında qalan qılınc kəsərini itirər. Pişəvəri zamanı yarımçılıq bir suveren hökumətin Güney Azərbaycanda bir il müddətində 50 illik iş gördüyü unudulmaz bir həqiqətdir.

2. Urmu gölü projesi

Urmu gölü və ətrafındakı problemlərin meydana gəlməsində çoxlu amillər iştirak etməkdədir. Onun üçün bu tipli projelərdə geniş baxış zaviyəsindən yola çıxaraq təsir edici müxtəlif faktorlar, o cümlədən su qaynaqları, topraq və ətrafdakı əkinçilik durumu, yüksək duz içəriminin (konsantrasyon-qilzət) qaynaqları, siyasi-ictimai və iqtisadi məsələlər bir arada və ardıcıl araşdırılmalıdır. Ürək yandıraraq ölkəmizin problemlərinin həlli üçün özəlliklə belə bir mürəkkəb texniki məsələnin həllində fərdlərin qayğı, təklif və yazıları ancaq giriş mahiyyəti daşıyır. Başqa sözlə, bu projenin təkmilləşməsi üçün böyük bir texniki işçi qrupu hazırlanmalı və düzgün verilərə (məlumatlara-bilgilərə) dayanaraq raportlar hazırlamalıdır. Plan orqanizasyonu, su nazirliyi, topraqşünaslıq institutu, kənd təsərrüfatı

nazirliyi və başqa ilgili orqanlardakı məlumatlarla birgə bölgədə geniş müətləə aparılaraq planlar tükülməlidir.

Bu elmi araşdırmalarsız təbiətin min illər boyu sağladığı dəngənin pozulması nəticəsində uyğunluq sısqalaşar və yeni faciələr yarana bilər.

İndiki durumda Güney Azərbaycan hərtərəfli basqı, boğuntu və təxribə məruz qaldığına görə bu arzuların yerinə yetiriləcyi inanılmazdır. Ancaq hər kəsin əlindən gəldiyi qədər, özəlliklə daxildəkilərin əlləri çatdığı qədər bu məlumatları toplaması gələcəkdə faydalı ola bilər. Sıxıldıqca dirəniş, yorğunluğə gedərdiyi kimi olğunluq qucağı açar.

2.1. İndiki durum (məvcud vəziyyət)

İndiki durumun dəqiq araşdırılması hər projədə atılan ilk addımdır. Olumsuz, olumlu amillərin yanında iqtisadi potensial, ictimai - təbii durum, iş gücü və sairə məsələlərin dərindən öyrənilməsi zərurəti inkar edilməzdir. Bu bilgilərsiz hər hansı bir projenin başanlı olacağı, bölgənin çiçəklənməsi ancaq şans əsərində mümkündür.

2.1.1. Ümumi baxış

Urnu gölü Güney Azərbaycanın quzey batısında, qərbdən Urnu, şərqdən Təbriz, güneydən Qoşaçay və quzeydən Salmas ərazisi arasında yerləşmişdir. Su səviyyəsinə görə dəyişgən faktorları nəzərə alarsaq təqribən 5000 – 6000 km² yüz (sahə) ölçümü olan bu gölün 35 milyard m³ su tutarı vardır. Beləliklə, dünyanın ikinci böyük şor gölü olaraq tanınmış və 1933-də beynəlxalq “MAB” (insan və yer kürəsi) təşkilatında yer kürəsinin kövrək yaşam qaynaqlarından biri kimi qeydə alınmışdır.

Tarixi sənədlərdə “göygöl“ və “şorgöl“ adları ilə də tanınan bu gölün ən dərin dibi 14 metr, uzuluğə 140 km və ortalama əni 35 km- dir. 1980- ci illərdə Türk əsilli (məərəndli)

mühəndis Kələntərinin yol naziri olduğu dövəndə Zənbil dağı ilə böyük ada arasındakı yol və körpü araşdırmaları sırasında geoloji çalıřmalar göstərmişdi ki, gölün dibindən 40 metrə aşıya qədər qalın bir batlaq (ləcən) qatı mövcuddur.

Urmu tayında yerləşən Zənbil dağı ilə Təbriz tayında yerləşən və içində 7 kəndin salındığı “Böyük ada” arasındakı fasilə isə 15 km-dir. Duzluluq dərəcəsi bol su zamanı olan bahar çağından su qıtlığı olan yayın sonlarına görə 220 – 350 gr/ litr arasında dəyişər. Gölün şorluğunu təmin edən duzlar əsasən klor (Cl), sodiom (Na) yonlarının sulfat tərkibində axtarmaq mümkündür. Bu şorluq dərəcəsi Cığatı çayının gölə töküldüyü güney-batıdan quzeyə doğru da fərqlənməkdədir. Urmu gölündə su axımı da bol suyu olan Cığatı çayından şumala doğru olduğu aydındır.

Bu duzları təşkil edən çeşitli iyonlardan böyük iqtisadi fayda verə biləcək potasyom (k) haqqında illər öncə fikirlər söylənmişdi. Bu göldə mövcud olan “Artemia” adında bərk qabıqlı heyvanın da böyük iqtisadi dəyəri kimsəyə sirr deyildir. Ancaq su səviyyəsi düşdükcə gölün tutarı azalır və nəticədə şorluq dərəcəsinin həddindən artıq çoxalması ilə tərs mütənəşib olaraq “Artemia“ sisti azalır.

Xatırlatmaq lazımdır ki, “göygöl “ sifətini farsçaya tərcümə edib “kəbud“ sözünü işlədənlər varsa da, “Çiçest“ sifətinə rəhmətlik ustad Məhəmməd Təməddünün “Tarixi Rizayeh” adındakı kitabdan başqa bir yerdə rast gəlinməmişdir.

2.1.2. Su qaynaqları və şorluq dərəcəsi

Urmu gölünün su qaynaqlarından axar suları ikiyə ayırmaq şərti ilə 3 bölümdə araşdırmaq mümkündür.

a- Gölə tökülən çay sularının illik miqdarı 5.5 milyard m³ olmaqla Cığatı çayı keyfiyyət və kəmiyyət cəhətindən birinci yerdədir. Ortalama ildə 2.4 milyard m³ boşalma qabiliyyəti olan bu çayın su keyfiyyəti, BMT- yə bağılı olan “dünya yiyəcək or-

qanizasyonu“ FAO-un standartlarına görə birinci klas dəyərləndirilməkdədir. Şorluq dərəcəsi 500 mm-in (elektrik conductivity) altında olan bu çay suyunun ancaq ilin iki qıtlıq ayları olan Şəhrivər və Mehr aylarında (sentyabr və oktyabr) birinci klas dərəcəsinə aşar. Bununla belə, ikinci klas sərhəddi olan 750 mm dən yuxarı çıxma ehtimali azdır. Həmin standartlara görə, (Wilkaks diagramı) sodyom (Na) iyonununda somurulan (tərkib ola bilən) yonlara nisbəti düşük olduğu bu çaydan düzgün istifadə edilirsə böyük bərəkət qaynağı təşkil edər.

Bu şirin su qaynaqlarından sırası ilə, Soyuqbulaq, Gadar, Baranduz, Şəhərçay, Nazlı, Zola, Gamberçay (Azərsəhr), Sofiçay və Leylan çay olaraq ad aparmaq olar. Şəbüstər mahalından axan kiçik və başqa keçici çayları nəzərdə almasaq bu çaylardan ancaq Zola çayı gölün şimal tərəfindən (Salmas) boşalır. Başqa sözlə, bu gölü, böyük adanı Zənbil dağına bağlayan xətt doğrultusunda ikiye ayırısaq, şirin suların %90 – in cənub bölgəsinə başaldığı aydınlaşar. Həmin məsələ bu gölün quzeyini güneydən ayırıb su səviyyələrini bir tənzim edici (spillway- suaşiran-aşıq) ilə ayarlayaraq güneyində balıq və quzeyində potas ürətmə fikirlərini bir zamanlar ortaya çıxarmışdı.

b- Gölə axan çay sularından böyük payı olan ancaq suyu həddindən artıq şor olan Acı çayı təşkil etməkdədir.

Baş bulaqları Səhənd dağlarından qaynayıb bir-birinə qovuşaraq Acı çayını təşkil edən suların qaynağında şorluq olmadığı aydındır. Bu çayı təşkil edən başlangıçdakı kiçik zinə və çaylara diqqət edilirsə bu nəticəyə gəlmək olar ki, Acı çayı Təbrizə yaxınlaşdıqca keçdiyi dağların qoynundakı duz daşlarından təsirlənərək keyfiyyətini ititirir. Bu barədə keçmişdə bəzi fikirlərin söyləndiyi və duz daşlarından gəçən fasilədə çayın axış yolunu dəyişmək və ya tunel və borularla təhlükəni adlatmaq düşüncələri ortaya atılmışdı.

Keyfiyyətini itirmiş Acı çayı Təbriz ovasına girdikdən sonra ətraf kənd ərazilərini suvararaq Urmu gölünə doğru axar. Yeniş dərəcəsi (şeyb) az olan bölgəyə çatdıqdan sonra təbii

olaraq kiçik çaylara və nəhayət, arxlara dönüşərək gölün kənarındakı ərazidəki qobularda dağlaraq batar. Ancaq onun əsas kütləsi “böyük ada”-nın şimalından gölə boşalmağa çalışır. Beləliklə, Urmu gölünün şorluğunda ən böyük təsiri olan axar sulardan Acı çayı olduğu düşünüləməkdədir.

Ovanın yuxarılarında bu şor su ilə suvarılan ərazi və həmçinin bu su ilə topraqların duzunu yumaq üçün əkinçilərin faydalanması yeraltı suların səviyyəsini yüksəldir. Şor olan bu yeraltı sular axaraq daha aşağılardakı saf və düz ərazidə yayılmış çay suları nəticəsində meydana gəlmiş şor yeraltı sularına qoşularaq gölə doğru yola düşər. Göldəki su səviyyəsindən asılı olaraq ona tökülən bu sular, nəhayət, dalğalarla gölün ümumi şorluğuna öz təsirini göstərir. Bu barədə daha geniş məlumat gələcək səhifələrdə “topraq qaynaqları” bölməsində veriləcəyinə görə burada bundan artıq bəhs etmək yersiz olardı. Ancaq bir məsələni vurğulamaq gərək ki, Urmu gölünün duzluluğunu sadəcə Acı çayına bağlamaq düz fikir sayılamaz. Gölə tökülən başqa çay sularının şorluq dərəcəsi hər nə qədər az da olsa buxarlanma (evaporasyon) nəticəsində uçan hidrogen (H) və oksigen (O) iyonlarının tərsinə duz yaranmasında iştirak edən iyonlardan meydana gəlmiş maddələr doyma dərəcəsinə (işba) çatınca suda həll olar. Ondan sonra isə durumundan asılı olaraq ya çökər, yada sahildə kristallaşar. Son zamanlar bu kristallaşmış duzların təhlükəsini vurğulayanlar az deyil.

c- Yeraltı sular istər gölün ətrafında, istərsə də dibində axan bulaqlar olsun gölün su təminində bəlli bir pay alar. Bu sular gölün qərbindəki şor topraqlardan ümumən zinə şəklində, başqa bölgələrdə şirin sulu bulaq formasında axar. Urmu, Salmas və Qarabağ bölgələrindəki çimərliklərə gedən xalq bu şirin sulardan çay qoymaq və yemək bişirmək üçün istifadə etdikləri aydındır.

Bundan əlavə, gölün iç bölmələrində və özəlliklə dərin diblərində böyük çeşmələrin, göl suyunun təminindəki rolu da

böyükdür. Bu sular ya çox uzaq yerlərdən yeraltı qaynaqlı sular, ya da gölün öz suyunun dibə süzməsindən meydana gələ bilirlər. Ancaq kəmiyyət baxımından əsas olan bu çeşmələrin uzaq dağlardan qaynaqlandığı aydındır. Qaynaq və məsirlərindəki daşların keyfiyyətinə görə bu suların keyfiyyəti də dəyişə bilər. Şübhə yoxdur ki, duz daşlarından keçən suların, gölün şorluğunda təsiri qaçınılmazdır.

2.1.3. Topraq qaynaqları

Urmu gölü ətrafındakı ərazinin və əkin qaydalarının bu gölün durumunda böyük təsiri vardır. Onun üçün bu ərazinin araşdırılıb dəyərləndirilməsi və istifadə metodlarının modernləşdirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Bu gölü əhatə edən çox verimli topraqların yanında düşük dərəcəli topraqlar da mövcuddur. Bu verimli topraqların ən başda gələnlərindən “Urmu ovası” (150 min hektar) olmaqla Qoşaçay ovası (80 min hektar), Salmas ovası (40 min hektar), Sulduz ovası (50 min hektar), Sovuqbulaq ovası (20 min hektar), Binab – Əcəbşer- Azərsəhr və nəhayət, Govganla İlxiçi ərazilərini saymaq olar. Gölün güneyində yerləşən Mişov dağlarının ətəklərindəki yamaqlarda yerləşən Şərəfxana, Şəbüstər, Xaminə, Dəryan kimi bölgə ərazilərinin verimlilik dərəcəsi aşağı olsa da, qabiliyyətli əkinçilərin üretim gücü inkar edilməzdir.

Təbriz şəhərinin qərbində Sofiyandan Xasavana qədər uzanan şərit ilə göl arasındakı təqribən 200 min hektar ərazi yarı şor, şor və ya çox şor olduğuna görə ayrı bir kətaqoridə araşdırılmalıdır.

- Urmu ovası: Bu ova çox qədimdən yerləşim mərkəzi olub Türkiyə sərhəddindəki dağların ətəklərindən gölə doğru ərazinin keyfiyyəti dəyişir. Bu ovada var olan “kül təpələr”dəki (bunların ən böyüyü Balov kül təpəsi) yaşayış əsərləri olan saxsı qablar və sairə buradakı yaşayışın çox əski zamanlara dayandığını göstərir. Bu barədə və Türklərin bu bölgədə çoxdan var

olduğunu öyrənmək üçün rəhmətlik Prof. dr. Zehtabının elmi yazılarına müraciətdə də fayda var. Artırmaq lazımdır ki, 1988-ci il bir mühəndis müşavir kimi (Absaran) şirkəti ilə bağladığım müqavilə əsasında bu ovanın hər bir kilometrində “əl burğusu” ilə 6 metrlik quyu qazıb, drenaj (zinəlik) problemlərini və yeraltı su durumunu araşdırmalı olmuşdum. O qazıntıların bəzində 2-3 metr dərinlikdə rast gəldiyimiz sınıq saxsı qabların varlığı özü -özlüyündə bu iddiaların sübutudur.

Urmu topraqlarının böyük bir hissəsi beynəlxalq (FAO) standartları və Amerikanın “SCS” standartlarının dəyərləndirmələrinə görə *birinci və ikinci klasa* daxildir (70-80%). Bu dəyərləndirmələrə görə *birinci klas* ərazi heç bir qısıtlıq (məhdudiyyət) olmadan əkinçilik üçün ən əlverişli və verimli topraqlar və *ikinci klas* isə lap az məhdudiyyət daşıyan ərazidir. Üçüncü klas ərazi, nisbətən verimli sayılsa da, *dördüncü klas* ərazi ancaq zərurət icab edərsə əkilər. *Beş və altıncı klaslar* isə əkinə əlverişsiz ərazi kimi dəyərləndirilir.

Urmu ovasında dağ ətəklərindəki 4-cü klas ərazinin məhdudiyyəti dərə - təpəlik və qüzeydə daşlıq olsa da, göl kənarına yaxınlaşdıqca bu məhdudiyyət dəyişir. Gölə az fasilə qalmışdan yeraltı sularının yuxarı səviyyəsi topraqları 4 və 5- ci klasa itələrkən, ancaq göl kənarına 50–100 metr fasilədə şorluq və başqa amillər onu 6-cı klasa aid edir. Hətta bu əraziləri xalq payızda yuyaraq şorluq dərəcəsini azaldıb, istifadə edir.

Urmu ovasının göl kənarı bölgəsində (Xalidabad, Mə-rəngəli və sairə) qazılan dərin quyuların (50–100 arşın – metr) keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yüksək səviyyəli suları da maraqlanmağa dəyən bir hadisədir. Başqa sözlə, Azərşəhr bölgəsindən fərqli oalaraq gölün Urmu xanlığında (ustanında) ərazi ilə göl arasında keçirgənsiz (impermeable) bir qatın (laye) ehtimalən yarı-yatay formasında olmasından xəbər verir. Bu isə gələcəkdə əkinçilik düzgün proqramla və modern suvarma sistemləri ilə (yağmur- damcı) davam edərsə, bir yandan ərazi

genişlənə bildiyi kimi bir yandan da gölün su təminatına yardımçı olar.

Bu xüsusiyyətlər az-çox Salmas, Qoşaçay ovalarında olsa da, Sulduz ovası Urmu–Sovuqbulaq yolundan bir az qərbə doğru gen bir boğazla göldən ayrılır. Qoşaçayda isə Cığatıdan axan 2.4 miyard m³ suyun ancaq 800 milyon m³-ü bu ərazidəki əkinə kifayət etdiyinə görə qalan su ərazinin batlaq olmasına səbəb olur. Beləliklə, oradakı məhdudiyət daha ziyadə yeraltı suların səviyyəsinin yuxarı olmasıdır.

Bu isə göstərir ki, bu rapordakı fikirlər və ya başqa təkliflər düzgün dəyərləndirilərək geniş bir araşdırma sonu Urmu gölü və ətraf muhiti problemləri həll olursa Cığatının geri qalan 1.6 miyard m³ suyu Təbrizin qərbindəki Xasavandan Sofiyana olan 100 min hektar əraziyə axıdıla bilər. Yol boyu ərazilərdən 50 min hektarını da suvarar.

- Şərqi ovalar: Təbriz Əcəbşer arasındakı yerləşim mərkəzləri olan İlxıçı, Mamağan, Govgan, Azərşəhr kimi bölgələrin ərazi məhdudiyəti topoqrafik durumla birgə toxu (strukturbaft) və nəhayət, şorluqdur. Bu qumsal topraqların gölə (qobuya) yaxın ərazilərində vurulan dayaz su quyularında zaman-zaman problemlər yaranır. Buralarda bir və ikinci klas əraziyə rast gəlinməsə də bacarıqlı əkinçilərin intensiv əkin sistemində yer alan bu quyuların suyu göldən nisbətən uzaq fasilədə olsa da, ondan təsir alır. Belə ki, çay suyu quruduqdan sonra quyulardan istifadə etməyə başlayan əkinçilər quyudakı su səviyyəsi aşağı endikcə şor suyu pompaj edirlər. Bilməyərkədən şorluğu yüksək olan quyu sularının pompajının kənd təsərrüfatına vurduğu ziyan ölçüyə gəlməzdir. Bu çayların yuxarı axar-baxarında göl və gölcüklər yaradaraq bol yağış və sulu zamanlarda yeraltı su tutarlarını artırma imkanı var. Ancaq yuxarıda da yazıldığı kimi, Urmu gölü problemi ümummilliyet bir anlayışla həll edilməyə başlarsa, buralarda istifadə üçün Cığatı çayının suyu gözdən qaçmamalıdır.

Əcəbşer ilə Məlikkəndi arasındakı ərazi yuxarıda qeyd edilən iki bölgə ərazisinin ortasında yerləşən bir durum ərz edər.

•Təbriz ovası: Bu ovanı təqribi hüdudlarla 3 bölgəyə bölərək araşdırmanın daha faydalı olacağı düşünülür. Bu ovada da bir və ikinci klas ərazi tapılmadı kimi təsir dərəcələrinə görə şorluq, topoqrafi və yeraltı sularının yüksəkliyi başda gələn məhdudiyyətlərdəndir.

Dağ ətiklərindən başlayaraq Azərşəhr- Sofiyan dəmir yolu xəttinə qədər topoqrafi və az şorluq topraq verimliliyini azaldarkən bu dəmir yolundan aşağıya şoran ərazilərin problemi, yeraltı sular və topraqlardakı şorluqdur. Bundan sonra yavaş - yavaş batlağa dönüşən tam düz ərazi, bütün məhdudiyyətlərlə yanaşı, istər gölün istərsə də Acı çayının daşqınlarından təsirlənir. Bu halları ayrıntıları ilə görmək üçün Mamağan–Saray (böyük ada) Yolunu ilin çeşitli zamanlarında seyr etmək yetərlidir.

Bu ərazilərdə islah və durumu ancaq Urmu gölünün ümumi problemlərinin həlli yanında axtarılması məntiqi fikirdir. Bu böyük projenin bir qolu olaraq Acı çayının suyunun şirləşdirməsi, Cığatının bol suyunun buraya daşınması, gölün ətrafına topraqdan səddin (dike) çəkilməsi kimi əməliyyatlardan danışmaq olar. Bu bəzlərdə təkliflər bölümündə yazılacağına görə sözü bundan artıq uzatmaq düzgün sayılır.

2.1.3. Gölün su səviyyəsi və ona təsir edən faktorlar

Urmu gölünün su qaynaqları təbii olaraq ona axan çay suları, yeraltı sular və gölün üstünə doğrudan-doğruya yağın yağışlardan ibarətdir. Bölgədə illik yağış miqdarı təqribən 400 millimetr olduğuna görə ortalama yüz ölçümü təqribən 5.000. km² olan gölə yağın yağış miqdarı 2 milyard m³ hesablanabilir. Gölün dibində və ətrafındakı bulaqlar və ya zinə şəklinə axan suların miqdarını bəliitmək mümkün olmasa da böyük bir

miqdar təşkil edəcəyi düşünüləməz. Gölə axan çay sularının ortalama miqdarı 5.5 milyard m³ olduğuna görə, demək, bölgənin su balansı 7.5 milyard m³ təşkil edir. Bu rəqəmdən əkinçilik və başqa məsərəfləri çıxarsaq, göldəki illik buxarlanma (evaporation) hündürlüyünə yaxın olduğuna görə keçərli sayılar. Başqa deyişlə, göl üzündən buxarlanaraq havaya uçan və ovalarda işlədilən su miqdarı, yəni 7.5 milyard m³ su təmin edilirsə, gölün su səviyyəsi tarazlaşaraq balans olar. Ancaq həməən artırmaq lazımdır ki, bu buxarlanma göl üzünün vüsətinin dəyişməsi ilə dəyişir. Bölgəyə yağan yağış miqdarı ilə gölün su səviyyəsindəki tarazlıq, buxarlanma miqdarını da tarazlar. Nəhayət, bütün bu amillər təbii tarazlığı meydana gətirir.

Gölə tökülən çaylardan Sofiçay, Cığatı, Soyuqbulaq və Şəhərçayda tikilən barajlarda anbarlanan su miqdarı bu su axarlarının 4-6 %-ni təşkil etdiyinə görə su səviyyəsinin 6 metr düşüşündə böyük rol olamaz. Ən böyük su təminatçısı olan Cığatının uyğun su rejiminə görə baraj arxası göl həcminin azlığı, sədlərin (bəndlərin) arxasındakı göllərin ancaq bir və ya iki il başlanğıcda doldurulduğu və daha ziyadə suvarma məqsədi ilə tikilən bu barajların suyu çay suları azaldığı zaman boşaldıldığı da nəzərdə alarsaq, sözü gedən təsirsizlik dərəcəsi daha da aydınlaşar.

Ona görə Urmu gölündə su səviyyəsinin düşməsində təsir göstərən meteoroloji amillər olan yağış və buxarlanma dəyişgənliyinin %70, barajların %5 və sudan istifadə metodları, özəlliklə suvarma sistemlərindəki payın % 25 olduğunu qeyd edən raportların doğruluq dərəcəsi yuxarıdır.

Urmu gölünün su səviyyəsindəki dəyişgənliyi araşdırmaq üçün xoşbəxtlikdən yetəri qədər məlumat mövcuddur. 1931-ci ildən başlayaraq bu gölün su səviyyəsi ilin çeşitli zamanlarında ölçülərək ortalama yüksəkliyin ortaya çıxması bəzi nigarançılıqları gedərə bilər. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, insanların təbiətə müdaxiləsinin artdığı indiki zəmanədə su səviyyəsinin

həddindən artıq düşməsinin qarşısında düzgün tədbirlərin alınmadığı təqdirdə böyük faciələr baş verə bilər. Bu ölçülərə dayanaraq gəçən 70 ildə su səviyyəsinin ən aşağı olduğu il:

◆1961 – ci il 1272,71 (azad sular səviyyəsinə görə-Mean Sea level-MSL) olmuşdur.

◆Bu dövəndə ən yuxarı su səviyyəsi 1996 - ci ildə 1278,20 metr qeyd edilmişdir.

Bu 35 ildə su səviyyəsində eniş- qalxışlar olsa da, gəçən 10 ildə şiddətlə yenərək bugün 1272 metrin altına düşmüşdür. Bu isə keçən 80 ildə ən düşük və təhlükəli rəqəmdir. Ölçü dövründə düşüş-qalxışlar uyğun nisbətlər göstərməklə birlikdə son 10 ilki düşüşün varyansı, meyardan qaçış dərəcəsi çox yüksəkdir. Bununla belə, bu rəqəmlərə dayanaraq düşüş periodları ilə qalxış periodları arasında bəzi münasibətləri qurmaq mümkündür. Artan nisbətlərdə artan və ya tərsinə azalan su səviyyəsi yeniş və yoxuş zaviyəsindən asılı olaraq zaman istəyi göstərir. Tədrici yeniş və qalxışlarda bu zaman 10-15 ilə təqəbül (rastlanmaq) etdiyi halda, yüksək zaviyə ilə yeniş-yoxuşlarda 4-6 ilə ayarlanır. Bu barmaq hesabı model düz olarsa, şiddətlə düşən su səviyyəsi artıq dayanmalıdır. 10 ildə təqribən 6,5 metr düşüş bu sürətlə davam edərsə, faciə qaçınılmazdır. Daha uzun müddətli ölçü rəqəmləri əldə olmadığına görə statistik metodlarla bu düşüşün durma ehtimalının nə zaman baş verəcəyini dəqiq olaraq hesablamaq da çətindir. Ona görə uzun müddətli proqramlara uyğun olmasa da, bəzi təcili tədbirlərin alınması vacibliyi inkar edilməzdir.

Yuxarıda qeyd edilən su səviyyəsinin dalgalanmasının amillərindən yağış miqdarında təsir, insan yetkisindən xaric olduğuna görə göl və mühit balansını yaratmaq üçün başqa əməliyyatların yanında göl üzündən buxarlaşan su miqdarını azaltmaq asan və imkan daxilindədir. Bu barədə gələcək fəsillərdə daha geniş yazılacağına görə burada bu məsələyə balaca toxunmaq istərdim.

Göl ətrafında topraq səddin tikilməsi ilə üz ölçümünün azaldılaraq buxarlanmanı azaltmaq təcili addımlardan biri ola bilər. Özəlliklə su səviyyəsinin çox aşağı olduğu bu çağda (illərdə) bu işin daha asan və ucuz görülməyə biləcəyi aydındır.

Bunun yanında Acı çayı qollara bölünərək kiçik çay və arxlar halında qobularda batmağa başladığı yerdən, onu arıdıb bütün suyu uyğun bir çay axarı kimi “böyük ada”nın şimalından Urmu gölünə boşalmasını təmin etməkdə bu təcili işlərdən biri sayıla bilər.

Burada Zab və Araz çaylarının sularının bu gölə daşınma fikrinin düzgün olmadığını vurğulamaq istərdim. Hər iki təklifin ağır texniki problemləri və çox bahalı olmasının yanında bu çayların öz muhitlərindəki problemləri də gözdən qaçıрмаq olmaz. Özəlliklə Araz çayının həm hüquqi həm də muhitinin qorunması təqdir edilir. Bunun yerinə Qara Ziyaəddində axan Ağ çayın uyğun su rejimini nəzərdə alaraq, orada bir baraj vurub, tənzim edilən suyu Mergit kəndindən Evoğlu və oradan da Y-ekan düzlüklərinə daşınması o şoran topraqları cənnətə döndərə bilər.

2.2. Önrilər (təkliflər)

Modern texnologiyadan və dünyada yaranmış tikinti və inkişaf üçün texniklərdən Güney Azərbaycanda istifadə olunmaması, olsa da, çox qısıtlı olması böyük projelərin ortaya çıxmasını da təhdid etmişdir. Başqa deyişlə, Urmu gölü və çevrəsinin ekoloji balansını yaratmaq üçün görülməsi gərəkən işlər bəzilərinin ağına uyğun gəlməyə də, bunu onların görüş açılarındakı darlıqdan axtarmaq gərəkir. Günah ölkədəki mühəndislərin bil-məməzliyindən deyil, dünyadakı texniki inkişaf təcrübələrindən uzaq olan o ölkənin durumundan nəticələndiyi də aydındır.

Təklif edilən əməliyyatların ekosistemin sabitləşməsində başarılı olması üçün bir-birinin təkmilləşdiricisi olduğu inkar edilməz bir həqiqətdir. Onun üçün, özəlliklə Azərbaycana gön-

dərilmış başçıların Tehran havası ilə oynamaları, Urmu gölünün nicati yolunda çalışmalar arasındakı bu bağ və ardıcılığı qıra bilər. Başqa sözlə, verilən qıt büdcələrin yarısını da geri qaytararaq mərkəzə ürək yandırmalarını bildirmək istəyənlər, keçici işlərlə millətin gözü qabağına pərdə asmaq üçün bəlli fəaliyyətlər edə bilərlər. Ancaq bu xırda-para əməliyyatların problemi həll etməyəcəyi nəzərə alınarsa, geniş və qapsamlı bir projenin araşdırılaraq icra edilməsi qaçınılmazdır.

Geçən günlərdə Təbrizdə keçirilən “Urmu gölünü qoruma” konfrasındakı verilən sözlər və Azərbaycanın müxtəlif qələm sahiblərinin təklifləri millətin gözündən qaçmamalıdır. Xalq məsullardan söz deyil, əməli iş tələb etməlidir.

Bu açıqlamaları göz önündə tutaraq aşağıdakı təkliflərin faydalı olacağı düşünüləməkdədir.

2.2.1. Dike (topraqdan sədd-bənd)

Gölün ətrafında topraqdan enli duvarların tikilməsi dünya təcrübəsində başarılı bir metod olmuşdur. Daha ziyadə çay daşqınlarını önləmək üçün kənarlarında aparılan bu əməliyyatın Urmu gölü ətrafında yerinə yetirilməsi ilə sistemdəki müsbət təsiri böyükdür.

Özəlliklə, indiki şəraitdə, yəni göl suyunun 6-7 metr düşdüyü bir durumda topraq *səddin tikilməsi daha da uyğun görünməkdədir*. Su səviyyəsinin 6 metr düşməsi ilə göl üzünün %30 azalması vurğulanmışdır. Təbii olaraq göl ətrafı ərazilərdə yeniş dərəcəsi (şib) az olan yerlərdə açığa çıxan topraqlar daha böyük vüsət almışdır. Bu şəraitdə gölün ətrafındakı qurumuş ərazilər get-gedə qobi və ya batlaqlıq xususiyətini az da olsa, itirmiş olmalıdır. Onun üçün normal su səviyyəsindən 2 metr gölə doğru bu səddin vurulması adi buldozərlərlə imkan daxilindədir. Ancaq bəlli bölgələrdə bu durumun tərsi görünürsə batlaqda və hətta suda çalışa bilən maşınlardan faydalanmaq zərurəti yaranar. Şübhəsiz, bu sədd gölün dağlara dayandığı

Qarabağ bölgəsi, Sulduz ətəkləri və həmçinin Mişov və Əcəbşer dağlarının ətək və yamaclarında işə yaramaz. Bu səddin tikilməsi ilə bir tərəfdən göl üzünün azalaraq buxarlanma miqdarı azaldığı kimi, bir tərəfdən də açığa çıxan ərəziyə su qaynaqları təmin edərək, düzgün drenaj sistemi, yeraltı borulama sistemi və suvarma metodu tətbiqi ilə yeni ürətim sahələri yaranar. Əldəki xam verilərə (data-məlumatlara) görə bu tədbirin tətbiqindən 100 min hektar ərəzi qazanmaqla birgə illik buxarlanma miqdarını 1,5 miyard m³ azaltmaq mümkündür. Həmən qeyd etmək gərəkir ki, suyun şorluğu artdıqca buxarlanma miqdarının azalması da hesablamalarda göz önündə tutulmalıdır.

Bu səddin özəlliklərinə müxtəlif açılardan diqqət edilməlidir ki, sonralar özəlliklə su səviyyəsi yüksəltdiyi təqdirdə pozğunluğa yol verilməsin. Yüksəkliyi 3 metr ola bilən bu səddin tərəni 5 metrədən az olmamaq şərti ilə yan yenişləri (şibə canəbi) 1,5-dən az olmamalıdır. Suya baxan yatay-yan divarın daşla hörülməsi, üstünün qumlanaraq maşın yolu kmi istifadəyə verilməsi məqsədə uyğundur. Dike-ın yüksəkliyinə baxmayaraq bütün hallarda bugünə qədər göldə qeydə alınmış ən yüksək su səviyyəsindən bir metr yuxarı, yəni 1280 yüksəkliyinə qovuşmalıdır.

2.2.2. Acı çayının islahı

Acı çayın islahi çayın yuxarı axarı ilə aşağı axarı arasındakı ilişgilər və Azərşəhr- Sofiyan arasındakı (bundan sonra bu ovaya “Qaraməlik- Xorxora” ovası deyiləcək) ərəzilərin islahi ilə bağlı olduğu nəzərdə alınaraq tənzim edilməlidir.

- Daha öncə də deyildiyi kimi, Acı çay başlanğıcda şor deyil. Bu çay suyunun duz miqdarı yol arasında duz daşlardan keçərkən artdığına görə bu məsələ diqqətlə araşdırılıb və düzgün nəticələrə bağlanmalıdır. Suyun şorluğu ovaya çatdıqdan sonra

da artdığı göstərir ki bu ərazinin yeraltı sularının zinə kimi çayın şaxələrinə boşalması da diqqət çəkicidir.

Çayın orta bölmələrindəki dağlardan keçərkən şorluğuna səbəb olan duz daş yataqlarının fasilə, durum və topoqrafisindən asılı olaraq islah edilməsi məntiqli fikirdir. Ancaq bu məsələ dəqiq araşdırılıb, texniki və iqtisadi əlverişliliyi (feasibility) bəyənildikdən sonra həyata keçirilə bilər. Fikrimcə, texniki baxımdan bu imkan təyid edilərsə iqtisadi və milli açıdan qətiyən təyid ediləcəkdir. Bu məsələni bir az açmaqda gələcəkdə bəzi aldadıcı araşdırma və ya hesablamaların qarşısının alınmasını vacib sayıram.

Belə projələrin iqtisadi bəyənilimi (tovcihe iqtisadi) ümumiyyətlə projenin ömründə qazanc/ çıxar nisbəti ilə ölçülür (benefit / cost – ratio). Bu müddət ərzində artan gəlirlərlə artan məsrəflər çeşitli faizlərlə hesablanır, bu nisbətin birə bərabər olduğu faiz, dəyərləndirmə ölçüsü olaraq nəzərdə tutulur. Bu dəyər ölçüsü müxtəlif yatırım (sərmayə qoymaq) sektorlərində, yəni sənaye, ticarət, tikinti, topraq- su - əkinçilik kimi sektorlərdə dəyişər. Dünyada cərəyan edən pul faizləri və ölkədə bankların kredit olaraq verdiyi pul faizindən asılı olması da aydındır. Bu oran (nisbət), topraq- su və əkinçiliklə məşğul olan sahələrdə, insan yaşamaı və eyni halda stratejik əhəmiyyət daşıdığına görə düşük səviyyədə qəbul edilir. Başqa sözlə, sənaye, ticarət və başqa sahələrdə qazanc/çıxar nisbəti qətiyən bank faizlərindən yuxarı oranda bərabər olması gərərkən, əkinçilik sahəsində ondan aşağı olması, ümumiyyətlə, dövlət yardımı ilə cübran edilir. Yəni əgər bank faizləri % 8 dirsə, hətta onun yarısı olan % 4 – də əkin sektoründə keçərlidir. Bu müqayisənin sadə dillə açıqlaması bundan ibarətdir ki, bir yatırım bankların verdiyi faizdən aşağı qazanc gətirəcəksə, pul sahibi onu banka yatırımağa üstünlük verir.

Bu qısa açıqlama ilə bəyan etmək istədiyim, hər hansı bir ekonomist Acı çayın islahının iqtisadi olmadığını bəyan edərsə, onun cavabının verilməsindən ibarətdir. Çünki Acı çayın tək ba-

şına islahi qətiyyən iqtisadi zaviyədən müsbət cavab verməz. Ancaq bu hesablamalarda Urmu gölü projesi və onun ətrafındakı ərazilərin islahı özəlliklə Cığatının “Qaraməlik-Xorxora” düzünə daşınması hesablara qatılmalı və nəticə çıxarılmalıdır. Onsuz da Urmu gölünün nicati heç bir ekonomik ölçü ilə dəyərləndirilə bilməz.

- Acı çayı ovaya çatdıqdan sonra şaxələre ayrılaraq nəhayət kiçik arxlar halında ərazidə dağılıb, batıb qobulara qoşulduğu bəyan edilmişdi. Aydınır ki, bu sistem eyni halda ovanın bir bölümünün klassik suvarma şəbəkəsini də təşkil edir. İstər bu şor su ilə suvarılan ərazidə, istərsə də dağıldığı düzlüklərdə yeraltı sularının səviyyəsini qaldırdığı kimi topraq şorluğunu da artırdığı aydır.

Aşağı Mayan kəndinin günbatanından ikiye bölünmüş Acı – nin Heris və Şəbüstər istiqamətindəki qolu, biri olmaqla Mehdi kövşəninə ayrılan qolu da ikinci əsli şaxə olaraq arıdılıb, genişlənilib və dərinləşib iki əsas məcranı təşkil edə bilər. Birinci qol direkt olaraq “ada” – nın (böyük ada-əskidən Şahi adası indilikdə İslami ada deyilir) quzeyindən şorgölə başalırkən Məhdini–Xorxora arasından ona paralel olaraq ayrılan kiçik şaxə də genişlənilib, dərinləşib adanın ortalarına doğru yönəldilə bilər. Govgan- ada (Saray kəndi) arası fasilədə bir ana drein (ana zinə su keçidi) qazaraq, Xorxoraya qədər uzanmış Acı çay şaxəsini də ona qatararaq Sarayda adanın şimal-şərqindən burularaq yuxarıda sözü gedən iki şaxəni də toplayıb gölə boşala bilər.

Bu topraq işləri çox böyük texniki ixtisas tələb etmədiyinə görə, hətta fotoqrametri üsullarla hazırlanmış topoqrafik xəritələr üzərində yerli nivelman kontrollerinə dayanaraq dizayn (tərh) edilə icra oluna bilər. Bu işdə hər kəsin tanıdığı və rahatca işlətdiyi buldozer, loder, grader kimi maşınların işlədilməsi onun tezliklə başlanıb təcili bir çarə kimi dəyərləndirməsini göstərir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi,

qobularda və ya gölə yaxın bölgələrdə özəl maşınların işlədilməsi qaçınılmazdır.

- Acı çayının islahı özəlliklə ovardaki üstü açıq drenaj sistemi gələcək projələrə uyğun olaraq tərəhlıq edilməlidir. Sudan istifadə metodları modern sistemə qovuşarsa, özəlliklə Cığatı suyundan düzgün istifadəyə başlanarsa, bu ərazilərdə böyük dəyişikliklərin baş verəcəyi göz qabağındadır. Onun üçün bütün imkanlar nəzərdə alınaraq Qaraməlik- Xorxora ovasında 100 min hektar ərazının diriləcəyi və bütün əməliyyatların ona uyğun olaraq aparılması gözdən qaçmamalıdır.

2.2.3. Su qaynaqlarından istifadə metodları

Urmu gölünün ekosistemində tarazlıq yaratmaq və eyni halda bölgənin ana ürətim xəttinin əkinçilik olduğuna görə burada iqtisadi inkişafın sudan istifadə metodlarına bağlılığı inkar edilməzdir. Teknolojinin çox gəlişdiyi bu zəmanədə yalnız əkin məhsullarına dayanaraq inkişafın gülcnc olduğu kimsəyə sirr deyil. Ancaq nə etmək olar ki, Pəhləvi öncəsi bölgənin ən gəlişmiş ölkəsi sayılan Azərbaycan, bugün dünyanın ən geri qalmış iqtisadiyyatına çevrilmək acısını çəkir. Onun üçündür ki, indilikdə əlimizdə olan bu təbii imkanlara söykənərək millətimizin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək qayğısını çəkməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Su qaynaqlarını və ondan istifadə metodlarını daha geniş açıb-anlatmaq üçün aşağıdakı üç bölmədə araşdırılması uyğun görülməkdədir.

2.2.3.1. Suvarma metodları

İndiki durumda suvarma sistemindəki pozuluq nəticəsində umumi suvarma səmərəliliyinin (randumanının) % 40– in altında olduğu bilinməkdədir. Başqa sözlə, hətta kontrolsuz su qaynaqlarından əldə edilən suyun yarısından çoxu hədərl olur (tullanır). Bu rəqəmlərin sadə ifadəsi ondan ibarətdir ki, əgər

bugün dünyada çeşitli metodlarla suyun intiqalı (ütürülməsi), dağıtımı (paylaşım-distribution) və əkinə verilməsində (suvarma) çatmış olan % 80 – 90 randumana yüksələ bilsək, hər 100 min hektar yerinə təqribən 200 min hektarda sulu əkin becərməmiş mümkündür. Çoxunu əski su intiqal kanalları təşkil edən su daşıma itkisinin% 15- 25 olması aydın olduğu halda, bu kanalların betonlaşdırılmamasının səbəbi aydın deyildir. Hətta Cığatı çayındakı sədd ilə kontrollu suyun dağılımı topraqdan tikilmiş su şəbəkəsi ilə paylanması anlaşılmazdır. Azərşəhrin Gambər çayından Mamağan ərazisinə olan su payını (water right-həqqabə) əski topraq arxı daş hörməsi ilə örtərək faydasını görən məsulların, bunun yayılmamasından məqsədləri aydın deyildir. Zola çayının Salmasda, Gadarın Sulduzda, Nazlı və Baranduzun Urmuda sədlərlə birlikdə beton kanalizasyon şəbəkəsinin icra xəritələri yuqoslavlının Elektroprojekt məhəndis müşavir şirkəti vasitəsi ilə hələ 1970– lərdə hazır olduğu halda, hələ də qəfəsələrdə toz yeməyinin də səbəbləri aydın deyildir.

Ancaq məlum olduğu kimi, bugün dünyanın bir çox ölkəsində həyati önəm daşıyan su, beton kanallarla deyil, üstü örtülü və eyni halda yağmur suvarma sisteminə cavab verəcək basınc (fişar–təzyiq) ilə borularda daşınmaqdadır. Yuxarıda qeyd etdiyim topraq və əski kanallara suyun intiqalındakı itki % 25 nisbətində yüksəlmiş halda, bu itki beton kanallarda %10 və borularda % 3- ün altındadır. Dünya burda ikən Güney Azərbaycanda biz hələ də Səlcuqluların, Elxanlıların və ya Qacarların çəkdiyi və ya çəkdiyi su şəbəkə sistemindən faydalanmaqdayıq.

Bunun yanında, eski metod olan kərki usulu və ya faro (farrovv) metodu suvarmada ortalama hektara verilən illik su miqdarınının 10 min m³ olduğu aydındır. Bu da aydındır ki, bu miqdar suyun topraq dokusundan (toxu- baft) asılı olaraq ancaq % 20- 40- ı toprağın bitki üçün su saxlama kapasitəsi (field capacity) ilə solma nöqtəsi arasında qalaraq bitkinin məsrəfini təmin edir. Qalan bölüm, yəni % 60- 80 - i toprağa sızma-

raq (nüfuz edərək) yeraltı sulara qarışır, ya da üz itkisi olaraq parseldən axıb xaric olur. Halbuki məsrəf olunan su miqdarı damcı (drop) metodunda 1/3- ə və çilək (yağmur) sistemində yarıya düşməkdədir. Bunun yanında bitkilərin bu sudan istifadə nisbətləri də % 90 və % 80-lərə yüksəlir. Urmu gölü ətrafı ərazilərdə bu metodlardan istifadə olunarsa, su və çevrə tarazlaşmasındakı rolu inkar edilməzdir. Hələ Azərşəhr, Mamağan, Govgan və İlxıçının qumsal ərazilərində və ya Şəbüstər- Xamine bölgəsinin qumsal ərazisində kəndlilərin nə zəhmətlə əldə etdikləri su ilə intensiv üratimlərini düşünərsək, sulama metodlarındakı islahatların dəyərini daha da yaxşı anlamış olarıq.

Bu metodlarla bir tərəfdən suvarılan ərazi miqdarını artırarkən, bir tərəfdən də üz ölçüsü azaldılmış şor gölün kontrol edilmiş su qaynaqları ilə səviyyəsini və tarazlığını düşünmək çətin olmamalıdır.

2.2.3.2. Çay suları

Son zamanlar ortaya atılan bəzi fikirlərin tərsinə Azərbaycanda axan çayların su rejimlərini də nəzərə alaraq bu çayların suyu vurulan sədlərlə kontrol altına alınmalıdır. Ancaq bunun yanında su daşıma və paylama (şəbəkeye intiqal və tizie) metodları da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yeni xarakter almalıdır. İstər Qoşaçay su şəbəkəsində, istərsə də Muğan su şəbəkəsində xərclərin azalması üçün topraq kanalizasyon sisteminin hər iki bölgədə yeraltı suların yüksələrək ərazini batlağa çevirdiyi gözdən qaçmamalıdır. Başqa sözlə, dəfələrlə təkrar edildiyi kimi, bütün bu təklif və əməliyyatlar bir-birinə bağlıdır. Bu kordinasyon səhifəsində qızıl xəttin doğrultusunda fəaliyyət göstərilməzsə umulan nəticə əldə edilməyə bilər.

Yenə Azərbaycanda axan çayların özəlliklərini nəzərə alaraq su kontrolları təkcə beton və ya topraqdan vurulan böyük ba-

rajlarla deyil, eyni halda yüksək bölgələrdə kiçik və sadə torpaq sədlərlə su və su daşqınlarını tənzimləmək olar.

Çay axarlarının yuxarı bölmələrindəki kiçik dərələrdə uyğun yerlərdə vurulan bu tip sədlərin altında yerləşdirilən bir dəmir və ya beton boru ilə şiddətli yağışlardan nəticələnən selablar başlanğıcında tənzimlənir. Səddin altındakı borunun çapı, göldə toplaşacaq su miqdarının tədriclə boşalması üçün ayarlanır. Bu borunun göl daxilindəki başına bir dirsək verərək bir yandan çöküntülərlə borunun tıxılması (tutulması) önlənir, bir yandan isə yüksək təzyiqlərdə təxribi önlənir.

Bugün modern texnologinin gəlişməsindən istifadə edərək özəlliklə su daşqınlarının vura biləcəyi ziyanları önləmək üçün qaynaqlarda bu iş başarılmışdır. Bu və buna bənzər metodlarla, yəni ərazinin ot örtüyünü (vegetation) gəlişdirmək və ya yuyulmamazlıq“watershed” proqramlar ilə bir yandan torpaq aşılmasının (erazyon) qarşısı alınır, bir yandan da aşağılardakı təsisat və tikintilərin yıxılıb – dağılması önlənir. Özəlliklə, ovalardakı su və sulama metodları modernləşdirilsə bu önləmlərin alınması vacibliyi daha ciddi ortaya çıxar.

Məlum olduğu kimi, Urmu gölünə axan çaylardan ancaq Sofiçay, Cığatı, Sovuqbulaq və Şəhərçayı vurulan sədlərlə tənzim edilmişdir. Bunun yanında Sovuqbulaq ərazisi xaric, ovaların heç birində modern su şəbəkələri və ya suvarma sistemləri həyata keçməmişdir. Başqa ifadə ilə, Urmu gölü və ətraf ərazisinin kontrol və inkişafı ilə bağlı qalan işlərin görülən işlərə nisbəti % 95– dən yuxarıdır.

Bu arada Cığatı çayının bölgədə özünə xas yeri vardır. Buna diqqət yetirmədə böyük faydaların varlığı danılmaz bir gerçəkdir.

1974 və ya 1975-ci illərdə Cığatı projesində çalışan “Setiran“ adında fransalı mühəndis müşavir şirkəti ilə bağladığım bir müqavilə əsasında Cığatı suyundan istifadə modelini hazırlamalı olmuşdum. O rapordakı da müxtəlif təkliflərlə birlikdə Qoşaçay ovasının su ehtiyacını təmin etdikdən sonra, çayın geri

qalan 1,6 milyard m³ suyun üstü açıq beton arx və ya boru vasitəsi ilə Təbrizin qərbində yerləşən və Urmu gölünə qədər davam edən əraziyə daşınmasını təklif etmişdim. O zaman içməli su qıtlığı çəkən Təbriz şəhərinin məsrəfini qarşıladığı kimi, yol üstündə Binab, Əcəbşer, Azərşəhr kimi yerlərin əkin suyunu təmin edərək Təbrizin qərbində Xasavan – Sofyan xətti ilə Urmu gölü arasındakı ərazidən 100 min hektarını da su ilə təmin edəcəyi fikirləri ortaya atılmışdı.

Son illərdə Təbrizin içmə suyu ilə bağlı boru xətlərinin çəkildiyi baş tutsa da, başqa sahələrdə ən kiçik addımın atılmaması aydındır.

Bu barədə 2000-ci il Urmuda çıxan “Nəvidi Azərbaycan” qazetində “Aydınlarımız və milli kimlik” çağırısına görə yazdığım məqalədə (21 və 24 aban 1379- sayı 107-108) bəzi məsələlərə işarə etdiyim üçün onlardan vaz keçirəm. Ancaq burada anlaşılmaqlığa yol verilməməsi üçün bəzi təbii tarazlıq qaydalarına toxunmaq istərdim.

İlk baxışda belə nəzərə gələ bilər ki, bir yandan Urmu gölünün su səviyyəsi aşağı düşərkən, o biri yandan da ona axan çay sularının başqa bölgələrə axıtılması paradoks deyilmi? Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün dəfələrlə işarə etdiyim kimi Urmu gölü və ətraf muhitin təbii balansının yaranmasında bütün təsir edici amillər bir-birinin yanında ölçü tərəzində qoyulmalıdır. Başqa sözlə, meteoroloji faktorlar olan yağış, istilik, nəmişlik, yel və buxarlanmadakı dalğalanmalarla (nəvəsan) birlikdə göl üzünü diki (topraq duvar- sədd) vasitəsi ilə kiçilməsi və su ilə sudan istifadə metodlarının bu tarazlaşma tərəzisinin gözlərini təşkil edir. Bunun yanında Urmu gölü və ətraf muhiti bağlı bir su axar-baxarını təşkil etdiyinə görə bu çəmbərin daxilindəki qaynaqların qondum- köçdümü umumi taraza böyük təsir edəməz. Bu məsələni bir az daha açarsaq, demək olar ki, bu suyun intiqalı ilə Təbriz ovasında əkiləcək ərazidə batan və ya uçan sular, cari, yeraltı və ya yağış şəklində balansın tərəzi gözündə öz təsirini göstərəcək. Bölgədən çıxan su miqdarı

ancaq istehsal edilmiş əkin məhsullarındakı sudan ibarət olacaqdır.

2.2.3.3. Yeraltı su qaynaqları

Urmu gölünün ətrafındakı bütün ovalarda yeraltı su qaynaqlarından istifadə olunmaqdadır. Bəzi bölgələrdə özəlliklə Urmu ovasında, bəzən də yuxarı basıncla artezyen su quyularına rast gəlmək olar. Dərin quyuların yanında əl ilə qazılmış dayaz quyular daha çox bəyənilməkdədir. Bu quyuların az məsrəflə qazılması və ya şəxsin tək başına mülkiyyətində ola bilməsi üstünlüyünü təşkil edir. Urmu, Salmas, Qoşaçay və Sovuqbulaq ərazisində gölə yaxın yerlərdə də qazılan quyuların problemsiz və ya az problemlə olmasına baxmayaraq şərq bölgələrin qumsal ərazisində özəlliklə gölə yaxınlardakı quyularda şorluq problemi ortaya çıxmaqdadır. Mişov dağlarının ətəyindəki ərazidə yeniş dərcəsinin (şib) çoxluğu göl suyunu şorluq təsirindən uzaq saxlasa da axan suların nüfuz edərək yeraltı su qaynaqlarının inkişafına mane olur. Bu bölgə torpaqları Azərşəhr, Govgan, Mamağan topraqları qədər qumsal olma sa da, çox da yapışqanlıq (clay) daşmadığı üçün quyuların su vermə qabiliyyəti yüksəkdir. Ancaq kəmiyyəti (yer altında toplaşan su miqdarı) azdır. Bu məsələ bir yandan topraq qatlarının toxusundan asılı olduğu kimi, bir yandan da yağın yağışlardan yerə nüfuz edən miqdarla pompaj edilən miqdar arasındakı fərqdən yaranır.

Başqa bölgələrdə yeraltı sudan istifadə umumi topraq-su-əkin münasibətində tarazlaşdırılaraq modern sistem daxilində istifadəyə verilməli olduğu aydındır. Ancaq adı çəkilən iki bölgədə, yəni Azərşəhr ətrafı ilə Xaminə ətrafı ərazilərdə yeraltı suların süni artırılması vacibliyi qeyd edilməlidir. İstər Gambər çayda, istərsə də Mişov dağlarından qaynaqlanan irili-xırdalı keçici (selab) çayların bəlli bölmələrində kiçik topraq sədlərlə suyu gölləndirib, yerə nüfuzunu sağlamaqla bu qaynaqdan daha çox istifadə etmək mümkündür. Qum topraqlarda ən əlverişli

suvarma metodu damcı usulu olduğuna görə bu bölgələrdə, seri formunda bu quyu su şəbəkələrinin borularla çəkilməsi ən vacib məsələdir.

2.2.4. Artemia – potas üretilimi

Potasyom:

Urmu gölünü Zənbil–Ada (xəritə : 1) istiqamətində ikiye bölərək bir tərəfində balıqçılıq o biri tərəfində minerallarla birlikdə duz üretilimi barədə keçmişdə fikirlər ortaya atılmışdı. Bu haqda kiçik raportlar yazılmış olsa da, düz və dəqiq məlumatın olmaması və ya yazılı materialların itkinliyi doğru nəzər üçün yetərli deyildir.

Ancaq bu fikirlər əsasında Zənbil–Ada istiqamətində vurulacaq bir sədd ilə göl ikiye ayrılarkən dərin bölgədə böyük bir su kontrol aşığı (spilway–dəriçə) tikərək cənubun təmiz suyunu bu aşığın üstündən aşıraraq su səviyyəsi tənzimlənməliydi. Cənub bölməsinə axan çay sularının şorluq dərəcəsi az və kəmiyyəti çox olduğuna görə yavaş-yavaş və uzun müddətdə mövcud şorluğun aşağı düşməsi düşünülməkdəydi. Şimal bölmədə duz təşkil edən iyonların yoğunluğu (konsantrasyon) artaraq özəlliklə potasyom istehsalının böyük qazanclar gətirəcəyi fikirləri ortalıqdaydı. Bunun yanında gölün cənub bölməsində nisbi olaraq şirinləşən suda böyük balıqçılıq projelərinin işlədilməsi söz qonusu olmuşdu. Bu fikirlərin geniş araşdırma və bilgilərə ehtiyacının hiss edildiyi inkar edilməzdir.

Artemia:

Urmu gölündə yaşayan qalın dəriyə bənzər heyvanlar haqqında yetəri qədər araşdırmalar aparılmışdır. İstər müxtəlif nazirliklər, istərsə də elm ocaqlarının araşdırmaları göstərmişdir ki, bu gölün diri varlığından böyük iqtisadi faydalar sağlamaq mümkündür.

Şor suda yaşayabilən heyvanlardan bəziləri, o cümlədən “Artemia Urmuiana” adı verilən kiçik boyutlu qalın dərilinin bu göldə yaşadığı aydındır. Bu canlı 10-20 mm uzunluğu ilə gölün normal şərtlərində optimal olaraq yaşayıb çoxala bilməkdədir.

Göl suyunun və mühitin şərtlərinin dəyişdiyi halda bu önəmli iqtisadi dəyər daşıyan qalın qabıqlı balığın sonu da gəlmiş olacaqdır. İstilik dərəcəsinin 4–35 santigrad dəyişkənliyi, şorluq miqdarının 150–350 gr/ litr nisbətində dözəbilən Artemia üçün optimom istilik 20-30 C və şorluq dərəcəsi 250 gr/litr və PH 7-9 arası təsbit edilmişdir. Göründüyü kimi, Urmu gölü bu heyvanın yaşaması üçün uyğun olan mühiti təmin etməkdədir. Göl suyunun səviyyəsinin düşməsi və ya üz ölçümünün azalması həcmi azaldacağına görə istilik və şorluğuna da təsir göstərəcəkdir. Bu faktoru nəzərdə alaraq gölün ətrafında çəkiləcək topraq səddin yüksəkliyi dəqiqləşdirilməlidir.

Artemiadan başqa göldə, adalarda və ətrafında təqribi olaraq 30 çeşit məməli, 200 çeşit quş, 40 çeşit süzənlər və 25 çeşit susevərlər yaşamaqdadır. Bu təbiət və canlı varlıq arasındakı tarazlaşma gölün ekosistemini təyin etdiyi kimi Artemia- nın yaşayıb çoxalmasını da təmin etməkdədir.

Artemia, su heyvanlarının (balıq-meygo və sairə) konsentrat yeyəcəyinin sindirimi üçün işləndiyi ilə birlikdə insanların da protein ehtiyacının qarşılınmasında böyük rol oynar. Artemianın protein yüzdesi 60, yağ yüzdesi 10 və karbohidratları 6% olaraq təsbit edilmişdir. Bu rəqəmlər bu canlının yem dəyərinin yüksəkliyini açıqca göstərməkdədir. Onun üçündür ki, bugün dünya çapında özəlliklə balıq istehsalında bu canlıdan geniş istifadə edilməkdədir. Amerikadan başlayan Artemia sistinin ticari önəmi bugün Çin və Argentina kimi ölkələri də özünə cəlb etməklə dünyada illik məsrəfi 2000 tona yaxınlaşmışdır. Süni olaraq üretilən bu Artemia sistinin keyfiyyətindən asılı olaraq kiloqramı 50-150 ABŞ dolları arasında dəyişməkdədir. Hər 100 hektarlıq göl

başına ildə 15 ton quru sist və 100 ton Biomast (yetkin heyvan) istehsalı çeşitli raportlarda qeyd edilmişdir.

Araşdırmaların göstərdiyinə görə, yem dəyəri çox yuxarı olan “Artemia Urmuiana” elmi üsullarla araşdırılıb, modern texnologiyadan istifadə edərək Urmu gölündə üretilirsə, bölgədə və Güney Azərbaycanda böyük iqtisadi inkişafa qapı açacağı inkar edilməzdir.

Müxtəlif elmi tədqiqat və hesablamalara görə, Urmu gölündə ildə 400 milyon kg yetkin Artemia və 3 milyon kg Artemia sisti əldə etmək mümkündür. Bu rəqəmlərin doğruluq dərəcəsi keçərliliyini göstərdiyi halda, bu qaynağın Güney Azərbaycana milyardlar dollar gəlir gətirəcəyi anlaşılmaqdadır. Bitib tükənmə bilməyən bu iqtisadi potensial qısa ömürlü neft qaynaqları ilə müqayisədə bəzilərinin fikrini aydınlada bilər.

2.2.5. Turizm (ekoturizm)

Urmu gölü və ətraf ərazisinin təbii gözəlliklərinin yanında tədavi (sağlatma) özəllikləri də bu gölə dünyada tayı tapılmayan bir durum qazandırmışdır. Yiyəsiz qızıl mədəni kimi Güney Azərbaycanda sərilmiş bu qaynağın arıdılıb, təmizlənərək xalqın istifadəsinə verilməsində bütün çabalar edilirsə, təkcə o bölgədəki müsbət təsiri deyil, dünya təbiətinin və gözəlliklərinin qorunmasında gdrçək bir addım atılmış olacaqdır.

Böyük ada və başqa adalardan yüksək səviyyədə turizm sektoründə faydalanmağın yanında Urmu gölünün suyu və sahillərindəki qum və ləcən xəstəlikləri tədavi xüsusiyyəti ona başqa bir dəyər qazandırmaqdadır.

Göl kənarındaki bu qum-ləcən qarışımı istər onda olan çeşitli mineralların təşkil etdiyi duzların təsiri, istərsə də bu suda olan kiçik və bəzən də göz ilə görünməyən diri varlıqların nəticəsində daşdığı sağlıq özəlliyi inkar edilməzdir. Bir zamanlar Tehrandakı SSR xəstəxanasında bu ləcəndən istifadənin təklif edildiyi kimsəyə sirr deyil. Nəmişliyi nisbətən yüksək olan

Urmu sakinlərinin revmatizm problemləri ilə onların illik şorgöl ənənələri unudulmaz bir mədəniyyət olsa da, sağlıq açısından dəyərli bir ölçüdür. Yayın orta ayının 15-ilə xalq arasında “quyruq donan“ günə qədər qədim Urmu sakinləri mütləq sahilə gedib, quma quylanıb, ləcənə bulaşmaları əlbəttə ki səbəbsiz deyildi.

Bugün dünya ekonomisində bəzi ölkələrin əsas gəlir qaynağı olan turizm sənayenin bu bölgədə inkişafına yatırılan sərmayə miqdarı həcmindən asılı olmayaraq təqdirə layiqdir. Bu barədəki fikirləri ikiyə ayıraraq açıqlamaqla sözlərimə son vermək istəyirəm.

A - Urmu gölü Təbrizdən başlayaraq Sofiyan, Salmas, Urmu, Sovuqbulaq, Qoşaçay, Əcəbşer, Azərşəhr-dən Təbrizə qədər təqribən 250 km uzunluq ərz etməkdədir. Bu fasilələrdə hər bir bucaqda gözəl bir təbii varlığa rast gəlmək olar. Başqa sözlə, dəyərli ekoturizm imkanlarına yiyələnmiş bu gölün ətrafına 250 km-lik bir otoyolla onun bütün çevrəsindəki təbiəti ərz etmək təqdirə layiq fikirdir. Bəlli nöqtələrdə bu yoldan göl kənarında tikiləcək birinci dərəcəli qırqum (asfalt) yollarla dünya turizminin bir bölümünü oraya çəkmək mümkündür. Göl ətrafında Şərəfxana, Qarabağ, Urmudan tutmuş Sulduz, Qoşaçay və Əcəbşərə qədər turistik tikintilərin tikilməsi ilə buralarda olan gözəlliklərdən istifadə ilə yanaşı, tikiləcək çimərliklərdə göl suyundan istifadə imkanı yaradıla bilər. Salmasdan Sulduza qədər fasilədə dərman sifəti daşıyan ləcən keyfiyyət və kəmiyyət baxımından çox əlverişli olması və bu topraqlarda gözəl yaşıl alanlar və meyvə ağaclarının yetişməsi bölgəyə özəl bir xarakter verməkdədir. İstər Mişov dağları, Quşçu dağları, istərsə də Urmunun cənubunda göylərə çəkilməmiş “Çır“ dağları (bu dağlara Urmulular “Sır” dağları da diyərlər, o isə “Kitabi Dədə Qorqud”da “keçilməz dağlar” anlamında işlədilmişdir) qışlıq turizm üçün ən əlverişli şərtlərə malikdir. Bölgədə olan mualicə özəlliyi daşıyan isti sular özəlliklə Quşçu–Salmas arasında

Muğul kəndinin kövşənindəki isti sular tanrının insanlara verdiyi böyük bir olanaqdır.

Bunun yanında, Təbriz–Azərşəhr ana yolundan ayrılaraq Kəndüvan kəndi və onun dərman qabiliyyətli suyu çoxlarına tanış olmalıdır. İstər Kəndüvanın tikinti özəlliyi, istərsə də bu-lağının suyundakı “böyrək daşı” əritmə və ya qovma qabiliyyəti bu bölgənin inkişafında böyük rol oynaya bilər. Bu sudan faydalanaraq böyrəklərindəki daş problemini həll edənlərin bu sudan qab-qab ismarlayaraq yaşadıkları yerə göndərilməsi onun əhəmiyyətinin sübutudur. Bununla belə, elmi tədqiqatlara dayanaraq bu suyun özəlliyinin dünyaya çatdırılması insanların sağ-lamlığına edəcəyi yardım üçün bəşəriyyətə bir xidmət kimi də-yərləndirilməlidir.

B - Göl içindəki adalar düzgün təhrlərlə (layihələrlə) ekoturizmin xidmətinə girdiyi halda, bu bölgə dünyanın ən işlək turizm mərkəzlərindən birinə dönüşə bilər.

Böyük Adada yerləşən 7 kəndin iriləri olan Saray, Qıpçaq, Borçalı və Gəmiçinin 2000–ə yaxın əhalisi olduğuna görə qalan kəndlərlə birlikdə 3000 nəfəri aşmamalıdır. Bu əhalini Təbriz ovasında Cıgətı suyu ilə təmin edilən yeni əkin yerlərinə köçürməklə bu adanı məşinsız bir turist adasına çevirmək təqdirə layiq fikir sayılmalıdır. Adanın cənubunda tikiləcək hotellər və çimərliklərlə birlikdə dağlarına təzyiqli borularda su çəkərək meşələr və yaşıllıqlar yaradaraq təbiəti canlandırmaq düşünül-məkdədir. Bu dinc, sakit və səs-küydən uzaq dağlarda tam və mütləq dincəlib istirahət üçün kiçik evlər və komaların tikilməsi ilə qalabalıq dünya insanların dincəlməsi üçün şərait hazırla-narsa faydalarını saymaqda bitməz.

Gölün içindəki başqa irili–xırdalı adalara su çəkərək eyni metodlarla insanlara gözəl yaşamaq imkanı yaratmaq bir gün xəyal olmaqdan çıxıb, əziz işçilərimizin əməyi ilə gerçəkləşəcə-yini düşünürəm. Belədə onlar başqa vilayətlərdə alın təri, əl qa-barı ilə qazandıqları çörəyi ailələrinə göndərməklə deyil, öz ana yurdlarında çalışıb yaradaraq istifadəsini görəcəklər.

Əziz soydaşlar !

1- Bu yazını yazarkən istifadə etdiyim rəqəmlər, adlar, tarix və məlumatlar keçmişdə əlimdə olan qaynaqlara dayansa da, bugün bunlar yazılı olaraq yanımda olmadığına görə xəta daşıya bilərlər. İlk başda maraqlanan dostlarımdan, düzgün xatırlayamadığım bilgiləri, faktlar əsasında dəqiqliyi ilə bilən varsa bu mətnin islahi üçün adresimə göndərmələrini əsirgəməmələrini öncədən alqışlayıram. Bu bir də ona görə vacibdir ki, bugün xoşbəxtlikdən bütün sahələrdə tariximizi özümüz yazırıq. Tarixi, ictimai, ədəbi, siyasi və hətta texniki konularda Azərbaycan haqqında yazılan yazı və təhlillər, özəlliklə əziz gənclərimizin bu barədəki fikirləri bu iddianın əyani sübutudur. Onun üçün və bizim xətalarımızdan sui-istifadə edərək gələcək nəslimizə əyri yol göstərmək istəyən anti-türk, anti-Azərbaycan quvvələrin qələmini təsirsiz etmək düşüncəsi ilə doğru fikir və məlumatların verilməsini zəruri hesab edək, qarğış və qınaq yerinə qələmlərimizi oynadaq. Qoy millətimizin gələcəyi keçmişdə olduğu kimi, qaralanmasın, yeni nəslimiz, bizlər kimi yalançı təbliqatlara uyub, millətin müqəddəratından uzaqda qalmasın.

2- Bu texniki raportu ana dilimizdə yazmaqdan bir məqsədım də Azərbaycan türkcəsini əzmək istəyən təfəkkürə bir dərs verməkdən ibarətdir. Qoy millətimizi əzib-əritmək üçün onun ən dəyərli varlığı olan dilinə hücum edənlərin qarşısında bu və buna bənzər yazılar qalxan olsun. Qoy dilimizə qənim kəsilən çevrələrin dili bu dillə bağlansın, cığan-vığanları da kəsilsin. Qoy bu dildə yazmaqla, özlüyünü- mənliyini-dilini, daha doğrusu varlığını unudanlara – inkar edənlərə və ya alçaq göz ilə baxanlarımıza deyək ki, ən çətin fəlsəfi anlayışlar- ən mürəkkəb texniki fikirlər və ən uca ədəbi yaradıcılıqlar bu dil dairəsinin çəmbərində var, özünüzü qəflət yuxusundan xilas edin.

O ölkədə çalışdığım zaman çeşitli projelər üçün bu konuda fars dilində yazdığım və hər biri 200 vərəqə yaxın olan 12 raportun hamısına dəyər bu qısa yazı fikrimcə.

GÜNEY AZERBAYCAN'DAN BÖLGELER ÖTESİNE UZANAN EKOLOJİK FACİA: ÖLÜME TERK EDİLEN URMU GÖLÜ

Güney Azerbaycan coğrafyasında yer alan Urmu Gölü Su Havzası, günümüz İran'ın başlıca su havzalarından biri konumundadır. Yer şekilleri ve iklim koşullarına göre oluşan su havzaları kapalı ve açık olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Kapalı havzalar genellikle sularını denizlere kadar ulaştırılmayıp kuruyan veya havza içerisinde bulunan göle dökülüp kalan akarsulardır. Açık havzada ise su havzasından toplanan su denizlere kadar ulaşabilmektedir. Bir kapalı su havzası olan Urmu Gölü su havzası Güney Azerbaycanın batısında, İran'ın kuzey batısında yer almakta olup Urmu Gölü'de bu havza içerisinde bulunmaktadır. Bu makalede Urmu Gölü su toplama havzasının özellikleri, Urmu Gölünün kuruma nedenleri, çözüm yolları ve kuruma sonucu oluşacak sosyal ve çevresel felaketin bölge üzerinde olan etkileri ele alınacaktır.

Urmu Gölü Havzasının Genel Özellikleri:

İran'ın kuzey batı kesiminde yer alan Urmu Gölü Su Havzası genel olarak $35^{\circ} 45'$ ile $38^{\circ} 30'$ kuzey paralelleri ve $44^{\circ} 15''$ ile $47^{\circ} 50'$ doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Kapalı havza özelliğinde olan bu havzanın batı sınırı aynı zamanda Türkiye-İran sınırını da oluşturmaktadır. Havzanın toplam yüzölçümü, hesaplamalarımıza göre 52.210 km^2 'dir. Bu alanın 462 km^2 ' si (% 0,8) Türkiye sınırları içerisinde kalmaktadır.

Havzanın kuzeydoğusunda krateri havza dışında kalan Savalan Dağı (4814 m.) bulunmaktadır. Urmu Gölü Havzasının kuzeydoğusunda bulunan ve İran'ın yükselti bakımından üçüncü büyük volkanik dağı olan Savalan (4814) Erdebil kentinin batısında yer almaktadır. Savalan Dağı'nın büyük bir bölümü havza dışında bulunmaktadır. Urmu Gölü Havzası'nın su bölümü çizgisi Savalan Dağı'nın 3800 metre yükseltideki güneybatı eteklerinden geçmektedir. Güneybatı eteklerinde Acıçay Akarsuyu'nun kolları buradaki suları toplamaktadır. Yükseltisinin fazla olmasından dolayı su kaynakları açısından zengindir. Urmu Gölü'nün kuzeyinde ise Mişov Dağları (3155 m.) havzayı Aras Nehri'nin kollarından ayırmaktadır. Mişov Dağları, Urmu Gölü kuzeyinde, Tebriz ile Hoy şehirleri arasında bulunmaktadır. Kuzeydeki Merend Ovası ile güneyindeki Urmu Gölü arasında yüksek ve arızalı bir rölyef oluşturmaktadır. 80 km. kadar uzunlukta ve yer yer 15 – 20 km. genişlikte olan Mişov Dağları'nın en yüksek yeri Tasuj şehri'nin 13 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kuzeybatıda Türkiye-İran sınırını oluşturan Doğanlı Dağları (3468 m.) bulunmaktadır. Havzanın batı bölümü Büyük Zap nehri ve onun kolları tarafından oluşturulan su bölümü çizgisiyle sınırlandırılmıştır. Türkiye sınırları içerisinde Esendere sınır kapısının kuzeybatısında Mor Dağı (3807 m.) batı kesiminin en yüksek noktasıdır. Havzanın güneybatısını Küçük Zap Nehrinin kolları sınırlandırmaktadır. Havzanın güney sınırı, yükseltileri 3000 metreyi bulan volkanik ve metamorfik kayaların zirvelerinden geçen su bölümü çizgisi tarafından sınırlandırmaktadır. Havzanın doğusunda Sehend Volkanik Dağı (3707 m.) bulunmaktadır. Ayrıca bu bölümde su bölümü çizgisini, İran'ın önemli akarsularından biri olan Kızılözen Akarsuyu'nun kollarından ayıran 2500 metreden yüksek dağlar bulunmaktadır. Havzanın doğusunun da Bozkuş Dağları (3302 m.) bulunmaktadır. Urmu Gölü Havzası'nın büyük bölümünü oluşturan, Urmu Gölü'nün batısında ve güneyindeki alanlarda bulunan dağlık alanların

büyük çoğunluğu Zagros dağlarının uzantılarını teşkil etmektedir Şekil 1 Urmu gölü Su havzası'nın İran haritası üzerinde genel konumunu göstermektedir. Anlaşıldığı üzere söz konusu su havzasının çevresi yüksek dağlar tarafından sınırlandırılmıştır. Havzanın en yüksek bölümlerini Sabalan Dağı'nın yamaçları oluşturmaktadır. Bu alanlarda yükselti 3800 metre civarındadır. Türkiye sınırındaki dağlık alanların yükseltileri 3000 metrenin üzerindedir. Sehend Dağı'nın merkezi kısımları 3000 metrenin üzerinde yer almaktadır. Urmu Gölü'nün deniz seviyesinden 1274 metre yüksekte bulunması havzanın ortalama yükseltisinin fazla olduğu yönünde bir göstegedir. Jeolji bakımında Urmu Gölü havzasında Prekambrien'den günümüze bir çok jeolojik formasyon yer almaktadır. Bunların dağılışlarına baktığımızda en fazla havzada Neojen ve Kuaterner formasyonların geniş alan kapladıklarını görmekteyiz. Çalışma alanı Neojen ve Kuaterner dönemlerinde meydana gelen tektonik faaliyetlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Tektonik faaliyetler sonucunda havzada etkili olan, faylar ortaya çıkmıştır. Sehend ve Savalan Dağları'nın volkanik aktiviteleri sonucunda yüzey şekillerinin çeşitliliği artmıştır. Aşağıda havzanın bazı genel özelliklerine kısaca yer verilecektir.

1- Eğim:

Urmu Gölü'nün çevresindeki düz alanlar yanında eğimin fazla olduğu sahlarda dikkat çekicidir. Bozkuş Dağları'nın kuzey yamaçları, Mişov Dağları'nın güney bölümleri ve Urmiye şehrinin batısında Türkiye – İran sınırındaki Dalamper, Karaca ve Mor Dağları'nın çevresindeki sahalarda eğim değerleri artmaktadır. Eğim derecelerine baktığımızda, havzada 0-2 derece arasındaki eğimli alanlar havzanın % 55.7'lik bölümünü oluşturduğunu görmekteyiz. Bu alanlar havza tabanındaki ovalara ve hafif dalgalı yüzeylere denk gelmektedir. Havzada 2-6 derecelik eğime sahip sahalarda %12.3'lük bir orana sahiptir. Bu sahalarda daha çok akarsuların oluşturmuş olduğu birikinti

koni ve yelpazeleri oluşturmaktadır. Eğimin 23 derece ve yukarısında olan anlalar, havzada % 5.3'lük alan kaplamaktadır. Şekil 2 su havzasının eğim derecelerine göre oranlarını göstermektedir.

2- Bakı:

Havzada düz ve düze yakın alanların oranı % 51,3'tür. Bu oranın ortaya çıkmasında havzada bulunan ovaların önemi büyüktür. Çalışma sahasında kuzeye bakan yamaçların toplam alan içindeki oranı ise % 3.2'dir. Kuzey yamaçlar bakı yönleri içinde en az alana sahiptir. Nem şartları açısından uygun koşullar taşıyan kuzey yamaçların toplam alan içindeki payının az olması, yarı kurak özelliklere sahip havza için, bitki gelişimi ve su kaynaklarının geliştirmesi açısından olumsuz bir durum seğilemektedir. Diğer yönlerin bakı oranları birbirine çok yakındır. Kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu yamaçların toplam oranı % 15.4'tür. Havzada güneye bakan yamaçların oranı ise % 7'dir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda söz konusu havzanın dağlık alanlardan oluştuğu anlaşılrsa da, havzanın sınırları içerisinde bulunan dağ eteklerinde merkez doğru geniş ovalar da yer almaktadır. Bu ovaları Tebriz Ovası, Zerrineh ve Simineh Ovaları, Urmiye Ovası, Selmas Ovası ve Sarab Ovası, ki Acıçay vadisi aracılığıyla Urmu Gölü'ne sularını ulaştırmaktadır.

3- İklim:

İklim koşulları bakımından Urmu Gölü Havzası kuzeyde Avrasya ile güneybatıda Arabistan blokları arasında yer alır. Bu bloklar üzerinde kışın meydana gelen şiddetli soğuma sonucunda bir takım hava kütleleri oluşur. Bu kütleler, iki blok arasında meydana gelen basınç değişimlerinin etkisiyle harekete geçerler. Kış esnasında Avrasya'nın geniş ovalarının karla kaplı olduğu ve dolayısıyla şiddetle soğuduğu devrede Sibirya üzerinde oluşan soğuk hava kitlesi basıncın artması ile güney gü-

neydoğuya doğru harekete geçer ve Güney Azerbaycan ve Anadolu'yu etkisi altına alır. Bölgede bulunan yüksek dağ sıraları söz konusu hava kitlesinin kolayca yer değiştirmesine engellemektedir. Yaza aylarında ise Güney İran bölgesi ve Arap platosunun güneybatı bölümünde belirli etki yapan ve Muson Hava Kütleleri olarak bilinen hava kitlesinin etkisi altına girmektedir. Bu hava kitlesi Zagros Dağları'na bol miktarda yağış bırakmakta ve İran iç kısımlarına nemsiz bir hava kitlesi olarak ulaşmaktadır. Söz konusu havzada buluna yüksek dağlar yağış açısında sınırlayıcı faktör olarak rol oynamaktadır. Özellikle havzanın güney güneybatısını oluşturan Zagros Dağları Akdeniz'den gelen nemli hava kütlelerinin havzaya sokulmasını önlemektedir. Böylece bu şartlar havzanın karasallık derecesi artmasını etkilemektedir. Bu bağlamda havzanın karasallık koşullarının anlaşılması için bazı öğeler üzerinde durulması gerekmektedir.

İklim Öğeleri:

İklim öğelerinin değerlendirilmesinde on farklı meteoroloji istasyon verilerinden yararlanılmıştır. Bunlarda Urmiye, Tebriz, Sakız ve Tıkantepe (Tekab) istasyonları sinoptik ölçüm yaparken, Guşçu, Goşaçay(Miyandoab) ve Khaltpou (Tebriz kentinin 15 km güney doğusunda bulunmaktadır.) istasyonları meteorolojik ölçümler yapmaktadır¹.

Sıcaklık

Yapılan değerlendirmeler sonucu ölçüm yapılan meteoroloji istasyonlarının tamamında en sıcak ayın temmuz, en soğuk ayın da ocak olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca sıcaklık üzerinde Urmu Gölü'nün ılımanlaştırıcı etkisi de bulunmaktadır. Kış sıcaklıkları Urmu Gölü'nden uzaklaştıkça azalmaktadır. Gölün

---

¹ <http://www.irimo.ir/farsi/statistics/index.asp> (Erişim Tarihi 10.11.2010)

uzağında bulunan Serab $-5,1^{\circ}\text{C}$ ile en düşük ortalama ocak ayı sıcaklığına sahiptir. İkinci sırada Takab ($-4,2^{\circ}\text{C}$) bulunmaktadır. Gölün çevresinde bulunan istasyonların ocak ayı sıcaklık değerleri -1 ile -3°C arasında değişmektedir. Temmuz ayı sıcaklıklarına baktığımızda Serab dışında diğer istasyonların sıcaklık değerlerinin 23 ile 26°C arasında değiştiği görülmektedir. Serab'ta Temmuz ayı ortalama sıcaklık $20,4^{\circ}\text{C}$ ' dir. Temmuz ayında sıcaklık değeri düşük olan bir diğer merkez Serab Gehrinin güneyinde kalan Takab Gehridir ($22,3^{\circ}\text{C}$). Temmuz ayında en yüksek ortalama sıcaklıklar 26° ile Tebriz ve Marağa'da görülmektedir.

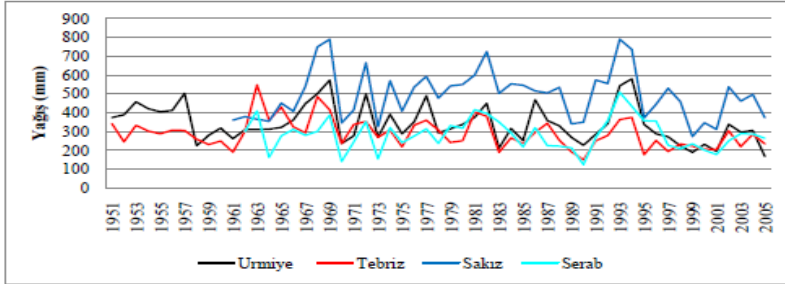
Ortalama minimum sıcaklıklarda yaz ayında sıcaklık 20°C geçmez. Ocak ayında ise en düşük sıcaklık $-10,7^{\circ}\text{C}$ ile Serab'ta ölçülmüştür.

Ortalama maksimum sıcaklıklarda yaz ayında sıcaklık değerleri 35°C geçmezken kış ayında da 0°C 'nin altına düşmez. Ortalama maksimum sıcaklıklarda en yüksek sıcaklık değeri temmuz ayında $34,3^{\circ}\text{C}$ ile Sakız'da ölçülmüştür.

Nem ve Yağış:

Yukarıda belirtildiği gibi Urmu Gölü havzası yarı kurak iklim özelliklerine taşmakta bu durum bağıl nem oranı ve ortalama yağış miktarınada yansımaktadır. Havzanı nem oranları %33 - %78 değerleri arasında değişmektedir. Değerlendirme yaptığımız yağış ölçme istasyonlarında yıllık toplam yağış; Tebriz 288.9 mm, Urmiye 341 mm, Sakız 499.4 mm, Takab 384.4 mm, Ghoshchi 250.3 mm, Khaltpou 267.4 mm, Miyandoab 288.2 mm, Mahabad 413.1 mm, Marağa 334.5 mm, Serab 288.2 mm olmaktadır. Elde edilen verilerden de anlaşıldığı gibi Sakız, Mahabad ve Urmiye şehirlerinde yıllık yağış toplamaları diğer istasyonlara oranla daha fazladır. Bu neden ise havzanın batısından gelen nemli hava kütleleri Zagros dağlarının batı yamaçlarına bol miktarda yağış bıraktıktan sonra, bir miktar yağışta

kuzeydoğu yamaçlara ulaştırmasından ileri gelmektedir. Ölçüm yapılmış istasyonlarda yıllık toplam yağış miktarı yaklaşık 340 mm olmaktadır. Yapılan araştırmalar uzun süreli ölçmeler sonucu ortamlarla yağış miktarının 300- 400 mm arasında değiştiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca havzanın güney kısmında Ciğatı Çay'ı (Zarrine Rud) ve Tatau Çay'ı (Simine Rud) akar sularını oluşturan yerel havzalarda ortalama yağış miktarı 500 - üzerine çıkabilmektedir². Fakat son yıllarda oluşan kuraklıklar sonucunda yağış miktarında bir azalma olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Tebriz, Urmiye, Sakız ve Serab olmak üzere rasat süresi uzun dört istasyonun uzun yıllara ait yağış grafiğini incelediğimizde, sıcaklık değerlerinde olduğu gibi yağış değerlerinde de önemli değişimler yaşandığı görülmektedir.

Urmiye, Tebriz, Sakız ve Serab Meteoroloji İstasyonlarının Uzun Yıllar Ait Yağış Grafikleri

Yapılan diğer araştırmalarda son yıllarda yağış miktarında bir azalma olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. Baz araştırmalar değişim miktarının yerle havzalarda bulunan istasyonlara göre değişmekte olduğu ve değişim oranının %15 - 20 arasında değiştiğini belirtmektedirler³.

² <http://www.irimo.ir/farsi/province/Azar-Gharbi.asp#> (Erişim Tarihi 05.10.2010)

³ <http://www.agrw.ir/Farsi/Orumieh.asp?Id=11> (erişim Tarihi 04.11.2010)

Rüzgar:

Çalışma alanının çevresinde önemli yükseklikler bulunduğundan, havzada daha çok yerel basınç farklılıklarından dolayı oluşan rüzgârlar etkili olmaktadır. Dağ vadi meltemlerinin ve depresyonun çevresindeki yüksek alanlardan merkeze doğru esen rüzgârların bulunduğu görülmektedir. Havzada rüzgar rasedi yapan istasyonların hakim rüzgar yönleri Rubinstein formülü⁴ kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplamalar sonucunda Urmiye ve Serab'ta hakim rüzgar yönleri iki bulunmuştur. Tebriz, Sakız, Tikantepe (Takap), ve Mahabad'da ise hakim rüzgar yönü bir tanedir. Urmiye şehrin'de yıllık rüzgar verilerine göre rüzgarın %50'si S 67° W'den eserken, %25'i N 54° E'den esmektedir. Bu durumdan anlaşıldığı üzere Urmiye şehri'de yıl içinde basınç merkezlerinin konumu değişmektedir. Serab şehrin'de yıllık rüzgar verilerine göre rüzgarın %53'ü N 81° E'den eserken, %44'ü S 72° W'den esmektedir. Serab'ta yıl içinde iki önemli basınç merkezinin ortaya çıktığı ve rüzgarların aksi istikamette estiği anlaşılmaktadır. Hakim rüzgar yönlerinin yıl içindeki esiş yönlerine baktığımızda en ilginç istasyonlardan birisi olarak Tebriz şehri'deki istasyonu olduğu görülmektedir. Tebriz'de yıllık rüzgar verilerine göre rüzgarın %83'ü N 76.5° E'den esmektedir. Tebriz'de basınç merkezinin fazla değişmediğini ve rüzgarların bütün yıl yer şekillerinin sıkı kontrolünde estiği anlaşılmaktadır. Diğer istasyonların rüzgar esiş yönleri ise şöyledir. Sakız'da rüzgarın %71'ü S 54° W'den , Mahabad'da rüzgarın %74'ü S 09° W'den, Tikantepe'de (Tekap'da) ise rüzgarın %60'ı S 84° W'den esmektedir. Ayrıca havzada yaşayan halk arasında yazın doğudan batı yönüne esen rüzgara Meh Yeli, kuzey ve kuzey batıdan güney ve güney doğu yönüne esen rüzgara Salmas Yeli , kış ve yaz mevsim-

---

⁴ Dönmez, Yusuf. **Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları**, İstanbul: İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1979 s.128.

lerinde güne ve kuzey yönlerinde esen rüzgarlar da Ak Yel adı verilmektedir.

Doğal Hayat ve Bitki Örtüsü:

Urmu Gölü havzası bitki örtüsü açısından İran-Turan folra bölgesi içerisinde yar almakta olup bitki çeşitliliği ve dağılışı iklim koşulları, yükselti, eğim ve bakı gibi etkenlerden etkilenmektedir. Havzanın büyük bir bölümünde kaplayan steplerde hakim bitki örtüsü artemisia (yavşan) v, astragalus (geven) türleri ile buğdaygillerden oluşturmaktadır. Urmu Gölü bölgesi Artemisia fragans (yavşan otu) step bölgesi içinde kalmaktadır Doğal vejetasyonun tahrip edilmiş olduğu yerlerde, toprak şartlarına bağlı olarak artemisia ve astragalusların yerine dikenli yastık bitkilerinin geliştiği görülmektedir. İç batı İran gerçek anlamda bir step bölgesi olmakla beraber, tarım ve hayvancılık faaliyetleri nedeniyle asli yapısında bozulmalar meydana gelmiştir⁵. Yüksek rakımlarda bu bitki örtüsü dikenli yastık bitkilerle ve dağ stepleriyle değişir. Urmu Gölü'nün batısında bulunan vadi ile dağlık bölgeler arasında kalan yamaçlarda Rosaceae (Gülgiller) ailesinin kısa boylu ağaçları bulunmaktadır. havzanın batı bölümünde yükseltinin artmasıyla birlikte korunaklı alanlarda ve dağların kuzeye bakan yamaçlarında Quercus (Meşe) ve Juniperus (Ardıç) ağaçlarından oluşan orman kalıntıları bulunmaktadır. Bunla birlikte Urmu Gölü'nün güneybatısında Urmiye şehri ile Osnaviyeh şehri arasında kalan yüksek sahada yapılan bitki çalışmasında Juniperus excelsa (Boylu Ardıç) topluluklarının 1650 – 2200 metre arasında yetiştiği görülmüştür. Gölün kuzeybatısında Selmas ve Hoy şehirleri arasında kalan bölgede Juniperus ağaçları 2400 – 2700 metre arasında yetişmektedir⁶.

---

⁵ Tunçdilek, Necdet. **Güneybatı Asya**, İstanbul: Ğst. Ün. Ed. Fak. Yayınları, 1962, s.202-203

⁶ L. Malekmohammadi, **Ecological Stuyd in Forest Reserve of Ghasemloo (Shohada) Valley and it's Adjacent Areas, Urmia –İran, Pakistan Journal of Biological Sciences**, 2007, s.3264.

Bitki türleri bakımından söz konusu su havzası farklı çeşitlilik arz etmekte olup yaklaşık 1500 bitki türü havzada tespit edildiğini ve bu türlerden 353 türünün ekonomik değere, 290 türünün de ekolojik değere sahip olduğu ileri sürülmektedir⁷. Arıca yaban hayat açısından ise havzada 27 tür memeli hayvan, 212 tür kuş, 41 sürüngen 7 tür amfibi 26 tür balık havzanın ekolojik alanında kendi hayatını sürdürmektedir⁸.

Urmu Gölü Havzası'nın Hidrografik Özellikleri

Yapılan araştırmalar göre Urmu Gölü Su havzasında 21 tane sürekli ve periyodik, 39 tanede epizodik akarsu bulunmaktadır⁹. Akarsuların başlıca beslenme kaynağını yağmurlar ve kaynaklar oluşturmaktadır. Yarı kurak iklim şartlarının yaşandığı sahada özellikle ilkbahar yağışları, akarsuların akım miktarlarında artışa neden olmaktadır. Bazı kurak geçen yıllarda daimi akarsuların bazıları da kurumaktadır. Çoğunlukla mevsimlik olan ve sel karakteri gösteren akarsular, ilkbaharda çok fazla miktarda su taşırlar. Bazen bu akarsular sık sık yatak değiştirerek taşkın ovalarını basarlar. Büyük felaketlere yol açan bu akarsular, Urmu Gölü'nün ve onun çevresinde bulunan bataklık sahalarının genişlemesine neden olurlar. Bölgenin akarsuları sonbahardan itibaren çoğalmaya başlar. Böylece kış aylarındaki nispi azalmadan sonra ilkbaharda ikinci bir kabarma ile çift azamili bir akış rejimine sahip olurlar.

Akarsular yerel kaide seviyesi olan Urmu Gölü'nde son bulmaktadırlar. Havzada bulunan akarsular içerisinde akım miktarı ve drenaj alanı bakımından en büyüğü Zerrineh akarsuyudur.

---

⁷ <http://www.hamshahri.org/news-115175.aspx> (Erişim tarihi 05.09.2010)

⁸ <http://www.ostan-ag.gov.ir/tabid/826/Default.aspx>

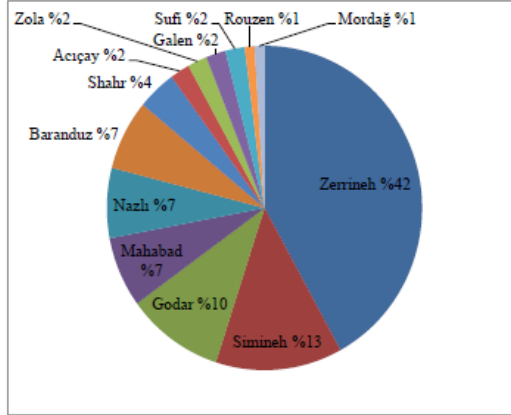
⁹ M. Ghaheri, **Lake Urmia, Iran : A summary review**, **International Journal of Salt Lake Research**, 1999, s.20

Akarsular	Uzunluk (km)	Akım Miktarı (m ³ /s)	Havza Alanı (km ²)
Zerrineh	230	45.8	11.897
Simineh	145	9.5	3.656
Mahabad	80	6.5	1.528
Godar	100	0.34	2.123
Baranduz	70	8.3	1.318
Shahr	70	5.33	720
Rouzen	50	1.33	453
Nazlı	85	7.87	2.267
Zola	84	-	2.090

Urmu Gölü Su Havzasının Başlıca Akarsularının Akım Miktarı Ve Havza Alanları¹⁰

Urmu Gölü'nün başlıca beslenme kaynağı akarsulardır. Zerrineh ve Simineh akarsuları Urmu Gölü'ne sularını boşaltan akarsular içerisinde %55 kısmı oluşturmaktadır. Zerrineh ve Simineh akarsularının beslenme kaynağını kuzeybatı Zagros Dağları'nın yüksek kesimlerine düşen yağmur suları oluşturmaktadır.

Urmu Gölünü besleyen akarsuların göle katkılarının oranları¹¹

¹⁰ M. Ghaheri, a.d.e.s. 20-21

¹¹ Samad Alipour, **Hydrogeochemistry of seasonal variation of Urmia Salt Lake**, **Gran**, BioMed Central, s.7.

Urmu Gölü'nun Genel Özellikleri:

Yer kabuğunda çeşitli nedenlerden dolayı çanaklaşmış alanlarda biriken su kitleleri göl olarak nitelendirilmektedir. Urmu Gölü ise havzanın tabanında, denizden 1274 m. Yüksek-
teki bulunmaktadır. Dünyanın ikinci büyük tuz gölü olan Ur-
miye, İran'ın da en büyük gölüdür. Urmu Gölü oluşum itibari ile
tektonik faaliyetler sonucu ortaya çıkmış bir göl olduğu görüşü
ileri sürülmektedir. Nitekim R.T.Günther (1899) ve Bobeck
(1934) sözkonusu havzada yaptıkları fosil çalışmalarında bazı
dönemlere ait omurgalı fosillere dayanarak Urmu Gölü'nün
geçmişte tatlı olduğu ileri sürmüştür. Fakat daha sonraki
tektonik hareketler sonucunda bu bölgede bulunan Miosen
denizinin havzalara ayrılıp, tuzlandığını ileri sürmekte-
ler¹². Güney Azerbaycan'ının merkezi şehirleri olan Tebriz ve Urmu
arasında bulunan ve urmu gölü adı ile bilinen göl günümüzde
optimum şartların hakim olduğu durumlarda yüzölçümü
5000-6000 km² bir alan kapsamakta, uzunluğu 140 km, eni 15-
55 km arasında değişmekte ve ortalama derinliği 6 metre olup
ve en derin noktası ise kuzey batı kısmında 16- metre olarak
ölçülmüştür¹³. Gölü tabanında bulunan ve tatlı sularda yaşayan
algler yola çıkararak tatlı su kaynaklarının bulunduğu ileri
sürülsede gölü esaa beslenme kaynağının yaklaşık % 80-
/90'nını havzada bulunan akar sular oluşturmaktadır. Urmu
Gölü"nde büyüklü küçüklü 102 ada bulunmaktadır. Bunlardan
dördü nispeten büyük adalardır ve bunlarda tatlı su kaynakları
bulunmaktadır (Espir, AÇk, Arzu, Koyun Adaları). Diğer adalar
küçük ve önemsizdir. Adı geçen dört adı yirmiden fazla küçük

---

¹² Mostafa Shahrabi, **Seas and Lakes of Ğran**, Ğnternal Report, **Geological Survey of Ğran**, 1994, s.43-46

Ali A. Rasuly, **Modelling of Urmia Lake Coastal Changes by Applying an Integrated RS/GIS Approach**, Tabriz University, GIS&RS Center, ran,¹³ Ali A. Rasuly, **Modelling of Urmia Lake Coastal Changes by Applying an Integrated RS/GIS Approach**, Tabriz University, GIS&RS Center, İran,

ada ile birlikte güneyde belirli bir sahada toplanmış adalar grubu teşkil eder. Gölün doğusunda orta kısımda bulunan Şahi (İslami) Yarımadası'nın gölün fazla kabardığı yıllarda ada haline dönüşmektedir.

Diğer tuz gölüler ile kıyasladığımızda ururmu Gölü çok önemli bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Bu özellik soz konusu gölün tuzlu bir ortam olmasına rağmen içerisinde önemli sayılabilecek derecede yaşam zincirinin devam etmesidir. Gölün önemli besin zincirini oluşturan mavi- yeşil, yeşil ve diyatome gibi su yosunları veya algler oluşturmaktadır. Diğer canlıların besin maddesini oluşturan bu fitoplanktonlar gölün besin zincirinde önemli rol oynamaktadırlar. Araştırmalar göre yukarıda belirtilmiş olan alglerden 12 çeşit tespit edilmiştir. Bu türle içerisinde siyanofit (mavi- yeşil algler) daha çoğunlukta yeşil alglerin **Monostroma ve Dunaliella** cinsleri onları takip etmektedir. Birincisi kuşların beslenmesinde diğeri ise gül ekosisteminin enerji ve besin zinciri deneyesi üzerinde etkili olmaktadır¹⁴.

Gölün diğer önemli özelliği ise tuz miktarının a rağmen sert kabuklu cinsinde Artemia urmiana adı verilen bir canlının yaşamasıdır. Artemia gülde hayatını sürdüren en önemli faunadır. **Artemia** tuzlu sularda, tuz göllerinde, tuzlalarda yaşayan bir tür eklembacaklıdır. **Tuz karidesleri** olarak da bilinirler. Sudaki mikroskobik boyutlardaki alglerle beslenir. Flamingoların severek tükettikleri bir yemdir. Artemia 1920 lerden itibaren geniş çaplı olarak ister tatlı su ister tuzlu su olsun akua kültürde kullanılmaya başlanmıştır¹⁵. Kullanımının pratik ve besin değerinin yüksek olması işletmeler için zaman ve işgücü tasarrufu sağladığı için onu önemli bir konuma taşımıştır. Bu nedenledir ki, global pazarda Aretmia sistleri ve

---

¹⁴ Batı Azerbaycan Çevre Koruma Genel Müdürlüğünün Yanı Pdf Dosya

¹⁵ Asem. A., Rastegar- Pouyani. N., Agh.N., **Biometrical Study of Artemia urmiana (Anostraca: Artemiidae) Cysts Harvested from Lake Urmia (West Azerbaijan, Iran)**, Turk J Zool. 31 (2007) 171-180, T.BÜTAK, Sayı 31, 2007

yan ürünleri artan bir taleple karşılaşır. Artemia'nın çok yüksek gıda değeri vardır . yapılan arařtırmalar gerekli amine asitlerin hepsinin Aretmia'da mevcut olduğunu ve kuru ağırlıkta protein, yağ ve karbonhidrat oranlarının sırası ile %60, %10 ve %6'ı olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde Aretmia ıstakozların, değerli balıkların, akvaryumculukta ve hatta tamamlayıcı bir gıda olarak entegre tesislerde de kullanılmaktadır¹⁶.

Gölün Kimyasal Özelliđi:

Göl kapalı bir su havzansını sularının biriktiđi bir çanak olduğundan ve gideğenin olmadığından göle ulaşan akarsularda farklı özellik ve miktarda tuzların birikmesini de kendi beraberinde getirmiştir. Gölde tuz oranı mevsimsel farklılıklar göstermektedir. Yaz aylarında tuz yoğunluğu artarken kış ayında azalmaktadır. Göl seviyesinin arttığı zamanlarda ve akarsuların ağız kısımlarının yakınında tuzluluk oranı azalır. Ayrıca tatlı suları giriş yaptıđı yönlerde gölü farklı yerlerinde tuz oranının deđişmesine neden olmaktadır. Tatlı suları fazla giriş yaptıđ alnlarda tuzluluk oranı da diđer alnlara göre düşük olmaktadır. Yukarıda belirtilen durumları göz önünde bulundurduğumuzda Ürmü gölünün normal şartlarda tuz oranı 180- 220 gr/L olara deđişmektedir. Göldeki tuzların büyük kısmını sodyum klorür (NaCl) (%85 civarında) ve diđer tuzlar teşkil etmektedir. elektrik iletkenliđi ise 215000- 300000 μ / cm olara deđişmektedir¹⁷.

---

¹⁶ Muhammedi., Ali, Artemia Talay-e zendeye Urm iyehttp://www.baybak.com/Baybak/?p=2211 (Eriřim Tarih 11,10,2010)

¹⁷ Seed Moghimi ve Diđerleri, Evaluation of the Effects of Causeway Construction on Urmia Lake Fresh Water Circulation

Gölün Su seviyesi Değişimi:

Butun göl ve sulak alanlarda olduğu gibi urmu gölünün de su seviyesi klimatoljik koşullara ve mevsimlere göre değişe bilmektedir. Yağışları bol olduğu yıllarda doğala olarak su girdiği fazla olduğunda su hacmi artmakta ve buna bağlı olarak su seviyesi ve gölün yüzölçümü değişmektedir. Bu neden ile gölün yüzölçümü 5000 – 6000 km² arasında değiştiği belirtilmektedir¹⁸. Diğer bir değişim ile farklı tarihlerde değişim yüz ölçümler tespit edilmiştir. Örneğin 1970’de yapılan bir çalışmada hava fotoğrafı kullanılarak gölü yüzölçümü 5750 km² olarak tespit edilirken 1990’da uydu görüntülerinde yararlanmak süreti ile 5273 km² olarak tespit edildiği görmekteyiz¹⁹. Yüz ölçümünde olduğu gibi su seviyesinde de farklı rakamlara rastlamaktayız^{20 , 21}. Nitekim Ramser Konvansiyonu’na göre 1280m 1970 mayıs ayında 1277,13 ve 1956’da ise 1274 m olarak tespit edilmiştir. Bu rakamlar su seviyesinin normal şartlar altında urmu gölünde su seviye ve yüzölçümünün değişiminin göstermektedir. Aşağıdaki tabloda en fazla , uzun yıllara ait ortalama ve ekolojik denengenin gerktirdiği seviye ve yüz ölçümleri verilmiştir²².

---

¹⁸ Hossein Golobian, **Urmiana**, <http://www.urmiana.com/Urmiane.pdf> Dosya(Erişim 06.01.2010)

¹⁹ Mohammad Darvish,Muarrifi Yeganeh Rah Necat Daryacheye Ormiyeh. <http://darvish100.blogfa.com/post-1992.aspx>

²⁰ Urmıye Gölü'nün 1850 – 1970 yılları arasındaki seviye değişimleri grafiği.

²¹ Rasuly, Ali A. **Modelling of Urmia Lake Coastal Changes by Applying an Integrated RS/GIS Approach**, CoastGIS 2006 Conference Proceedings. Wollongong, Australia. 2006

²² Hasanzadeh, <http://hasanzadehnh.blogfa.com/post-62.aspx> (Erişim Tarihi 12.10.2010)

Su Seviyesi ve Yüzölçümü Arasındaki İlişki

Gölü Açık denizde su yükseklik seviyesi	Su Seviyesine bağlı Gölü yüzölçümü km ²
1278/20	6500
1277/45	5900
1276/36	5863
1274/81	5080
1274/10	4652
1273/23	4200
1271/20	2700

Farklı Dönemler ilişkin Su Seviyeleri²³

Farklı Dönemler ilişkin Su Seviyeleri	Birim Metre	Fili Duruma göre Sy seviyesinde Düşüş
1994- 1995 su Yılı En yüksek seviye	1278/40	7/2 -
1974 Milli Park olarak onaylandığı sene	1277/10	5/90 -
44 Yıllık uzun yıllar ait ortalama su seviyesi	1275/40	4/30 -
Ekolojik Denge seviyesi	1274/10	2/90 -
Ağustos 2010	1271/20	-----

²³ Hasanzadeh, <http://hasanzadehmfh.blogfa.com/post-62.aspx> (Erişim Tarihi 12.10.2010)

Son 20 sene içerisinde su seviyesinin düşüşü olumsuz yönde bir eğilim göstermekte olmakta ve buna bağlı olarak Urmu gölünde su hacminde ciddi boyutlarda azalmıştır. Bundan su seviyesinin düşüş trendine “su seviyesi değişimi” kavramını kullanmak bilimsel ve çevresel bir hata olacaktır. Bu kavramın yerine Urmu Gölünde “su yetersizlik krizi” daha doğru olacaktır. Fakat krizin başladığı dönemden günümüz kadar farklı projeler de gündeme gelmiş olsa da, eylemsel anlamda uygulamayıcılık niteliği olan bir proje başlatılmamıştır. Bu nedenle kriz iyi yönetilmemiş veya kriz olarak algılanmamıştır. Günümüzde su krizi yerine “Urmu gölü kuruma trendi” kullanmak daha doğru olacaktır. Zira yukarıdaki Ocak 2011’de Urmiye çevre Koruma bölge müdürlüğü tarafından bilgiye göre gölde su seviyesi 1271 m indiğini belirtmektedir²⁴. Yukarıda verilmiş olan tablo ile son ölçülmüş seviyen karşılaştırdığımızda su seviyesinin ekolojik deneyden(oradaki çevresel şartlarda yaşayan fauna ve florun zara çok zara görmeden yaşayabileceği bir seviyedir) 3 m, uzun yıllara ait seviyeden 4.4m ve maksimum seviyeden 7.40 m azaldığını görmekteyiz. Bu hesaplamada Ramsar Konvansiyonu’nda tallafuz edilen rakama göre hesapladığımızda ise 9 metre bir azalma olduğu ortaya çıkmaktadır. Doğal olarak su seviyesindeki düşüş gölün yüzölçümündeki azalmayı da kendi beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda uzmanlar farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. Bazılarına göre gölün içeri doğru çekilen kısmı 1300 km² (130000 hektar) bir alanı kapsamakta²⁵, farklı raporlarda ise söz konusu rakam 2500 km² (250000 hektar)²⁶ ve 3000 km² (300000 hektar)²⁷ olarak tahmin edilmektedir. Fakat uzaktan

---

²⁴ Daryacheye ormiyeh dar vaziyat Bohran, <http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=1234990>(Erişim Tarihi 12.02.2011)

²⁵ <http://www.hamshahri.org/news-115175.aspx> (Erişim tarihi 05.09.2010 9

²⁶ Nafashaye akhare Daryacheye Ormiye, <http://www.khabaronline.ir/news-51153.aspx> (10.10.2010)

²⁷ <http://www.jamejamonline.ir/newstext.aspx?newsnum=100888012542>

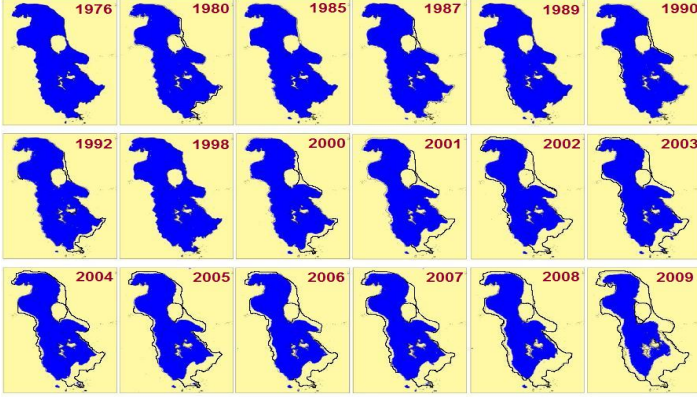
algılama yöntemi ile yapılan bir çalışma daha somut ve kabul edilebilir rakamlar ortaya koymaktadır. Bu çalışmaya göre 1998 – 1999 su yılında gölün su seviyesi 1276. 407 metre ve yüzölçümü 5206.79 (520679 hektar) olup bu değerler 2008-2009 su yılına su seviyesi 1271,14' de ve yüzölçümü ise 3107,78 km² karaeye kadar gerilemiştir. Diğer bir deyim ile gölün yüzölçümünden 2119,22 km² (211922 hektar) azalmış veya kurumuştur²⁸. Bu çalışmanın 2008-2009 su yılını kapsadığını ve son raporlara göre kış mevsimi olmasına rağmen göldeki su seviyesinin 1271m olduğunu dikkate alırsak yukarıda belirtilmiş 250000 hektar makul bir rakam olacaktır. Bu rakam yaklaşık Urmu Gölünün % 50' sine takabül edmekte olup ve feleketin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Şekil 5 ve 6 1976 – 2009 yılları arasında gölün su seviye değişimini veya kuruma şeklini göstermektedir. Şekil 7 ise mevcut durum devam ettiği takdirde 2019 gölün kurumasına yönelik öngörüyü ortaya koymaktadır.

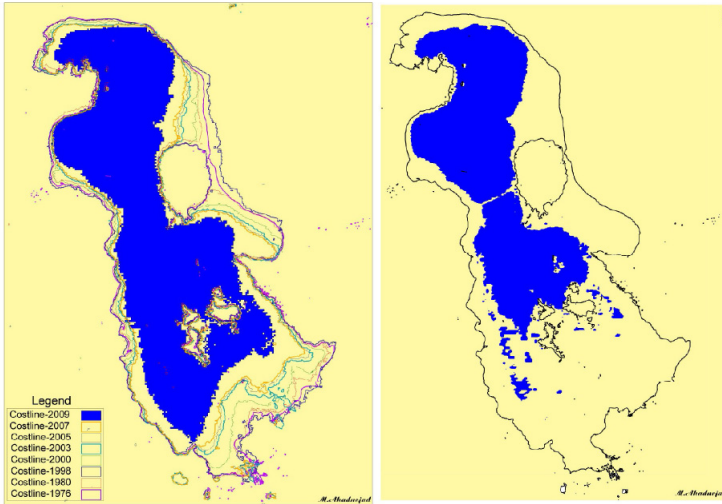
²⁸ Ahadnejad Reveshty,M., Maruyama, Y., Study of Uremia Lake Level Fluctuations and Predict Probable Changes using Multi-Temporal Satellite Image and Ground Truth Data Period (1976 – 2010) New Challenge about Climate Change or Human Impact, Map Asia 2010, Kuala Lumpur Malaysia, 2010

Uydu Fotoğrafları üzerinde 1976 – 2009 Yılları Arasında Kurumuş Alanlar²⁹

Uydu Fotoğraflarından da anlaşıldığı gibi kurum trendi 1992 yılında başlamış, fakat 1998 yılında bölgeye düşen yüksek yağış miktarında dolayı seviye yeniden yükselmiştir. Ama bu tarihten sonra kuruma trendi her sene artmıştır.

²⁹ Ahadnejad Reveshty, M., Maruyama, Y., a.d.e

1976 – 2009 Dönemi Arasındaki Kurumuş Alanlar ³⁰
2019 Yılana kadar Kuruması Öngörülen Alanlar ³¹

Çeşitli araştırma ve kaynaklarda gölün mevcut su hacminin 22milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir^{32,33}. Büyük olasılıkla bu tahminler önceki yıllarda buluna su seviyesine göre yapılmıştır. Şimdiki durumda mevcut su hacmi bu miktarın altında olup yaklaşık 21 milyar m³ olarak tahmin edilmektedir. Yukarıda gölün yüzölçümü 5000 – 6000 km² olarak belirtilmiştir. Bu değerin ortalaması yani 5500 km² farz olarak kabul ettiğimizde, yüksek Su Koney'nin ekolojik deneye olarak onayladığı 1274m su seviyesini dikkate aldığımızda şundaki su seviyesi bu seviyenin 3m altında bulunmaktadır. Bu duruma göre Urmu Gölü 16500 milyar m³ su acığı ile karşı karşıya kalmaktadır (5500000000x 3= 16500 milya m³). Bu miktar sadece gölün ekolojik deneye ulaşmasını ve tuz oranının yaklaşık %20'ye gerilemesini sağlayacaktır. Uzun yıllara ilişki su seviyesi ortalamasını 1276 m varsaydığımızda su seviyesinin bu değere ulaşabilmesi için 11 milyar m³ suya daha gerek duyulmaktadır (1276-1274= 2 X 5500000000= 11 milyar m³=). Gölün 1974 yılında milli parka olarak onyalandığı seviyeye(1277,10m) ulaşabilmesi için belirtilmiş miktara eke olarak yaklaşık 6 milyar m³ suya ve 1994-1995 su yılında kayt edilmiş en yüksek seviyeye ulaşması için yaklaşık 7 milyar m³ suya gerek duyulmaktadır. Özetlemek gerekirse gölün ekolojik denge koşullarının yerine getirilebilmesi için 16500 milyar m³ , ortalama seviyeye ulaşabilmesi için 27500 milyar m³ suya gerek duyulmaktadır. Ayrıca daha ideal koşullara yani milli park ve yüksek seviyeye

---

³⁰ Ahadnejad Reveshty,M., Maruyama, Y., a.d.e

³¹ Ahadnejad Reveshty,M., Maruyama, Y., a.d.e

³² Hossein Golobian, **Urmiana**, <http://www.urmiana.com/Urmiane.pdf> Dosya(Erişim 06.01.2010)

³³ Marge Daryacheye Urmiye- Barrasi Elele bohrane daryaçeye Urmiye avarez ve rahkarha, **Mohendesin Moçaver Puyec pajuh Parlak**, 2008

ulaşabilmesi için sırası ile 33 milyar 500 bin m³ ve 40 milyar 500 bin m³ su hacmine gerek duyulmaktadır. Görüldüğü gibi Urmu Gölün su açığı ekolojik bir facianın patlama noktasına kadar ulaşmaktadır. Yukarıda verilmiş olan uydu fotoğraflarından da analizildiği üzere ortaya çıkan su açığı 20 sene özellikle son 15 senede ortaya çıkmış ve su havzalarının yalnız yönetimi ve yalnız uygulamalar sunucu olarak algılanmakta olup bu nedenler aşğıda kuruma nedenleri başlığı altında ele alınacaktır.

Urmu Gölünün Kuruma Nedenleri:

Bir su havzası bütün doğal kaynakları içinde barındıran arazi olarak tanımlanmaktadır. Havza sınırları içerisinde yer alan toprak, su, bitki örtüsü, yabani hayat ve diğer doğal kaynaklar; bunları etkileyen bir faktör niteliğinde olan insan faaliyetleri arasındaki karşılıklı ve dinamik ilişkiler göz önünde bulundurularak bütün kaynakların bir bütünlük içinde korunmasını sağlayan yönetim kavramı ise havza yönetimi olarak algılanmaktadır³⁴. Bu bağlamda farklı sektörlerin ve kaynak kullanıcılarının birarada düşünülmesine, tehdit ve olanakların uzun vadeli değerlendirilmesine, havza içindeki bir alana yapılacak her hangi bir müdahalenin yaratacağı olumlu veya olumsuz etkilere dikkat edilmeli ve havza yönrtiminin sürdürülebilir ilkesi esas alınmalıdır. Buda ancak bütüncül havza planlama ve yönetimi yaklaşımı ile olasıdır. Bu bağlamda gunumuzde Urmu Gölü Su havzası'nın Urmu Gölü'nün kuruma trendi nedeniyle ciddi bir tehditle karşıkarşıya kalma sebebinin altında uzun bir süre yalnız havza planlama ve yönetmenin yattığı anlaşılmaktadır. Urmu Gölü'nde ortaya çıkan su krizi nedenlerinin başında insan faktörü gelmektedir. Nitekim İran Su Kaynaklarının Yönetimi, Proje Planlama ve Geliştirme bölümünün internet sitesinde verdiği bilgilere göre Urmu Gölü Su havzasında küçük be büyük baraj veya su depolama bendleri

---

³⁴ Balcı, A.N., 1996, Toprak Koruması, İ.Ü. Orman Fakültesi, İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları, Yayın No: 439, İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi,İstanbul.

olmak üzere toplam 36 adet kullanılmakta olan su tesisleri bulunmaktadır. Ayrıca bunun dışında toplam 12 adet yapım işlemleri süren ve birçoğunun betonlama aşamaları biten adet 12 baraj ve bunlara ek olarak da farklı hacimlerde yapılacak yaklaşık 40 barajın etüd ve alan araştırma işlemleri sürmektedir^{35,36}. Öreneğin göle akan su debisinin yaklaşık %65, Cıgati Çayı, Tatau Çayı ve Gadar Çay tarafında kontrol edilmektedir. Söz konusu akarsuların hepsinin üzerine barajlar kurularak gölün su damarları kurutulmuştur. Sadece bununla kalmamış göle sürekli akan 15 adet çayın hepsinin üzerine su depolama barajlar kurulmuştur. Böylece göle akan tüm yüzeysel akışlar kontrol altına alınmıştır. Diğer taraftan İran Çevre Kurumu başkanının verdiği bir rapora göre 1980 yıllarında (30 sene önce) Urmu Gölü Su havzasında tarımsala faaliyeye yapılan alanın yüzölçümü 320000 hektardan günümüzde bu miktar 680000 hektara ulaştığını ve bunun artmasını pompa aracılığı ile yapılan su nakli ile gerçekleştirdiğini ve sulama sonucu bölgenin meyva üretiminin 2 milyon tondan 8 milyon tona ulaştığını belirtmektedir. Bu sözkonusu havzada tarımsal alanın iki kattan fazla arttığını³⁷ ve bunda göle akan su ile gerçekleştiği anlamına gelmektedir. İlginçtir ki Batı Azerbaycan Çevre Koruma Genel Müdürünün bölgede oluşan su krizi sonucu Urmu Gölü'nde kuruya ve çoraklaşan alanın yüzölçümünü 3000 km² (300000 hektar) olarak ifade etmektedir³⁸. Bu miktarın artan tarımsala alana yakın olması pek ilginç ve durumun nasıl bu hale geldiğini açıkça söylemek mümkündür. Bununla birlikte yerel su kaynakları da farklı kullanım amaçları için açılan derin ve yarı derin su kuyuları tarafında yok edilmektedir. Söz konusu havzada

---

³⁵ <http://daminfo.wrm.ir/tabularview-fa.html?rnd=78382> (Erişim tarihi 19.11.2010)

³⁶ <http://daminfo.wrm.ir/tabularview-fa.html?rnd=71936> (Erişim tarihi 19.11.2010) ve <http://www.wrm.ir/en/dam.asp> (Erişim 23.08.2009)

³⁷ <http://www.dolat.ir/NSite/Tools/printVersion/?id=192442>

³⁸ <http://www.jamejamonline.ir/newstext.aspx?newsnum=100888012542>

derin ve yarı derin olmak üzere toplam 9459 adet koyu olduğu belirtilmektedir. Fakat bu rakamın ne kadar gerçekçi olduğu tartışılabilir. Zira Batı Azerbayca İli'nin Su İşleri İdaresi Genel Müdürünün verdiği rapora göre sadece sözkonusu havzanın Batı Azerbaycan kalan kısmında açılmış olan 8000 adet denetimsiz kaçak koyudan söz etmektedir³⁹. Böylece yealtı su kaynaklarında ciddi tehlikeye ile karşılaşıya kalmaktadır. Nitekim ö yaklaşık 1000 koyuyunu suyu kullanılmayacak kadar tuz oranının arttığı belirtilmektedir. Yaptığımız saha çalışmasında Şebister şehiri etrafında (Kefenli ve Şindivar köyleri) 30 – 40 sene bundan önce 6 veya 7 metreden çıkan suya artık 40- 60 metrede ulaşıldığı , çıkan suyun ciddi anlamda yetersiz ve tuzlu olduğu belirtilmektedir. Öellikle Şindavar köyünde su kuylarının tuz miktarının daha fazla arttığı ve çıkan suyun ağaçları kuruttuğunu ancak buğday ve yunca gibi bitkilerin üretiminde kullanabilmekte olduğunu ortaya koymaktalar⁴⁰. Ortada olan bu durumda sonra her halde Urmu Gölü'nün kuruma trendine başka bir nede aramak realiteden ve havza yönetimi ilkelerinde uzaka olacaktır. Elbette son yıllarda ardarda gelen kurak yıllar ve bölgeye düşen yağmu oranının azalması bu trendi tetiklemiş olduğu diğer bir gerçek olsa da, başat özelliğe sahip bir neden değildir.

Urmu Gölü Kurmasının yaratacağı Sosyo- Ekonomik ve Çevresel Sonuçlar:

Urmu Gölü kurduğu takdirde ortaya çıkacak sorunun çevresel bir felaket niteliğinde olacağını söylemek pek abartılı bir soylem olmayacaktır. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere kış mevsimi olmasına rağmen ölçülen tuz oran 400gr/ L⁴¹ olarak belirtilmektedir. Mevcut durumda gölün su hacmini 20 Milyar m³ ⁴²ve hoşgörülü bir yaklaşımla tuz oranında 350gr/L var-

---

³⁹ <http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=992713>

⁴⁰ Ağacan , İHSANİ., Şebister – Kefenli Köyü, Sözlü Görüşme

⁴¹ <http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=1234990>

⁴² <http://www.afarineshdaily.ir/afarinesh/News.aspx?NID=69258>

saydığımızda kuruma sonucunda yaklaşık 7 Milyar ton tuz ortaya çıkacaktır. Buna ek olarak da 15 sene içerisinde ortaya çıkmış su açığına da 16 milyar m³ ve bu su hacminin de tuz oranını % 16- 17 olarak kabule ettiğimizde, gölün 210000 hektar kurumuş alanlarında yaklaşık 2 milyar ton tuzun ortaya çıktığını söylemek olasıdır. Böylece gölün tamamı kurduğunda 5500 km² yani 550000 hektarlık bir tuz çölü ve toplam 8- 9 milyar ton tuz açığına çıkacaktır. Ortaya çıkan durum çevresel ve sosyo- ekonomik almada birçok sorunu kendi beraberinde getirmiş olacaktır.

Bilindiği üzere Urmu Gölü kendine özgü ekolojik ve doğal hayat koşulları nedeni ile 1967 yılında kuruma analını, 1970'de milli park ve 1975'de Ramser konvansiyonu çerçevesinde uluslararası öneme sahip bulmuş ve dünya **Biyosfer Rezervi** olarak UNESCO'nun İnsan ve Biyosfer (MaB=Man and Biosphere) Proqramı içerisinde yer almıştır. Biyosfer rezervleri biyolojik çeşitliliğin korunması, ekonomik kalkınma ve kültürel değerlerin korunmasına dönük uygulamaların denendiği, seçildiği, sunulduğu ve geliştirildiği alanlardır. Bu bağlamda gölün korunması ilk önce Urmu Gölü'nün kendine özgü ekosistem özelliği ortadan kalkmış ve yaban hayat çeşitliliği minimal seviyeye inmiş olacaktır. Nitekim günümüzde gölün tuz oranının artması nedeni ile gölün tek canlı varlığı olan Artemianin üretiminin durduğu ve buna bağlı olarak artemiadan beselen flamingoların nüfusunu ciddi manalarda azaldığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan kuruyan alanlarda bulunan tuzlar zaman içerisinde aşınarak rüzgarı aracılığı ile milyonlarca ton tuz başka alanlara taşınmış olacaktır. Bölgenin hakim rüzgarlarının şiddet ve hızına bağlı olarak oluşacak tuz fırtınaları nedene ile tuz taşınımı 300- 400 ve hatta 500 km bie mesafede etkili olabilecektir. Böylece çevresel felaket havza sınırlarını aşmış ve Türkiye gibi komşu ülkelerin toprakları üzerinde etkili olabileceği tahmin edilmektedir. Nitekim yapılan çalışmalar buna benzer durumları Aral Gölü ve

Moğilistan'da bulunan Ebinur Gölü'nde görmek mümkündür. Ayrıca taşınan tuz zaman içerisinde arazi kabilliyetlerin etkileyecek, uzun vadede özellikle mera alanlarında bitki türlerinin değişmesine ve tuzcul bitkilerin gelişmesine sebep olabilecektir. Yaptığımız çalışmalar doğrultusunda Mevcut durumda gölün kurumuş alanlarında 40- 65 cm kalınlığında tuz tabakaları bulunmakta ve gölün yakın çevrelerinde tuz taöninimini görmek mümkündür⁴³.

Konuya sosyo-ekonomik açıdan baktığımızda, yukarıda belirttiğimiz gibi kuruyacak alanlarda kuruyucu her hangibitki örtüsü bulunmayacağından zaman içerisinde rüzgar erozyonu ve aşınan tuzların taşınması sonucu tuz taşınmasının etkili olduğu alanlarda arazi kabilliyet sınıflarının olumsuz yönde değişme olasılığı doğacaktır. Özellikle göle yakın çevrelerde taşınan tuz tozları ince tabakalı halinde toprak yüzeyini kaplayacaktır. Bu nedenle bölgede bulunan birçok tarım alanı ve meyve bağları kuruyacak veya kullanılmaz hale gelecektir. Bu nedenlerde dolayı o yörelerde tarımsal faaliyetler ve tarıma bağlı birçok meslek grupları ortadakacaktır. Buda sözkonusu yorelerde işsizliğin artmasına ve halkı diğer şehirlere göçmesini kendi beraberinde getirmiş olacaktır. Böylece kriz bölgesine yakın ve tuz taşınmasının etkili olmadığı alnlarda dahi fazla üretim yapma amacı ile insanlar tarafından toprağa uygulanan baskı artmış olacaktır. Bununla birlikte oluşacak çevresel kirlilik nedeyle birçok sağlık sorunlarının artma olasılığı doğacaktır ki sağlık bilimi uzmanları tarafında araştırılması gereken bir konudur. Bu bağlamda sadece Doğu ve Batı Azerbaycan nüfusunu dikkate aldığımızda yaklaşık 7 milyon insanın bu durumdan etkileneceğini diğer komşu illeri de dikkate alındığında bu sayının dahada artacağını öylemek mümkündür. Nitekim bazı yetkililer Urmu Gölü kurmasından 10 milyon insanın farklı yönlerden etkilenebileceğini ve bu insanlar için hayati tehlike oluşacağını

---

⁴³ Marge Daryacheye Urmiye- Barrasi Elele bohrane daryalleye Urmiye avarez ve rahkarha, **Mohendesin Mollaver Puyej pajuh Parlak**, 2008

ileri sürmekte⁴⁴. Ayrıca Urmu Gölü'nün suyu içerdiği şifa özelliği nedeniyle ekoturizm ve sahil turizmi açısından büyük bir potansiyele sahüp bulunmaktadır. Fakat kuruma sonucu her sene sahil şeriti değişmekte olup yerli ve yabancı sermayeyi turizm sektörünün gerektirdiği temel yatırımda yoksun bırakmaktadır. Buda bölge halkı için ekonomik kayıp niteliğindedir.

Urmu Gölü'nün İklim Koşulları Üzerine Etkisi:

Urmu Gölü'nün bölge iklimi üzerinde gizli ısı (latent ısı) veya latent enerji etkisi olduğu düşünülmektedir. Bir maddeye enerji verildiğinde o maddenin sıcaklığı artmış olur. Fakat enerji verilmeğe devam edildiğinde maddenin sıcaklığının artması yerine yapısı değişir (suyu buhara dönüşmesi). Maddenin durum değiştirmesine neden olan ısı veya enerjiye gizli ısı veya latent enerji denilir. Yapılan çalışmalar Urmu Gölü üzerinde gerçekte buharlaşma miktarı yıllık 1000 – 1500 mm veya 5 milyar m³ olarak belirtmekte^{45,46}. Fakat bu miktar gölün su hacmi ve yüzölçümüne göre değişebilmektedir. Oluşan bu baharlaşmanın negatif geri besleme etkisi yaparak bölge sıcaklığının üzerinde denegeleme rolü oynamaktadır. Başka bir ifade ile göl çevresinde sıcaklığı azltmaktadır. Zira 1 gr. suyun buhar haline dönüşmesinde 600 kalori çekerek sakladığı bilinmektedir. Bu neden ile Urmu Gölü kuruduğu taktirde 5500 km² çıplak biralan ortaya çıkmış olacak ve buharlaşmaya harcanan enerji çevrenin ısınmasına neden olacaktır. Buda bölgenin yarı kurak iklim tanımının değişerek kurak tanımına geçme olasılığı tartışmasında getirebilecektir. Zira iklim tanımlamasında sıcaklı ve yağış indeksi çok etkili bir rol oynamakta ve kurak ve yarı kurak iklim koşullarının arasında ince bir çizgi mevcuttur.

---

⁴⁴ <http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=966231>

⁴⁵ Marge Daryacheye Urmıye- Barrasi Elele bohrane daryacheye Urmıye avarez ve rahkarha, **Mohendesin Moçaver Puyec pajuh Parlak**, 2008

⁴⁶ Hossein Golobian, **Urmiana**, <http://www.urmiana.com/Urmiane.pdf> Dosya(Erişim 06.01.2010)

Cözüm Yolları:

İran il sınırlarına göre Urmu Gölü Su havzası Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Kürdistan illeri sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle yapılacak çözüm arayışlarında söz konusu illerin birlikte hareket etmelerine gerek duyulmaktadır. Ancak iller arasındaki idari rakabat, sorumlulukları diğer yerl yönetimlere yükleme ve birçok idari sorunlardan dolayı birliktelik sağlanamamaktadır. Bu nedenle Urmu Gölü'nün çözümünde yerel yönetimlerden daha yüksek ve cumhurbaşkanlığı denetimi altında bir birimin oluşması tavsiye edilmektedir. Diğer taraftan çözüm yolları noktasında, gölün kurmasını önleme amacı ile yapılması öngörülen her hangi bir eylem planının alt yapısının iyice araştırılması, bilimsel açıdan bütüncül havza yönetimi ilkelerine uygun, devlet aracılığı ve devlet kurumlarının uyum ve iş birliğine yapılması gerektiğine dikkat edilmesidir. İran Çevre Koruma Kurumu Başkan'ın verdiği bilgiler doğrultusunda uygulanabilir 27 projeden söz edilmektedir. Bu projeler uygulandığı taktide 5 – 10 yıl zaman zarfında 2 milyar m³ su Urmu Gölü'ne getirilmiş olacaktır⁴⁷. Ayrıca Urmu Gölü Konseyi Sekreterliğini konu ile ilgili 72 proje bulunmaktadır⁴⁸. Fakat bu projelerin potansiyeli ve uygulanabilirlik derecesine ilişkin ortada bilgi yetersizliği mevzuttur. Su krizi ve bunun ötesi bir sorunla karşı karşıya kalan Urmu Gölü'nde zaman kaybı geri dönüşü olmayan bir konu olup bedeli karşılanmayacak kadar ağır sorumluluk taşımaktadır. Bu nedenle çözüm arayışında kısa, orta ve uzun vade olarak düşünülmesi gerektiği kanısındayız. Kısa vade problemin süreti bellidir; Urmu Gölü'nün nisbi geri dönüşümünü sağlamak ve ekolojik dengeye ulaşması için en az 12- 16 milyar m³ suya acil olarak gerek duyulmaktadır. Bu bağlamda ilgili birimler ortaya çıkan su açığını kapatmak ve oluşmakta olan çevresel felaketi önleme amacıyla bir bedel

---

⁴⁷ <http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID=1139213>

⁴⁸ <http://www.afarineshdaily.ir/afarinesh/News.aspx?NID=69258>

ödenmesini kabullenmelidirler. Bu nedenle Ciğatı (Zerrşnerud), Tatau (Siminerud) ve Gadar akarsuları üzerinde tesis edilmiş barajlarj sularının acilen boşaltılarak göle akatarılması gerekmektedir. Özellikle sözkonusu alt havzalarda tahıl, yem bitkileri ve üretimi için fazla suya gerek duyan karpuz, hiyar, ayçiçek gibi bitkilere ayrılmış tarım alanlarını yöneten çiftçileri kuru ekine teşvik edilmeli ve bundan doğacak zararlar devlet tarafında karşılanmalı veya sağlanacak uzun vadeli kredilerle desteklenmelidir. Bunun fazla bir yük getirebileceği düşünülebilir, fakat maliyatsız yapılacak hiç bir eylem planı bulunmamakta ve büyük olasılıkla öngörülen diğer projeler daha fazla zaman ve maliyat gerektirecektir. Ayrıca doğruluğu tartışılabilir olsada, Batı Azerbaycan Çevre Koruma Genel Müdürü Urmu Gölü kurmasını engellemek amacı 2010 yılında 4 milyar dolar bütçe ayrıldığını belirtmektedir⁴⁹.

Yukarıda belirtilen alt havzalarda bulunan barajlar açılrsa bile su açığının karşılanmayacağını belirtmek gerekir. Bu nedenle sözkonusu havzaların yükünü azaltma ve eksikleri tamamlamak amacı ile komuşu havzalarda su getirilmesine gerek duyulmaktadır. Bu konuda su nakli yapılacak en uygun nokta Küçük Zab Çay'ı olarak görülmektedir. Zira Zab Çay'ı alt havzalarında yıllık ortalama yağış oranı yaklaşık 500 mm civarında olup olup ocaktan mayısa kadar su fazlalığı bulunmaktadır. Diğer taraftan Zab Çayı Urmu Gölü'ne yaklaşık 25- 30 km mesafede olup aynı zamanda denizde yükseklik seviyesi Urmu Golü'nde daha yükse bir mevkide bulunmaktadır. Bu neden ile düşük maliyat ve kanalizasyon yoluya su nakli mümkün olmaktadır. Elbbete farklı noktalarda Urmu Gölü'ne su nakli noktasında Araz Nehri⁵⁰ ve Hazar Denizi'nde⁵¹ su nakli

---

⁴⁹ <http://www.jamejamonline.ir/newstext.aspx?newsnum=100888012542>
(Erişim tarihi 05,01,2011)

⁵⁰ Marge Daryacheye Urmiye- Barrasi Elele bohrane daryaçeye Urmiye avarez ve rahkarha, **Mohendesin Moçaver Puyec pajuh Parlak**, 2008

porojeleri hazırlanmıştır. Bu gibi projeleri hukuki alt yapısı, uygulama kabilliyetleri iyice araştırılmalıdır. Özellikle Hazardan su naklinde hazar suyunun kimyasla özelliğine ve su ile taşınacak tuz miktarı dikkate alınmalıdır.

Havzada yapılan tarımsal faaliyetlerde sulama işlemleri geleneksel yöntem olan açık kanallarla yapılmakta olup hatta birçok bölgede beton yerine toprak kanal yaygındır. Yarı kurak koşulların egemen olduğu ve ciddi boyutlarda su krizinin bulunduğu bölgelerde bu yöntemler uygun ve akılcıl olmaktadır. Nitekim yapılan çalışmalar tarım alanlarında su verimlilik oranı %30-%35 arasında değiştiğini belirlemektedirler. Buna karşılık farklı yağmurlama ve damla sulama sistemlerinde ortalama su verimlilik oranı % 60 ve % 84 olmaktadır⁵². Bu bağlamda Urmu Gölü Su havzasında kullanılmakta olan toplam su miktarı 7,84 milya m³ olduğu, bu miktarın %94 (7,37 Milyar m³) tarımsal faaliyetler kullanıldığı ve tarımsal alanda kullanılan miktarın %46' (4,7 milyar m³) yüzeysel akışlarda ve diğer kalan kısmının yeralt su kaynaklarında temin edildiği ifadeedilmektedir⁵³. Basit bir hesaplama ile sulama sistemlerinin değiştirilmesi ve su veriminin % 60 oluşturulması sonucu yaklaşık 2,5 milyar m³ su miktarının artacağını söylemek olasıdır. Bu neden ile orta vade de devlet desteğiyle havzanın su veriminin artırılması ve sulama sistemlerinin değiştirilmesi zorunlu hale gelmelidir. Ayrıca bu iş sulama sistemi sanayinin gelişmesine ve dolayısı ile ülke ekonomisine olumlu etkiler yapacaktır.

Yarı kurak bölgelerde yetiştirilmesi en uygun olan tarım ürünü buğdaygilleridir. Havzada su tüketimi fazla olan mısır,

---

⁵¹ Hossein Golobian, **Urmiana**, <http://www.urmiana.com/Urmiane.pdf> Dosya(Erişim 06.01.2010)

⁵² A. Gadami Firozabadi., 2006 (1385) Mogayseye Randoman Ab Dar Sistemhayey Mohtalef Abiyari Taht Feşar (Motalieye Moridi Hamadan), Avallin Hemayeş Mellî Modyriyate Şabakehaye Abyarive Zehkeşi, İran

⁵³ **Mohendesin Moçaver Puyec pajuh Parlak**, 2008

ayçiçeği ve yonca gibi tarım ürünleri yaygın bir şekilde yetiştirilmektedir. Bu bağlamda orta vadede bölge tarım kültürünün değiştirilmesi, tarıma uygun olmayan arazilerde tarım yapılmaması, yer altı su kaynaklarını gelişmesini sağlamak amacı ile havzanın bütününde özellikle yukarı kesimlerde doğal bitki örtüsünün korunması, açılan su kuyularının denetim mekanizmasının artması, kaçak kuyuların kapatılması ilgili birimler tarafından sağlanması gereken önemli hususlar olacaktır.

Uzun ve Orta vadede yapılaması gereken en önemli işlerden bir bölgede yeni iş olanakları oluşturulması gelmektedir. Bu konuda Urmu Gölü'nün doğal canlı varlığı olan *Artemia Urmiana* büyük fırsatlar sunmaktadır. Gölün genel özellikleri bölümünde de belirttiğimiz gibi içerdiği yüksek miktarda protein ev amino asitlerden ve çeşitli nedenlerden dolayı global Pazar da artemiya'ya olan talep artmakta ve artemia üretimi bir sektör haline gelme yolundadır. *Artemia* üretimi açısından Urmu Gölü ortalama 5500 km³ yüzölçümü ile uygun yetiştirme ortamı oluşturmaktadır. Bu bağlamda yapılan araştırmalar *Artemia Urmiana*'nın dünyada tanınan artemia türleri içerisinde yer aldığını ve % 52,3 protein yüzdesi ile gıda değerinin de yüksek olduğunu belirtmektedir^{54,55}. Diğer taraftan yapılan çalışmalar Urmu Gölü'nün yıllık 400000 ton yetişkin artemia ve 3200 ton artemia sisti üretme kapasitesine sahip olduğunu ve dünya pazarlarında 1 kg artemianın piyasa değerinin kaliteye bağlı olarak 25 – 125 arasında değiştiğini göstermektedir⁵⁶. Bunun ekonomik boyutunu değerlendirirken potansiyel üretim kapasitesinin sadece

---

⁵⁴ Akbarpour Mehzad., 2002 (1380), Tayin Mizane Porotein Ve Çarbi Artemia Urmiana, Markaze Tahgigatiye Daryacheye Urmiye

⁵⁵ S. Hasan Hoseini., 1999 (1377), Barrasi Arzeş Ğazayi Artemiyaye Daryaçeye Ba Takid Barasidhaye Çarb Der Marahel Mohtalife Roşd. Doktora Tezi

⁵⁶ Muhammedi., Ali, Artemia Talay-e zendeye Urm iyehhttp://www.-baybak.com/Baybak/?p=2211 (Eritim Tarih 11, 10, 2010)

%50'sinin üretme olasılığını varsadığımızda ve edilen miktarın piyasa değerini yalnız 35 dolar olarak kabul ettiğimizde, ekonomik açıdan bölgeyi bütünü ile kalkındıracak yaklaşık 7 milyardan fazla bir rakam ortaya çıkmaktadır. Bu yarımla kendiliğinde bölgenin kalkınmasına ve tarım işgücünün azalmasını sağlayacaktır ($200000000 * 35 = 7000000000$ dolar $1600000 * 35 = 56000000$ dolar).

Ayrıca göl satılabilir hale geldiğinde turizm yarımlarında yeni iş olanaklarının yaranmasına farklı bir zemin hazırlamış olacaktır.

Son olarak yukarıda belirtilmiş çeşitli nedenlerden dolayı Urmu Gölü bölgenin potansiyel çevre tehlikesi haline gelmiştir ve zaman geçtikçe tehlike boyutları daha fazla duruma noktasına ulaşmaktadır. Bu nedenle yapılacak önleyici eylemler bakımından ve getirilecek çözüm arayışlarında bütün devlet daireleri, ilgili kurumlar, sivil kültür kuruluşlar ve bireyler sorumluluk taşımaktadırlar. Özellikle sivil kültür kuruluşlar ve bireyler suyunu önemini halka anlatmalı, konu siyasetleştirmeden gündemde tutmalı ve ilgili kurum ve yerel yönetimlere sivil baskı yapmalıdırlar. Oylesine ki yerel yönetimde bulunular başarı ölçülerini bu çözümünde görmeliler. Bu konuda bir sivil etkinlik yapılmıştır. Örneğin Şubat 2010'da doğa günü münasibeti ile 30000 gönüllü insan gölün etrafında toplanarak gölün kurmasına yönelik itirazlarını bildirmişlerdir. Fakat bu tür eylemlerin gündem oluşturabilmesi için sıkça yapılması gerekmektedir.

Sonuç:

Özellikle 30 yıldan bu tarafa havzada süregelen dengesiz arazi kullanma ve yanlış havza yönetimi sonucu Urmu gölü bir ekolojik facia eşliğine gelmiş durumdadır. Bunun esas nedenlerinin başında insan faktörü gelmektedir. Zira insan tarafından havza üzerinde gerçekleşen orantısız şiddet sonucu göle akan bütün akarsu damarları kurutulmuştur. Ayrıca yapımı devam eden büyük barajlar bulunmaktadır. Barajların fazla suları kanal-

larla ve su pompalarıyla tarımsal sulamada kullanılmaktadır. Mevcut durumda Urmu Gölü'nün beslenmesi büyük oranda göl yüzeyine düşen yağmur sularına kalmaktadır. Diğer taraftan Havzada tarımsal üretim amaçlı birçok yer altı kuyusu açılmıştır. Bunun sonucunda gölün çevresinde bulunan alanlarda yer altı suyu hızla düşmektedir. Yer altı sularının çekilmesi Urmu Gölü'nün su bilançosu üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Yer altı suları hızlı bir şekilde çekilmesinde sondaj kuyularının etkisi büyüktür. Sonuç olarak Urmu Gölü için acil olarak su planlaması yapılmalıdır. Yoksa göz göre-göre gelen ekolojik facianın bedeli ağır olacaktır.

Tuğba Evrim Maden
Ankara, Türkiye

İRAN'IN URMİYA GÖLÜ SORUNU

Gölün kurumaya başlaması, İran ve çevre ülkeler için endişe verici bir durum yaratmıştır. 2011 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Tebriz ve Urmiye'de protestolar gerçekleşmiştir. Bulduğu coğrafyada Aral gölü örneğinin de olması, gölün kurumadan kurtarılması için İran'ı ve diğer devletleri harekete geçirmiştir.

Abstract

Drying up of the Lake Urmia which is located in northwestern Iran and is the third largest saltwater lake on earth frequently comes to the forefront in water-related news since 2011. Especially the impact of the Lake's shrinkage on Azeri population in the region in social and economic terms added also a political di-mension to the existing environmental problem. The total area of the Lake Urmia located in northwestern Iran ranged between 4750-6100 km² before the shrinkage. The fact that annual precipitation remained below the average for many years and also the excessive use of waters feeding the Lake led to its shrinkage by a third. In the region with the example of Aral Sea, the current situation of the Lake Urmia causes concern about the future of the Lake.

Keywords:

Iran, Lake Urmia, Drought, Water Shortage, environmental disaster

Son beş yıl içerisinde İran'da su konusunda tehlike çanları çalmaya başladığı gündemde sıkça yerini almaktadır. Yağış

oranlarının düşmesi, son dönemde yaşanan kuraklıklar ve gün geçtikçe artan su talebi bu sorunun temeli olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte su kaynaklarının kötü yönetimi de su kaynakları üzerinde ayrı bir baskı oluşturmaktadır. Su kaynaklarının büyük bir kısmını sulama amacıyla kullanan İran, bu sektöre tahsis ettiği suyun yüzde 65'in ise su kaynaklarını yanlış yönettiği için heba etmektedir. İran, 1,648 milyon kilometrekare yüzölçümü ile dünya'nın en kurak bölgelerinden birinde yer almaktadır. Ortalama yıllık yağış oranı 252 mm'dir. Bu rakam dünya yağış ortalamasının üçte biridir. Mevcut iklimsel şartlar içerisinde bu yağışın 179 mm'si yani yaklaşık yüzde 71'i buharlaşmaktadır. Fakat İran'ın gerçekleşen ortalama buharlaşma oranı yılda 1500 mm ile 2000 mm arasında değişmektedir. Bölge iklim farklılıklarının sıkça gözlemlendiği ülke coğrafyasında hem en-lem hem de yükseklik farklılıkları bu durumu etkileyen unsurlardır. Yağış oranlarını da ülke coğrafyasında farklı değerlerde görülmektedir Temmuz 2013'de, İran Eski Tarım Bakanı Issa Kalantari'nin açıklaması ile yukarıda bahsi geçen İran'ın su kaynakları açısından çekeceği öngörüsü sıkıntının büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Issa Kalantari açıklamasında önümüzdeki 30 yıl içerisinde İran'ın çöle dönüşeceğini belirtmiştir. Özellikle yeraltı sularının yoğun kullanımı yeraltı su seviyesinde düşümlere neden olmuş ve yağışların yetersizliği ile yeraltı suyunun beslenemez hale gelmiştir. Su sıkıntısının yaşandığı bu süreçte İran'da büyük su kütlelerinde büyük miktarda su kayıpları ve yüzey alanlarında küçülmeler meydana gelmektedir. Gündemde kurumaya başlaması nedeniyle sıkça yer alan Urmiye Gölüyle birlikte, Bakhtegan, Tashak, Parishan ve diğer küçük göllerinde kurumaya başlaması durumun vahametini ortaya koymaktadır (1).

Urmiye gölü de bu su kütleleri arasında en önemlilerinden bir tanesidir. Son iki yıldır Urmiye gölünün yok olma tehlikesi yaşadığı ve gün geçtikçe göl yüzey alanında ve derinliğinde azalma meydana geldiği rapor edilmektedir.

Urmiye Gölü

2011 yılının yaz aylarında, İran'ın kuzeybatısında yer alan ve dünyanın üçüncü, Ortadoğu'nun en büyük gölü olan Ur-miye gölünün küçülmeye başlaması gündemde yer almaya başlamıştır. Urmiye Gölü, suyun en çok olduğu dönemlerde kuzeyden güneye 140 km, doğudan batıya 85 km ölçülerine sahiptir. 23 Haziran 1975 yılında Ramsar Sözleşmesine göre uluslararası öneme sahip sulak alanlar listesine dahil edilmiş, 1976 yılında ise İnsan ve Biyosfer proqramı çerçevesinde hazırlanan Biyosfer Rezervleri listesinde yerini almıştır. Endemik türlerinde bulunduğu göl ve çevresi, göçmen kuş-lar içinde mevsimsel bir yaşam ortamıdır. Yaklaşık 200 çeşit kuş türünün kayıt edildiği göl, ekolojik değerinin yanında bölgede yaşayan 6,4 milyon insan için de tarım kaynağıdır. Gölün tahmini alanı 6100 (610,000 hektar) kilometrekaredir. 1995 sonrası suların çekilmeye başlaması ile gölün yüzey alanı 2011 yılı Ağustos ayı verilerine göre 2366 kilometreka-redir. Sığ olan gölde 1995-2011 yılları arasında su seviyesi 7 metre düşmüştür (2).

UNEP'in çalışmalarına göre gölün küçülme nedenleri; iklim değişimi (%65), gölü besleyen sular üzerine yapılan barajlar ve yukarı kıyıdaşlar için saptırılan sular (%25), bölgeye düşen yağış oranının azalmasıdır (%10). Gölün tuzluluk oranı normal şartlarda bir litrede 130-160 gram seviyesinde seyr-ederken, kurumamanın başlaması ile bu oran bir litrede 330 gram seviyesine kadar ulaşmış ve gölde tuz konsantrasyonu artmıştır. Bu tuzluluk oranı deniz suyunun sekiz katına tekabül etmektedir. Tuzluluğun artması bölgede var olan ekosisteme de zarar vermeye başlamıştır. Azeri nüfusun yoğun olduğu Tebriz ve Ur-miye kentlerinin ortasında yer alan gölün kurumaya başlaması, İran'da ve çevre ülkelerde özellikle Azerbaycan'da endişe verici bir durum yaratmıştır. Doğu ve Batı Azerbaycan vilayetlerinin ortasında yer alan Urmiye gölünün bulunduğu bölgenin nüfusu Azeri'dir. Bölge de yaşayan halk gölün

kurummasında öncelikli olarak gölü besleyen 20 akarsu üzerinde baraj yapan İran hükümetini sorumlu tutmaktadır. 13 milyon insanın yaşadığı bölgede gölün kurumması durumunda çevrede bulunan sekiz kentin altısının tahrip olacağı ve tuzla kaplanacağı bilim adamlarınca ifade edilmiştir (3).

Kurtarma Çabaları

Gölün kurumaya başlaması, İran ve çevre ülkeler için en-dişe verici bir durum yaratmıştır. 2011 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Tebriz ve Urmiye’de protestolar gerçekleşmiştir. Bulunduğu coğrafyada Aral gölü örneğinin de olması, gölün kurumadan kurtarılması için İran’ı ve diğer devletleri harekete geçirmiştir. İranlı yetkililer gölün kurumaya başlama-sının ana nedeni olarak kuraklığı göstermiştir. Yıllık yağış oranlarında meydana gelen düşme ve gölü besleyen suların derive edilmesi de diğer nedenler olarak sıralanmıştır. İran gölde meydana gelen küçülmeyi durdurmak için öncelikle, Aras nehrinden ilk altı ay içinde su pompalamayı planlamıştır. Devamında ise gölü kurtarmak için 900 milyon dolar tahsis etmiş ve diğer havzalardan da su transfer etmeyi planlamıştır. Gölü besleyen sular üzerinde inşa edilecek baraj projesini de durdurmayı planladığını ilan etmiştir (4).

Ayrıca, gölün kurtulması için, sulama, içme ve sanayi için kullanılan su miktarının düşürülmesi önermiştir. Ayrıca, İran, planları dahilinde olan Aras nehri, Hazar denizi ve Basra Körfezi-Umman denizi havzasından da su transferi yapmayı önermiştir. Eylül 2012’de, İran Batı Azerbaycan Bölgesi Çevre Birimi Başkanı, gölün yüzde 70 oranında kurduğunu ifade etmiştir. Yetkililer yukarıda da belirtildiği gibi gölü kurtarmak için bazı önlemler alındığını ayrıca bulut tohumlama, daha az ve daha az etkin su kullanımını sağlayan yeni sulama metotları uygulanmaya çalışıldığını fakat bu sürecin yavaş ilerlediğini ifade etmişlerdir. Gölü kurtarmak için finans yetersizliği de dile ge-

tirilen ayrı bir sorundur. Son bilgilere göre gölün 300.000 hektarı yoğun tuzlu susuz bir alandır. Verilen rakamlara göre gölün kurtarılması için yılda 3,1 milyar metreküp su gerekmektedir. Bu rakam gölün sürdürülebilir ekolojik fonksiyonları yerine getirebilecek bir miktardır (5).

İran, Aralık 2012’de, 2010 yılında lanse ettiği, kuraklıktan muzdarip olan Urmiye gölüne, Aras Nehri’nden 600 milyon metreküp su aktarmayı planladığı ve yaklaşık maliyeti 1,2 milyar ABD doları olan projeyi tekrar gündeme getirmiştir (6).

UNDP, İran’a gün geçtikçe küçülen Urmiye gölü ile ilgili kurtarma çalışmalarında bulunabilmesi için 135 milyon ABD doları tahsis etmiştir (7).

Gölün kuruması ile ortaya çıkacak tuz kütleleri, toz bulutları ile komşu havzalara taşınıp ve çevrede yer alan su ve toprak kaynaklarına zarar verebilecektir. Ayrıca, gölün kuruması İran ve komşu ülkelerin ekonomik, ekolojik, hidrolojik dengesini bozacaktır. Gölün kurtarılması için yapılan öneriler kıyıdaş ülkelerin de su kaynaklarını etkileyeceği için, gölün hidrolojik ve ekolojik sorunu komşu ülkelerin ilişkilerini de etkileyen bir duruma gelecektir.

Urmiye Gölü Kurtarma Planı: Aras Nehrinden Su Aktarımı

Su transferinin gerçekleştirilmesinin planlandığı Aras nehri, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve İran’ın kıyıdaş olduğu sınıraşan bir nehirdir. İran-Ermenistan, İran-Azerbaycan arasında sınır da oluşturan Aras nehri ile ilgili olarak İran her iki kıyıdaş ülkeyle ayrı ayrı suyun kullanımına ilişkin ikili anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalara göre Aras nehri su-ları kıyıdaşlarca yüzde 50 oranında kullanılmaktadır (8).

Kura-Aras nehri havzası, yaklaşık 290 bin kilometre büyüklüğündedir (1) ve havzanın yüzde 65’i Kafkas ülkelerinin sınırları içerisindedir. Havzanın yüzde 31,5’i Azerbaycan’-

da, yüzde 18,2'si Gürcistan'da, yüzde 15,7'si Ermenistan'da, yüzde 19,5'i İran'da ve yüzde 15,1'i Türkiye sınırlarında yer almaktadır. Türkiye'nin kuzeyinde doğan Kura nehri Gürcistan'a ardından Azerbaycan'a geçer, devamında Türkiye'den doğan Aras nehri ile Azerbaycan içerisinde Hazar Denizi'ne dökül-medan 150 km önce birleşmektedir. Bulunduğu bölge için önemli bir su kaynağı olan Kura ve Arsa nehirlerinin yıllık ortalama debileri sırayla 0,575 milyar metreküp ve 0,21 milyar metreküptür (9).

İran, Urmiye gölünü kurtarmak amacıyla geliştirdiği planla Azerbaycan ile imzaladığı anlaşma gereğince kendi payına düşen yüzde 50'yi kullanabilecektir. Gölü kurtarmak için bu miktarın yetmeyeceğini belirten yetkililer ikinci bir alternatif arayışı içine girmişlerdir. Aras nehrine bağlı olan Azerbaycan ise su transferi konusunda bilgi sahibi olduklarını ama resmi bir başvuru olmadığını belirtirken, İran'ın bu proje dahilinde kendilerini bilgilendirmesi ve koordinasyon içinde olması gerekliliğini dile getirmiştir. Bu proje ile birlikte kalite problemine odaklanılan Aras-Kura havzasında, özellikle iki ülke arasında gelişecek olan suyun miktarı ve tahsisine ilişkin müzakereler ön plana çıkacağı düşünülmektedir. İran Enerji Bakanlığı'na bağlı Sınırtaş Nehirler ve Paylaşılan Su Kaynakları Dairesi Genel Müdürü Jabbar Vatan-fada yaptığı açıklamada, Azerbaycan'la yapılacak görüşmeler ve anlaşmalar sonucu bu planın uygulanabileceğini ve Azerbaycan'ın Aras nehrinden Urmiye gölüne su transferine hem çevre hem de iyi komşuluk adına destek olacağını, umduklarını belirtmiştir. Azerbaycan ise bu planla ilgili olarak herhangi bir karar varılmadığını, su kaynakları açısından zengin olmayan Azerbaycan'ın, ülke çıkarları doğrultusunda bir karara varacağını belirtilmiştir. Bu süreçte, Aras nehri üzerinde Ermenistan ile ortak yapılması planlanan ve İran-Ermenistan sınırı üzerinde yer alacak olan Meghri barajının plana etkisi gündeme getirilmiştir. Jabbar Vatanfada, bu konuya ilişkin olarak barajda hidroelektrik güç üretileceği ve

bunun da su miktarına etki etmeyeceğini, dolayısıyla Urmiye gölüne su aktarım projesi-ni de etkilemeyeceğini belirtmiştir.

İran Hazar Denizi Su Transferi Projesi

Bilindiği gibi, İran işletme halinde olan havzalararası su transferleri projelerinde 2,110 milyon metreküp su taşımaktadır. Nisan 2012’de İran’ın Hazar Denizi’nden İran’ın merkezinde bulunan Simnan şehrine sulama ve içme amacıyla kullanılmak üzere su transferi yapacağı gündeme gelmiştir. Yaklaşık 1,5 milyar dolar maliyeti olacak bu projede desalinasyon tesisi ve boru hatları da inşa edilecektir. İlk aşamada inşa edilecek ilk desalinasyon tesisinde yılda 200 milyon metreküp su inşa edilecek 500 km uzunluğunda boru hattı ile taşınacaktır. Tüm aşamalar tamamlandığında toplam 500 milyon metreküp su Hazar denizinden İran’ın merkezine, Kebir çölüne transfer edilecektir (10).

Bazı milletvekilleri o dönem İran Cumhurbaşkanı olan Mahmud Ahmedinejad’a, Urmiye gölünü kurtarmak yerine maliyeti yüksek olan bu projenin neden yapıldığına dair sorularını yöneltmişlerdir. Dönemin İran Enerji ve Su Bakan yardımcısı Mohammad-Reza Attarzadeh, konuşmasında Hazar Denizi’nden İran’ın merkezinde yer alan üç bölgeye su transfer edileceğini ve projenin ilk ayağı olarak da Mazandaran vilayetinin başkenti Sari şehrine, devamında da Simnan, Kum, Kaşan ve Isfahan’a da su taşıyacaklarını belirtmiştir. 2011 yılının sonlarında kurumaya başlayan Urmiye Gölü ile ilgili olarak da milletvekili Soleiman Zaker, İsfahan’a 2,5 milyar metreküp su transferi edilirken, Urmiye gölüne su transfer etmek için de bir fon tahsis etmek üzere meslektaşlarına çağrıda bulunmuştur. İran, 2011 yılı Ekim ayında Urmiye gölünü korumak için 900 milyon doların tahsisini onaylamıştır. Fakat Aras nehrinden su transferinin yeterli olmayacağı öngörüsü ile Aras nehri dışında, havzaya İran’ın Kürdistan bölgesinden de su aktarmayı

düşündüğünü ve su transferinin yanı sıra İran, Urmiye gölü yakınında inşa edilmeye başlanan barajın inşasını durdurduğunu beyan etmiştir (11).

Gölün kurtarılması amacıyla iki yıldır çalışmalar yapan İran, tam anlamıyla kurtarma faaliyetlerine başlayamamıştır. Eylül 2013’de İran Enerji Bakanı Hamid Chitchian, Urmiye gölünü besleyen nehir kolları ve havzası üzerinde baraj yapmaya son verdiklerini açıklamıştır. Yaklaşık 80 barajın yapılmaya devam edildiği Urmiye gölü çevresinde, hidrolik elektrik üretmek için planların revize edildiği ve gölü korumak için sulama metodlarında değişiklik yapacakları belirtilmiştir. Havzada yapılacak baraj projelerinin durdurulacağı 2011 yılından beri dile getirilmektedir. Ama alınan bilgiler ışığında projelerin durdurulmadığı da görülmektedir. Bununla birlikte, İran’ın Batı Azerbaycan vilayeti Çevre Kurumu Başkanı Hassan Abbasnejad, Aras nehri üzerinden Urmiye gölüne su aktarma projesinin 27 Temmuz’da başladığını ama bu projenin asıl hedefinin tarımı kalkındırma, turizm ve yaklaşık 22 şehir ve 286 köyün su ihtiyacını karşılamayı planladığını ifade etmiştir. Buna ek olarak da projenin, Urmiye gölünün ihtiyacı olan su miktarını da karşılayacağını da belirtmiştir. Ayrıca, proje içerisinde ekili alanlarda modern sulama tekniklerinin uygulanacağını da ek bilgi olarak vermiştir. 1995 yılında küçülmeye başlayan Urmiye gölü ile ilgili yaklaşık 24 projenin uygulandığını belirten Abbasnejad’ın sözlerinden, Aras’tan su transferi projesinde Urmiye gölünün kurtarılmasının bir bahane olduğu asıl amacın sulama olduğu düşünülmektedir (12).

Değerlendirme

3 Ağustos 2013 tarihinde göreve başlayan İran Yeni Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, seçim sürecinde Urmiye gölünün kurtarılmasının projeleri içerisinde öncelikli olduğunu belirterek dikkatleri üzerine çekmiştir. Seçilmesiyle birlikte, 19 Ağustos

2013 tarihinde Ruhani, Urmiye gölünü kurtarmak için Enerji Bakanı Başkanlığında bir çalışma grubu kurmuştur (13).

Bunun devamında, İran Cumhurbaşkanı, 29 Ekim 2013 tarihinde su kaynakları için toplanan yüksek konseyde su kaynaklarını korumak ve etkin kullanımını sağlamak için “Ulusal Su Koruma Planının” çizilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bakanlar ve yüksek düzeyli bürokratların yer aldığı toplantıda ayrıca, İsfahan ve Meşhed kentlerinin içme suyu durumu, son dönemlerde üzerinde yapılacak barajlar nedeniyle tartışmalara neden olan Karun nehrinin su kalitesi ve Huzistan eyaletinde nehir üzerinde yer alan 2013 yılında açılan ve ikinci fazı 2015 yılında tamamlanınca İran’ın en yüksek toprak dolgu barajı olacak Yukarı Gotvand Barajı da görüşmelerde yerini almıştır (14).

Ruhani, toplantıda su sorununun milli irade ile çözülmesi gerektiğini dile getirmiş ve ilgili tüm kurumların ve bürokratların bu süreçte görev alması gerektiğini belirtmiştir. Ruhani, su kaynakları yönetimi içerisinde söylemleri ile yeni bir atılım içinde olduğu göstermektedir. Bununla birlikte, Ruhani, ülkede su hukukunda da değişimler gerçekleştirilmesinin gerekli olduğunu ve yanlış su kullanımı ile ilgili yaptırımların artırılması gerektiğini belirtmiştir. Buna ek olarak su yönetimi içerisine STK’lar ve kullanıcıların da dahil olması yeni yönetim anlayışını güçlendireceği düşünülmektedir. Her ne kadar yeni ulusal su koruma planı toplantısında Urmiye gölünde ziyade Karun nehri üzerine odaklanılmış olsa da, Ruhani’nin seçim öncesi ve sonrası izlediği Urmiye politikasının göz önünde bulundurursak yeni plan içerisine dahil edileceği öngörülmektedir. Önümüzdeki günlerde İran’ın su meselesinde birden fazla cephede mücadele edeceğini varsayarsak, İran, bir yandan yaşanan su kıtlığı, enerji, gıda ve su ihtiyacı talebini karşılama çabası, bir yandan da hem ulusal hem bölgesel etkileriyle küresel bir sorun haline gelebilecek Urmiye gölü sorunuyla karşı karşıyadır. Enerji, gıda ve su talebini karşılamak için barajlar

inşa eden ve su transfer eden İran, Urmiye gölünü kurtarmak için o bölgede gölü besleyen nehirler üzerinde yaptığı depolamaları minimuma indirmesi, yaklaşık üç yıldır belirttiği inşa edilecek baraj projelerini de iptal etmesi gerekmektedir. Mevcut sorunların çözümü birbiri ile zıt düşmektedir. Bu sebeple İran'ın sorunlar arasında bir öncelik sıralaması yapması gerekmektedir. Urmiye gölü çözüm sürecinde İran'ın tek başına kalmayacağı da öngörülmektedir. Halihazırda UNDP'nin desteğini alan İran'la Urmiye konusunda Japonya da teknik bir işbirliği sürecine girmek istemektedir. BM resmi bildirimlerine göre bölge halkının yaşamını sosyal, ekonomik, çevresel boyutlarıyla etkileyen Urmiye gölünün yüzde 70 oranında küçülmüştür. Yüzölçümü 2000 km²'ye düşen Urmiye gölünün kuruması, İran ve komşu ülkeleri ekonomik, ekolojik, hidrolojik olarak etkileyecektir. Gölün kuruması ile ortaya çıkacak tuz kütleleri, toz bulutları ile komşu havzalara taşınacak ve çevrede yer alan su ve toprak kaynaklarına zarar verecektir. Gölün bu durumu ve etkileri ile bölgesel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır ve gölün kurtarılma sürecinde komşu ülkelerin de teknik ve ekonomik işbirliği gerekmektedir.

Dipnotlar

1. "Iran Becoming 'Uninhabitable,' Says Former Agriculture Minister", 09.07.2013, <http://iranpulse.al-monitor.com/index.php/-2013/07/2-353/iran-becoming-uninhabitable-says-former-agriculture-minister/>

2. UNDP, "Thematic Focus: Climate Change, Resource Efficiency, Ecosystem Management, and Environmental Governance; The Drying of Iran's Lake Urmia and its Environmental Consequences", 24.11.2013, http://na.unep.net/geas/getUNEPPageWith-ArticleIDS-cript.php?article_id=793

3. "Southern Azerbaijan: Iranian Dams Threaten Lake Urmia's Survival", 13.11.2011, <http://www.unpo.org/article/131814>

4. “Official: 70 percent of Urmia Lake drought op”, 07.09.2012, <http://en.trend.az/regions/iran/2063005.html5>

5. A. g. e.

6. “Minister: Iran and Azerbaijan must agree on water use from Araz River”, 21.11.2012, online at: <http://www.azernews.az/azerbaijan/46520.html7>

7. “BM, Urmiye gölünün kurumasını önlemek için 135 milyon dolar ayırdı”, 30.10.2012., <http://www.1news.com.tr/guneykafkasya-iran/20121030043752554.html8>

8. “Iran, Azerbaijan to discuss use of River Araz water to fill Lake Urmia”, 19.11.2012, online at: <http://en.trend.az/news/politics-2089480.html>; “Ecology Ministry issues statement on Lake Urmia”, 20.11.2012, online at: <http://www.news.az/articles/environment/72-2729> FAO,

9. FAO, Irrigation in the Middle East region in figures; Aquastat Survey 2008, FAO Water Reports 24, Roma, 2008, , s.75 ; Berrin Basak Vener, “The Kura-Araks Basin: Obstacles and Common Objectives for an Integrated Water Resources Management Model among Armenia, Azerbaijan, and Georgia, yayımlanmamış master tezi, Ağus-tos 2006, University of New Mexico.

10. “Iran Begins Pumping Caspian Water To Desert”, 16.04.-2012, http://www.rferl.org/content/iran_pumps_caspian_water_to_desert_city/24549731.html11

11. “Respond to People’s Needs or be Condemned: MPs Call Out Against Channeling of Caspian Water to Ahmadinejad’s Birth-Region”, 25.04.2012, <http://www.payvand.com/news/12/apr/1261.html>

12. “Iranian official: ‘Saving Urmia lake with the water of Araz River is a pretext’”, 12.08.2013, <http://en.apa.az/news/197542>

13. “Saving Urmia Lake a priority, says Iranian environmental authority”, 12.09.2013, <http://en.cihan.com.tr/news/1123547-Saving-Urmia-Lake-a-priority-says-Iranian-environmental-authority-CHMTEyMzU0Ny80>

14. “Iran’s Rouhani Seeks ‘National Will’ to Conserve Water”, 30.10.2013, <http://www.bloomberg.com/news/2013-10-30/iran-s-rouhani-seeks-national-will-to- conserve-water.html>

Dr.Enver UZUN
(Trabzon, Türkiye)

URMIYE'DE PİR OCAKLARI VE KUTSAL TAŞLAR

Garbi Azerbaycan eyaletinin merkezi olan Urmiye'nin güneyinde Sulduz, kuzeyinde Salmas, batısında Irak ve doğusunda ise Urmi Gölü bulunmaktadır.

Coğrafi konumu itibariyle İran'ın Irak, Türkiye'den Avrupa'ya çıkışını sağlayan, transit geçiş ve stratejik açıdan oldukça önemli bir çıkış noktasını oluşturur. Bu nedenle çağlar öncesinden söz konusu coğrafya Asya ve Avrupa arasında önemli bir geçiş noktasıdır. Urmiye Tahtkara ve Danyal mağaraları bulunmaktadır ki, söz konusu bu mağaraların M.Ö. 2000 yılına kadar dayandığı belirtilir. Bu tarihi tespit şehrin 3 binli yıllarda kurulduğu söylemini güçlendirmektedir.

Bu stratejik konumu nedeniyle Urmiye, Sasani hükümdarları, Roma imparatorları ve değişik Arap işgalleri ve saldırılarına maruz kalmıştır. 1945 yılı olaylarında oldukça faal katılım gösteren Urmiye tarihler boyu hedef tahtasında olmuştur. Urmiye Gölü etrafında cereyan eden olaylar Azerbaycan milli hareketine ciddi tesir göstermiştir. Milli Azaldık hareketi ve akabinde kurulan Milli Hükümet zamanında İran siyasi hayatına derinden etki etmiş şehirlerden birisi olan Urmiye'de Azerbaycan Urmiye Demokrat Fırkası tarafından 1906 yılında Türkçe yayınlamış olan Urmiye adlı siyasi içekli derginin yanı sıra yine Azerbaycan Demokrat Fırkasının Urmiye Vilayet Komiserliği'nin 1945 yılında Urmiye'de haftada 2 defa Türkçe olarak çıkardığı edebi ve kültürel amaçlı Urmiye gazetesi İran Türklerinin siyasi ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Celili söz konusu bu gazetenin haftalık olduğunu belirtirken; Trobyan gazetesinin 24 Behmen (24 Kasım) 1924 yılında çıkmış, 1947 yılında kapanmış olduğunu belirtir.²

Siyasi ve kültürel etkinlikleriyle Azerbaycan siyasi ve kültürel yaşamına ciddi anlamda katkı sağlamış olan Urmiye yanı başındaki şifalı suyu ile dikkati çeken aynı adlı gölü ile bir bütünlük oluşturur. Borandüz Çayı, Şehir Çay, Ruze Çay ve Nazlı Çay şehrin su gereksiniminin karşılanması kadar ekincilik adına önemli bir katkı sağlar.

Esasen doğal bitki örtüsü ve iklimi söz konusu bu tarihi şehrin bir tarım ve ekincilik alanı olduğunu göstermektedir. 1986 yılı itibarıyla şehrin merkez nüfusunun 300746, etrafıyla birlikte 539.839 kişidir.³ Ancak bunun 725.000 olduğu da söylenmektedir.⁴

Söz konusu muhitte Karakoyunlu, Karapapak, Kengerlü, Sarıcalu, Ustaculu, Afşar, Dümbüllü..vb. Türk boylarına halklar yaşamaktadır. Söz konusu bu yerleşim yerinin yakın tarihlerdeki sakinlerinden birisi de Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ait şehirlerinden birisi olan Küresünni (Giresunlu) Türkleridir. Esasen böylesi bir etnik olmayıp, sadece Türkiye'den geldikleri Giresun şehrinin adıyla anılarak zamanla Küresünni Türkleri diye anılmaya başlanmışlardır. Onlar, Salmas şehrinde daha yoğun olmakla beraber az sayıda Urmiye'de de yaşamaktadırlar.

Bölgedeki petrol arıtma rafinerisinin yanında küçük çaplı sanayi dalları olsa da bölgedeki işçi sayısının %51,1 oranı ekincilik, bağcılık ve hayvancılıkla meşgul olmaktadır.⁵ El sanatları bir hayli ilerlemiş olup, bilhassa Urmiye halıları dünyaca meşhurdur.

İran Türk halkının tarihi geçmişiyle aynı paralelde yaşamış olan folklor değerlerinin, zamanın olay ve akışına göre şekil değiştirmeden günümüze kadar gelmiş olması bu değerlerin kökünün sağlamlığının ifadesidir. Urmiye'nin tarihi derinliği nazara alındığında demek ki, bu coğrafyada 2-3 bin yıllık zengin bir kültür birikimi vardır. Ancak bu köklü ananeye rağmen Urmiye folklorunun yeterince araştırılıp, incelendiği söylenemez.

Urmiye'nin zengin folklorik kaynaklarına ve âşık muhitine rağmen bu kültürel mirası ortaya koyacak etnografik, siyasi, ta-

rihi, edebi-kültüroloji, folklor, mofoloji, ekoloji, coğrafi...vs. alanlarda yeterli bir araştırmanın yapıldığı söylenemez. Bu bağlamda yöre üniversitelerinin zaman zaman çıkarmış oldukları “Ulduz-I (1979)”, “Ulduz-II (2002)”, “Urmu (1388)”, Yeşil (2004), “Yolbir (2006)” dergilerinin yanı sıra; Necef Alizade tarafından çıkarılmış “Yaşayış (2006)”, Ali Ekberzade tarafından çıkarılmış “Peyam-e Nô (1997)”*, Mirza Habibullah Han Ağazade Dilmegani’nin çıkardığı Feryâd adlı gazeteler bu alanda amatörce olsa da bir kıvılcığın ilk hamleleri olarak görülebilir.

Urmiye folkloru hususunda Muharrem Kasımlı’nın, “*Âşık Sanatı, Bakü 1996/2003*”; Ali Kafkasyalı’nın, “*İran Türkleri Âşık Muhitleri, Erzurum 2006*”; Maksud Esni Aşuri’nin Elbilimi Dergisi’nde çıkmış olan “*Hoy’dan Ata-baba Sözleri ve Deyimler*” makalesi⁶ dikkate değerdir. Urmiye folkloru hakkındaki kaynakların çok sınırlı olmasının yanı sıra Urmiye coğrafyasında alan çalışması yapılmaması Urmiye folklorunu gün ışığına çıkarmaya olanak vermemektedir.

Bu bağlamda Urmiye folkloruyla ilgili en köklü ve geniş çalışma Ali Zafer Soylu’ya aittir. O, “El Bilimi Servetimiz, Folklor Hazinesi, Tebriz 1379” adlı 4 ciltlik çalışmasıyla Urmiye folkloruyla ilgili pek çok materyali bir araya toplamayı başarmıştır.

İran Türklerinin yaşamış olduğu topraklardaki eski geçmişi ile paralel olarak şifahi şekilde başlamış kültürel değerler uzun yıllar dilden dile, obadan abaya yayılarak ve zamanla da bazı değişikliklere uğrayarak günümüzde de eski canlılığını korumaktadır. Bu değerler Türk halkının kültürel zenginliğini, estetik zevk anlayışının yüksekliğini göstermekle beraber aynı zamanda bu toprakların Türklerin eski atalarının mesken salmış olduğu yerler olduğunun da bir başka

---

* Bu gazete 1323 (1944) yılında Tahran’da çıkmış olan “*Mecelle-i Peyame Nô*” ile karıştırılmamalıdır.

göstergesidir. Zira bir yerdeki kültürün eskiliği aynı zamanda o topraklarda kültürün sahiplerinin de varlığını göstermektedir.

İran'ın 1925 yılından itibaren Kaçar Sülalesinin hâkimiyetinden çıkmasının ardından Pehlevi rejiminin uzun süren hâkimiyeti neticesinde İran'da yürütülen istibdat baskısı nedeniyle İran Türklerinin kültürel mirasının, o cümleden folklorunun toplanıp, araştırılması olası olmamıştır denilebilir. Zira söz konusu dönemlerde sadece Urmiye, Tebriz, Erdebil ve Zencan yörelerinde Türk folklorunun toplanması işlemi gerçekleştirilebilmiş olsa da bu daha çok toplamaktan ziyade yaşatmaya yönelikti. Bu daha çok şifahi şekilde gerçekleştirilmekte idi.

Geleneksel acıdan “bayram şenliklerinin kökleri de muhtelif emek türleri, mevsim ve merasim tantanaları ile alakadar olarak ortaya çıkmıştır. Genel anlamda insanın manevi tekâmülünde bedii, estetik zevkin şekillenmesinde beşer yaşamının önemli şartı olan emek önemli bir rol oynamıştır”⁷ Bunlar sosyal yaşamın idamesi için gerekli unsurlar olup, manevi bir yoğunlukla yaşamda yaşatılmaya çalışılırlar.

Yıllar boyu Urmiye'de yaşam sürmüş ulu babalarımız coğrafi konumun zorunlu kıldığı hayvancılık ve göçeri yaşam tarzını günümüzde de sürdürmektedirler. Bu nedenle onlar hayvanlarını bakabilmek, onların sayılarını çoğaltmak kadar her türlü kötülöklere karşı koruyabilmek için bir takım ilahi güçlere yakarıřta bulunarak adaklar adar, kurbanlar keserek dualarda bulunurlar. Bu inançsal eylemin ortaya konması adına deęişik merasimler düzenlenerek hayvanlarının kötölöklere karşı koruna bileceęini, hayvanlarının bakımını saęlayacak geniş otlakların çoęalması için ilahi güçlerin yardımına gereksinim duymakta idiler.

Daęlara dua etme ve onlara evcil hayvanları adak sunarak yakarma, Sayan-Altay bölgesi Türk halkları için karakteristik bir özelliktir. Daęlara dua ve ayinle ilgili belgelere, Göktürk yazıtlarında rastlanır (Eski Türk metinlerinde ‘ıdık’ (kutsal) konu-

muyla dağ adlarını görüyoruz. (Örn. Tamag ıdık, ıdık Ötüken, v.s).⁸

Azerbaycan halk kültüründe ateşe, suya, dağa ve taşa tapınma anlayışının çok eskiden beri yaygın olduğu görülmektedir. Dağdan af ve bağışlanma talebi sonucunda “*dağ pîri*” anlayışı doğmuştur. Bu nedenle “pîr” kabul edilen mukaddes ocakların belli periyotluk zaman dilimlerinde ziyaret edilmeleri, buralara adak adayıp, dilek tutulması, kurban kesilmesinin günümüz İran Türkleri arasında da oldukça yaygın olduğunu görüyoruz. Ahmet Caferoğlu, “Azeri Türkleri arasında Horasan’a yakın bir yerde taşla bir hastalık yok etme olayının olduğunu; ziyaretçilerin bu büyülü taşa karınlarını açıp göbek sürttiklerini gördüğünü ve göbek sürtmekten oldukça büyük olan bu taşın bir parça eridiğini belirtir. Ayrıca Horasan şose yolunun kenarında bulunan taşlara bile İmam Rıza’yı ziyarete giderlermiş.”⁹

Türbeler, ziyaretgahlar ve benzer nitelikli diğer mekânlar kutsala ulaşmak amacıyla yapılan her tür pratiğin ortaya konabildiği mekanlar, sunum ya da ritüel icra ise bu amacın mitik anlamdaki göstergesidir. Eski Türk yaşayışında belli ruhlardan korkulduğu gibi, onlardan yardım da umulurdu. Bu nedenle de mezarlar, ağaçlık yerler, su kenarları, pîr ocakları ata ruhlarının buldukları yerler olarak düşüldüklerinden bu mekânlar değişik amaçlı olarak ziyaret edilirdi. Buralarda adak yapılır, isteklerde bulunulur ve kurban ritüelleri böylesi yerlerde gerçekleştirilir. Bu ritüel uygulama günümüzde de eski Türk inançlarıyla İslâmi inançların bir uyumu şeklinde devam etmektedir.

Bu tür mekânlar kutsallıkları nedeniyle genelde ulaşılması zor yerler, dağ tepelerinde oluşturulurlar. Genellikle dağlarda, tepelerde ya da yüksek yerlerde bulunan türbelerin buldukları noktalar yeryüzü ile gökyüzünü birbirine bağlayan bir geçit (*Axis Mundi*) olarak kabul edilirler. Bu mekânlar böylece ritüeli yapacak kişiler için ‘kutsal bir konuma dönüştürülürler. Zaman

zaman söylencelerle zenginleştirilen ifadeler, abartılan sunumlar ve beklentiler sonucunda Kutsalın görüngüleri mekânın tamamına yansıdığından mekândaki tüm nesnelere kutsallığa ve anlatımlara dahil olur. Böylece de mekân ve mekânın varlığı önem kazanır. Bu bağlamda da yaşamın bir parçası, duyguların penah noktasına dönüşürler.

Söz konusu manevi ocaklar Anadolu'da olduğu kadar Azerbaycan coğrafyasında da oldukça yaygındır. Bu durum Azerbaycan folklorunda “Pir Ocağı” adıyla ön plana çıkar. Benzer mistik fonksiyonları ve kutsal mekânları Urmiye'de de görmekteyiz. Bu Sufî şehrinin çevresindeki tepelerde ziyaret yerleri vardır. Bu tepelerdeki ziyaret kabul edilen ve beherinde bir tane bulunan kutsal taşlara nişangâh denilir.¹⁰

Bu bağlamda Urmiye'de “*Koçka Sultan*”, “*Şah Çırah, Türbesi*”, “*Şeh Mahmud Hanefî Ocağı*”, “*Ebu'l Fazıl Ocağı*”, “*Nene Tepe/Miski Nene/ Gülmüşki Hatun*”, “*Taş Ağlayan Mescidi*” dikkate değer ziyaret ocaklarıdır. Söz konusu bu ocaklar dilek ve arzulara ulaşılması yolunda manevi yönde önemli bir rol oynadıkları gibi aynı zamanda da dinsel ritüellere ev sahipliği yapan manevi mekânlardır. Bu sosyal işlevleri ve manevi yoğunlukları nedeniyle söz konusu bu mekânlara halk azami dikkati göstererek belli zamanlarda ziyarette bulunur, dua ederek kurban keserler.

Koçka Sultan Kabri

Koçka Sultan ölünce onun müridlerinden biri gayet zengin olur. Tokmak Han onun servetine göz diker ve onu öldürür. Zalimler Sultanın kemiklerini çıkarıp, bir yere toplayarak yakarlar. Bu ateş yedi saat devam ettikten sonra bu küllerden yeni bir çocuk zuhur eder. Şeyhin çocuk şeklinde halk olan külünü alıp, bir kefene sararak yüzbinlerce kişi cenaze namazını kıldıktan sonra tevhid ve tezkirelerle tekrar mübarek kabrine koyarlar. Onun için Kârzunî Evliya menâkibinde “Kokça

Sultan”ın iki defa namazı kılınmıştır” der ki, buna işarettir. Şeyhin mübarek vücudunun yakıldığı yerdeki ateş sönmeden etrafında çimenler ve sümbüller bitmeye başlar. Ateş söndükten sonra Allah’ın emriyle gül, gülistan ve fesleğen bahçeleri meydana gelir. Söz konusu kutsal kabir Urmiye kalesi’nin güneyinde Çevgan meydanı’na yakınında gülistanlık bir ziyaret yeridir ki, çiçekler içerisinde bir atlı geçse görünmez.¹¹

Şeh Mahmud Hanefi Ocağı

Rivayete göre Gazanfer han kafirlerdenmiş. O, Kafir kalesinde yaşamış. Koruk kenti onun mahiyetinde imiş. Hz. Ali’nin oğlu Şeyh Muhammed Hanefi Gazanfer’in kızına aşık olur. Onu kaçırdığında onları takip ettiren Gazanfer’in askerleri onları bir taşın yanında otururken görürler. Bunun üzerine kız kurtuluş çaresi olarak Hz. Ali’ye konun açılmasında görür ve durum Hz. Ali’ye anlatılır. Bunun üzerine Hz. Ali Gazanferi bir tekmeyle şehrin diğer tarafına fırlatır. Muhammed Hanefi kafirlerle savaşa savaşa burada bulunan taşa kaybolur. Bundan sonra da buraya Şeyh Mahmut Hanefi Ocağı adı verilir. O günden sonra şifa kaynağı olarak kutsallaştırılan bu ocakta çocukların dehlizlerde dolaştırılması, pencere parmaklıklarına çaput parçalarının asılarak dua ve dilekte bulunulması, mum yakılması gibi ritüeller gerçekleştirilerek manevi bir şifa bulmaya çalışılır.

Ebu’l Fazıl Ocağı:*

Aşağı Hamza köyü ve Gürbulak arasında bulunan bir dağın eteğinde bulunmaktadır. Burada değişik eşyaların satıldığı dükkânlar ve koca ağaçlar, cevizler vardır. Rivayete göre buradaki geniş arazi iki kardeş arasında bölüşülürse de kardeşlerden biri akşamdan sınır taşını kendi yararına olacak

---

* Aynı adı taşıyan Horasan taraflarındaki ziyaretgâh ile karıştırılmamalı.

şekilde düzeltir ancak sabah gelip baktığında sınır taşının ilk koyulduğu yerde olduğunu görür. Bunu birkaç defa denese de aynı sonuç ile karşılaşır. Bunun üzerine söz konusu araziye El Fazl'a ait bir yer olarak ilan eder.

Bir başka rivayete göre ise söz konusu bu arazinin sahibi Gürbulağın yanındaki gölün dibine bir gül koymak ister. Bunun için gölün yanına bir duvar yapmak ister ve akşamdan duvara koyduğu taşların sabah aldığı yerde olduklarını görür. Bunun üzerine burayı Hazreti Abbas Ocağı ya da Ebu'l Fazl Ocağı kabul eder. Böylece söz konusu yer halk tarafından kutsallaştırılarak yılın belirli zamanlarında ziyaret edilir. Söz konusu bu yere sonradan bir türbe yaptırılmış olup, içerisindeki taş üzerinde ziyaretlerde mum yakılarak dilek tutulur. Bu durum şüphesiz zerdüşizme esaslanan bir gelenek olmalı. Zira Urumiye Zerdüşizmin ana mekânlarından birisi olarak bilinmektedir. Dua okunup buradaki taşta bir de dilek taşı yapıştırılır. Taşın yapışması dileğin kabul olduğunu gösterir. Bazı ziyaretçiler oradan toprak alıp götürürler. Bu durum Marağa'nın Kivi Köyündeki "Pîr Çoban ziyaretgâhı" ritüel gösterilerin benzeridir.

Tepe Nene:

Bu kutsal ocak "Miski Nene" ya da "Gülmüşki Hatun Türbesi" olarak da anılır. Bu mekân şehir kadınlarının ziyaretgâh ocağı olarak bilir. Ancak bu ocağın ne zaman oluşturulduğu ve sözü edilen Nene'nin kim olduğuna dair herhangi bir somut bilgi yoktur. Söz konusu kabirde ermiş bir bayanın bulunduğu, bunun Hz. Ali'nin kızı olduğuna dair yaygın bir söylem vardır. Burada Şebek /Benzer meydanında kurak mevsimlerde yağmur duası yapılır. Aynı zamanda Hz. İmam Hüseyin ile ilgili ritüel "Aşure Günü canlandırılır. Meydanın merkezinde 3 metre uzunluğundaki bayrak İmam Hüseyin'in elemi olarak bilinir. Elemin etrafındaki ocak olup, burada mum yakılması şeklinde sürekli bir uygulama vardır.¹²

Baharın ortalarında, buğdayların başak tutmaya başladığı sırada kadınlar buraya gelir, yer içer eğlenir, hatta yallı oynayarak evlerine geri dönerler. Tepe nene keder ve üzüntüden hoşlanmaz. Bunun için bu ziyaretgâha gelenler buradaki mezarı ziyaret edenler şenlik içerisinde geri dönerler.

Yaygın bir rivayete göre çok eski zamanlarda salgın öldürücü bir hastalık sonucunda hayvanlar telef olur. Sağ kalan hayvanlar tepe Nene'nin mezarına getirilerek mezar etrafında birkaç kere dolandırılır. Nihayetinde hayvanlar dönerken bir çamış kabrin kapısında çıkmakta olan koça bir yılanı yaladığı görülür. Yılan buradan alınarak bir tepeye çıkarılır ve hayvanlar yılan etrafında dolandırılır. Yılan hangi hayvana sürülürse o hayvan sağalmış.

Burada “*ev yılanı*” anlayışıyla karşı karşıyayız. Bilindiği gibi ev yılanına dokunulmaz, o evin koruyucusu ve bereketidir. Öldürülmesi durumunda felaketlerin kaçınılmaz olacağına dair bir inanış vardır. Bu inanç Türkler arsında yaygındır.

Çocuk, Türk toplumunda kadının toplumdaki statü ve değerini güçlendirir. Diğer yandan çocuksuzluk ise, tam tersi, ailenin bozulmasına kadar gidebilecek birtakım sorunların doğmasına yol açabilir. Bu nedenle ilmi yöntemler ile çocuk sahibi olamayan kadınlar manevi bir katkı sonucunda bunun gerçekleşeceğine inandıklarından maneviyatı olduğuna inandıkları ocakları, kutsal sayılan kaya ve suları ziyaret ederek değişik ritüeller sergiler, dilekte bulunurlar.

İşte ata kültür mirası olan bu ritüel çocuğu olmayan kadınlar buradaki Karaçalı gölüne girdikten sonra Tepe Nene'nin kabrine beşik bağlarlar.

Burada eski suya olan ihtiram anlayışını görmekteyiz. Bilindiği üzere eski Türkler Yer-Sub (*Yer-Su*) Tanrısına taparlardı. Zamanla bu imgeler, şahıslaştırılma özelliğini kaybederek, genel olarak ruh anlamına geldiler.¹³ **Yer** ve su iyesi adına koyun kurban edilmiş.

Eskilerden beri yağış olmadığı zamanlarda buraya yürüyüşe çıkılır, hayvanlar bu kutsal ocağa getirilip, türbenin etrafında dolandırıldıktan sonra hayvan kurban edilir ve akabinde yağış yağarmış.¹⁴ Günümüzde de yağışların olmadığı, mevsimlerin kurak geçtiğinde Tepe Nene'nin ocağına gelinerek yağmur duası yapılmakta imiş.

Taş Ağlayan Mescidi:

Urmiye'de ziyaret edilen kutsal mekânlardan birisi de Taş Ağlayan Mescidi'dir. Rivayete göre kadim zamanlarda aşure günü bir taştan suyun sızdığı görülmüş. Bu kutsal günde görülen olağanüstü bir durum nedeniyle buraya bir mescit yaptırılmıştır. Bu gün söz konusu bu caminin içinde süslü bir dolap olup, söz konusu taşın bu dolabın içerisinde olduğu rivayet edilir. Arzularına ulaşmak isteyenler buraya gelip namaz kılar, dualar yaptıktan sonra arzularına ulaşmak için caminin pencere parmaklıklarına kumaş parçaları bağlarlar. Burada dua sonrasında nezir bırakılır, adak kurbanları kesilir.

Taş kültü Türklerde oldukça yaygındır. Türk tarihi boyunca süregelen inançları, bu inançların kökleriyle beraber anlatılmaktadır. Taşın manevi gücüne inanıldığında taşlara farklı arzular ve beklentilere göre farklı misyonlar yüklenmiştir. Şeytan taşlama, türbeden taş alma, taşla dilek tutma ve taşla yağmur yağdırma, ilaç için, şifa için, büyü yapma gibi fonksiyonel bir işlevi yerine getirmekte olan taşlara yönelik inançlar Türk kültüründe önemli bir yer tutar. Türklerde çok eskiden beri yağmur yağışı dualarında kullanılan sihirli taşlar (*Yada taşı*)nın Türk kültür geleneğinin renkli motifleri olarak dikkati çekmektedir¹⁵ ki, bu konuda en geniş bilgi İbn-ül-Fakih tarafından verilmiştir. Söz konusu bu sihirli taş sadece yağışla ilgili olmayıp, bazen doğumda zorlanan kadınların doğumlarını kolaylaştırmada, hastaların tedavi edilmesinde kullanılmakta idi.

Taşlarla ilgili kutsiyet ve onların fonksiyonel işlevleri Anadolu'da ve Azerbaycan coğrafyasında da benzerlik gösterir. Ahmet Caferoğlu konu ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Tıpkı Anadolu'da olduğu gibi Azeri Türklerinde de taş, çocuk doğumunda mühim rol oynamaktadır. Çocuğu olmayan kadınların hemen hemen her şehirde bulunan, önce buralarda şeyhlik yapmış kimselerin türbelere “İmamzade” giderek onların mezarları yanında bulunan bir taşı kucaklarına aldıkları ve bir müddet tuttuktan sonra yerine koyduklarını, bu kadınların bu taşın sayesinde çocuk dünyaya getireceklerine inanırlar”. Yine Azerbaycan'da eskiden korkak olanları cesaretlendirmek adına 20-25 taş bir kaba konularak suyu bu korkak insanlara içirildiğinde cesaret bulacağına dair inanç vardır.¹⁶

Taşlara gösterilen ihtiramlar Urmiye'de günümüzde de aynı yoğunlukta yaşatılmaktadır ki, bu bağlamda Urmiye'de bulunan “*Dikme taşı*”, “*Mühür taşı*”, “*Deve taşı*”, “*Gültepe Gelin taşı*”, “*Erderha taşı*”, “*Bal taşı*”, “*İmam Ayağı*”, “*Baba taşı*” aynı misyonun gereği ulu ecdadımızdan bizlere kalmış önemli bir manevi mirasın örneklerdir. Söz konusu bu kutsanmış taşlar genelde beklentiler doğrultusunda ziyaret edilerek buralarda dualar yapılır, namaz kılınır, kurban kesilir. Arzuların gerçekleşmesi için söz konusu yerlere değişik bez parçaları asılır.

Deve Taşı:

Pir Kenti'ndeki Kâfir Kalesi'nin uç taraflarında deveye benzeyen bir taşıdır. Rivayete göre söz konusu bu taş kâfirlere su taşıyan develerin kafirlere hizmet etmemeleri için imamların yaptıkları beddua sonunda develer taşla dönüşüvermiş ve bu taşlar da bu nedenle deve taşı olarak anılmaktadır.

Dikme taşı:

Öksüren çocuklar bu taşın altından geçirildiğinde çocukların öksürüklerinin gideceği inancı vardır ki, söz konusu bu inancı koç kabir taşlarında da görmekteyiz. Altları delik mezar taşlarının manevi değerlerinin yüksek oluşu nedeniyle sosyal yaşamın değişik alanlarında, halk hekimliği ve efsunda önemli bir yer tutarlar. Çocuklar hastalanmamaları için koç mezar taşının alt kısmındaki delikten geçirilirken; savaşa gidecek askerlerin savaşta kullanacakları silahları koç mezar taşlarının altındaki deliklerden geçirilerek savaşta galibiyet elde edileceğine inanılırdı.¹⁷ Geçmişte olduğu gibi benzer işlevi aynııyla “*Dikme taşı*” motifinde görmekteyiz. Eskiden sürüsü ölümcül bir hastalığa tutulan çobanın koyunları telef olur. Çobanın sağ kalan birkaç koyunu ölmesi için maneviyat içerdiğine inanılan bu taşın altından geçirerek kurtardığı şeklinde yaygın bir rivayet vardır. İşte bu nedendir ki söz konusu bu efsunlu taş çoluk çocuğun bu taşın altından geçirilmek suretiyle şifa bulacağına dair inam da vardır.

Ayrıca bu taşın tıpkı atalarımızın büyük hürmet göstermiş oldukları yada taşı gibi fonksiyonel bir işleve hizmet etmektedir. Yağmurun olmadığı zamanlarda bu taş ziyaret edilerek burada dua edilerek yağışın yağacağına inanılır.

Baba taşı:

Suvene'nin batısında, 2x5 m. ebatlarında yapılmış bir dam içerisinde bulunmaktadır. Bu ocağın kapısının giriş tarafında 4-5 adet değişik ebatta taşlar vardı. 1945 inkılâbı sırasında Ruslar tarafından yıkılmıştır. Şimdilerde söz konusu yerde belediyeye ait su deposu bulunmaktadır. Eskiden kutsallığına inanılan bu ocak ziyaret edilerek ocağın içerisindeki taşlara yakılarak mum konulur ve dilekte bulunulur, dualar yapılırmış. Zaman zaman bu taşlara nezirler bırakıldığı da olurmuş.

İmam Ayağı:

Yukarıda adı geçen “*Deve Taşı*”nın olduğu yerde bir imamın ayak izinin bulunduğu yerdir. Kâfirlere karşı savaşırken öldüğüne inanılan bir imama ait bu ayak izi kutsal sayılmış ve Cuma akşamları buraya gelinerek mum yakılıp duada bulunulmuş. Zaman zaman iz etrafındaki çalılıklara çaputlar asılarak dilek tutulmuş.

Şahcırak:

Urmiye çevresindeki önemli nişangâhlardan birisidir. Dört ayrı bölümden oluşur. Giriş kapısı batı tarafındadır. Sadece gün dönümü zamanı ışık alır, diğer zamanlar karanlıktır. Burayı aydınlatmak için koç heykeli şeklinde şamdanlar vardır. Güney kısmında mescid olarak kullanılan bir yer vardır. Burası da benzer şamdanlarla aydınlatılır. Mescidin arka tarafında ise bir aşhane vardır ki, buradan aşağı tarafta bulunan çaya uzanan kırk basamaklı bir merdiven yol uzanır. Merdiven basamakların göre bu yol “*kırkayak*” adlandırılır. Mescid aynı zamanda barınak olarak kullanılmaktadır. Yiyecekler burada saklanır, burada yemek yenilir ve yatılır.¹⁸

Bal Taşı:

Pîr Kenti’nde bulunan Akça Dağ’ında bulunmakta olan yüksek bir kayadır. Söz konusu taşın adı eski Türk kültürü inamlarıyla doğrudan alakalıdır. Zira eski Türk inamlarında Çocuk kırk günlük olunca vücuduna bal sürülerek hastalıklardan ve kötülüklerden korunacağına, güzel bir simaya sahip olacağına inanılırdı.

Buradan aşağı tatlı bir su akar. Suyun şifa özelliği nedeniyle bazı hastalıklara iyi geldiği dolayısıyla kutsal, şifalı bir su olduğuna inanılır. Mevsimin belli zamanlarında buraya gelinerek dua okuyarak su alınarak hastalara iletir.

Yukarıdaki ifadelerden de açık şekilde anlaşılacağı üzere Urmiye’de ulu babalarımıza ait inanç ve tefekkürün eski bakerliğini koruyarak yaşatılmaktadır. Ocakların kutsallığı, efsunlu taşlar ile birleşerek güçlü bir inam oluşturlar. Şifa bulmak, dilekte bulunmak, içerisinden çıkılması zor işlerden kurtulmak, hayvanları ve çocukları korumak gibi sosyal bir misyona hizmet eden bu ocak ve efsunlu taşlara karşı Urmiye halkı eskiden olduğu gibi bu günde ihtiram göstermekte, onlardan kendileri için bir yarar sağlayacağına inanmaktadırlar.

Açık şekilde görüldüğü gibi yukarıda değinilen Pîr Ocakları ve kaya taşlarının Türk inancındaki dağ, taş ve suya olan derin ihtiramı ve onlara olan bu saygının ifadesini göstermek adına gerçekleştirilen mistik ritüelleri görmekteyiz. Bu durum ise Urmiye halk kültüründeki manevi ocak ve taşlara olan inançların eski Türk inançlarının günümüz yansımasından başka bir şey değildir. Bu ise Urmiye’de yaşatılmakta olan halk kültürünün çok eskiye dayanan köklü bir kültür olduğunu ortaya koymaktadır.

Biz bu kültür hazinesinin kapılarını dar bir acıdan aralamaya çalıştık. Mistizmden yola çıkarak folklorik değerlerle ritüel davranışlarla olgunlaştırılan Urmiye’deki bu kültürel yapıyı folklorun estetik kurallarıyla izah etmeye çalıştık.

Kaynakça:

- 1- **Musa Mecid**, Azerbaycan Ruznamelerinin Tarihi ve Tahlili (1230-1280), Tahran 1382, s. 75.
- 2- **Ebu Torabiyan**, Hüseyin, Metbûat-é İnan Ez Sehriver-é 1320 Ta 1326 / Ekim 1941’den 1947’ye Kadar İnan Basını, Ettelaat Yay., Tahran 1987., s.74; **Enver Uzun**, Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002), “Trab. Türkocağı Yayını, No.15”, Trabzon 2003.
- 3- **Ş. Tağıyeva-E. Rahimli- S. Bayramzade**, Güney Azerbaycan, Bakü 2000, s.112.
- 4- Tebriz’in Sesi Gazetesi, Ankara 2 Şubat 2005, s. 16.

- 5- **Tağıyeva-Rahimli-Bayramzade**,2000,113.
- 6- Azerbaycan Elbilimi, Tebriz 1388, Sayı 6-7, s.27-30.
- 7- **Kamer Memedova**, “*Kütlevi Merasim, Şenlik ve Bayramlarda Oyun-Tamaşa Unsurları*”, “*Medeniyet Dünyası*”, No. X, Bakü 2005, s.201.
- 8- **S. E. Malov, Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, M.-L., 1951, s. 442.
- 9- **Ahmet Caferoğlu**, “*Türklerde Sihri Taş Telakkisi*”, Halk Bilgisi Haberleri, C.2, Sayı 13, 1 Kasım 1930, s.1.
- 10- **Yaşar Kalafat**, *Balkanlardan Uluğ Türkistana Halk İnançları II*, Ankara 2005, s.89.
- 11- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, “*Üçdal Neşriyat*”, C.III, İstanbul 1976, s. 1321.
- 12- **Gulam Hüseyin Saidi**, *Ilhıçı*, Tahran 1964, s.12.
- 13- **Moğuş Kenin-Lopsan**, *Magiya Tuvinskih Şamanov*, Kızıl 1993.s. 16-17.
- 14- **Ali Zafer Hoylu**, *El Bilimi Servetimiz, Folklor Hazinesi*, C.I, Tebriz 1379, s. 76,77, 79-84.
- 15- **Enver Uzun**, *Trabzon Üzerine Notlar*, Trabzon 2011, s.113.
- 16- **Caferoğlu**, 1930,II, 1.
- 17- **Derya Uzun**, *Azerbaycan Resim Eğitiminin Gelişmesinde Azerbaycan Azim Azimzade Devlet Ressamlık Mektebinin Önemi*, (*Yük. Lis. Tezi*), Konya 2011, s.28.
- 18- **Saidi**,1964,46.

Dos. dr. Namik Murad
Dünya Azərbaycanlıları Forumunun sədri

URMIYA GÖLÜNÜN QURUMASI BƏŞƏRİ FACİƏDİR

Hörmətli konfrans iştirakçıları, qonaqlar və mətbuat nümayəndələri!

Mən, Urmiya gölünün vəziyyəti ilə bağlı ekosistemə təhlükə yaradan bu tələyüklü məsələni müzakirəyə çıxardığına görə Güney Azərbaycan Milli Azadlıq Cəbhəsinə minnətdarlığımı bildirirəm.

Məruzəçilər, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutunun direktoru akademik Ramiz Məmmədov və Amerikanın İllinoys Universitetinin professoru Məhəmməd Babadoost və çıxış edən digər konfrans iştirakçıları Urmiya gölünün suyunun sürətlə azalmasını qeyd etdilər və gölün fauna və florasının məhv olması ilə bağlı son məlumatları bizə verdilər. Gölün quruması təbii amillərlə və insan faktoru ilə bağlıdır. Gölün ərazisində böyük duz dağları yaranıb və artıq külək duz fırtınaları yaradır. Bu isə 100 kilometrərlə ərazinin səhralaşması deməkdir. Gölün quruması, sahil ərazidə yaşayan 5 milyondan çox insanın köç etməsi deməkdir. Çıxışlarda həmçinin gölün siyasi məqsədlərlə qurudulması da gündəliyə gətirildi. Qeyd olundu ki, İran hökuməti gölü qurutmaqla bölgədəki demoqrafik situasiyanı dəyişmək istəyir. Burada çıxış edənlərin fikrincə, Urmiyanın qurudulması prosesinə 1999-cu ildən başlanıb. Belə ki, gölə tökülən çaylar üzərində su anbarlarının tikintisinə start verilib, “kənd təsərrüfatında inqilab” adı altında tikilən su anbarları ilə gölə çayların tökülməsinin qarşısı alınıb. İran hakimiyyətinin Urmiya gölünə bu cür yanaşması gölün ətrafındakı Qərbi Azərbaycan əyalətindəki əhalinin ərazidən köçürülməsi prosesini sürətləndirir. Çünki, yerli azərbaycanlılardan ibarət olan bölgədəki əhalinin əsas

məşğuliyyəti göllə bağlıdır. Gölün quruması nəticəsində bölgədə ekoloji tarazlıq pozulur və bu da, insanların burada yaşamasını, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmasını mümkünsüz edir. Yerli əhali çıxış yolunu İranın digər bölgələrinə köçməkdə görür. Bu isə yerli azərbaycanlıların kompakt yaşamağının qarşısını alacaq və assimilyasiya prosesini sürətləndirəcək. İranda yaşayan yerli azərbaycanlılar Urmiya gölünün qurudulması ilə bağlı keçirdikləri çoxsaylı etiraz aksiyaları ilə bir daha dünya ictimaiyyətinə İranda 35 milyonluq bir xalq olduğunu xatırladaraq, bildirirlər ki, bu xalqın elementar insan haqları təmin olunmur, yaşadıqları ərazi isə ekoloji fəlakət ərəfəsindədir.

1967-ci ildə Urmiya gölü UNESCO-nun qorunan təbii ərazilər siyahısına daxil edilib.

Biz, konfrans iştirakçıları, Urmiya gölünün qurudulmasına qəti etirazımızı bildiririk. Mən təklif edirəm ki, bu konfransın nəticəsi olaraq, Urmiya gölü ilə bağlı Bakı Bəyannaməsi qəbul olunsun və bu bəyannamə İran rəhbərliyinin və geniş dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılsın. Urmiya gölü bizim daimi diqqət mərkəzimizdə olmalıdır. Urmiya problemi tək Azərbaycanın və ya İranın problemi deyil. Bu nəhəng gölün quruması, ümumbəşəri problemdir. Ona görə də, yaxın bir zamanda Urmiya gölünün problemləri ilə bağlı UNESCO-nun da iştirakı ilə beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilməsi zəruriyyəti yaranmışdır. Keçiriləcək beynəlxalq konfrans mövcud durumu dəyərləndirməli və atılacaq addımları müəyyənləşdirməlidir.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Ramin Məmmədov,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü

URMU GÖLÜ FƏLAKƏTİ ÜMUMBƏŞƏRİ PROBLEMDİR

Uzun illərdir ki, alimlər, ədəbiyyat, mədəniyyət nümayəndələri, kütləvi informasiya vasitələri Urmu gölündə, yəni İran ərazisində və Qərbi Asiyada yerləşən ən böyük göldə üst-üstə toplanmış problemlərlə bağlı həyacan təbili çalır. Bu məsələyə həsr edilmiş tədbirlərdə, çıxışlarda, elmi-publistik yazılarda və məqalələrdə birmənalı açıqlamalar verilir ki, duzluluq dərəcəsinə görə dünyada üçüncü yeri tutan, İranın tanınmış coğrafiyaşünas alimi Mustafa Şəhrəmin “İranın dəniz və gölləri” kitabında qədim mənbələrə istinadən 30-40 min il yaranma tarixi göstərilən Urmu gölünün ağırlı-acılı vəziyyəti geniş miqyasda yayılmalı və dünya ictimaiyyətinə bunu ümumbəşəri problem kimi qəbul etdirməliyik. Hesab edirəm ki, bu məqsədi reallaşdırmaq üçün yer kürəsinin ən nəhəng ölkələrində belə soydaşlarımızın yetərincə mətbu orqanları və başqa təbliğat vasitələri mövcuddur.

Buna oxşar bir hadisəni xatırlatmaq faydalı ola bilər. Hələ Sovetlər İttifaqı dövründə dünyanın ən dərin gölü sayılan Baykal gölü ətrafında yaranmış ekoloji problemlərlə bağlı çoxlu tədbirlər keçirilir, mübahisələr, çıxışlar edilirdi. Kütləvi informasiya vasitələri də bu işin həllinə çox yaxından çalışırdı, oxuculara müxtəlif səpkili materiallar təqdim edirdi. Bildirilirdi ki, dərinliyi 1637 metr olan Baykal gölünün tərkibi həqiqətən də canlı, ecazkar sudan ibarətdir. Baykal gölü təbiətin abidəsi, gözəllik və əbədilik rəmzi, 25 milyon yaşlı qocaman göl olduğu göstərilir, həyatın müxtəlif dəyərli formalarını özündə cəmləşdirməsi barədə söhbət açılırdı. Və tələb olunurdu ki, Baykal

ətrafında yaranmış problemlər yaxın vaxtlarda həllini tapmalıdır.

Bu sətirlərin müəllifi də ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Baykal gölünü ziyarət etmiş, ekologiyada yaranmış problemlərini öz gözləri ilə görmüşdür. Həmin dövrdə Baykal ətrafında əsrlərlə öncə məskunlaşmış xalqların da arzu və istəkləri, onların keçirdiyi narahatlıqlar nəzərə alınaraq göstərişlər verilmiş, dövlət səviyyəli qərarlar imzalanmış, nəticədə gölün öz dəyərli görkəmi, təmiziyi, cazibəli görünüşü bərpa edilmişdir.

Biz artıq yaxşı bilirik ki, hamımıza olduqca doğma olan, flora və faunası baxımından, gözəlliyi və cazibədərliyi Baykal gölündən heç də geri qalmayan Urmu gölünün ekoloji vəziyyəti yüksək həddə gəlib çatmışdır. Elə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 32 milyard m³ suyu olan gölün yarısı artıq qurumuşdur. Həmin təhlükəli vəziyyət yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının da diqqətindən yan keçməmişdir. Belə ki, 2013-cü ilin sentyabrında Urmu gölünə baş çəkən İranın energetika naziri Həmid Çitçiyan gölün suyunun olduqca azaldığını və duzluluğunun son dərəcə artdığını açıqlamışdır. Bildirmişdir ki, vəziyyət belə davam edərsə daha böyük problemlər yarana bilər.

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Əkrəm Rəhimli “Urmu gölü, onun problemləri və həlli yolu” adlı sanballı məqaləsində maraqlı məlumatlarla bölüşmüşdür. Alim ürək ağrısı ilə yazır: “Son 15-20 ildə Urmu gölü böyük fəlakətlə üzlənməmişdir. Göldə müxtəlif amillərin təsiri altında suyun səviyyəsinin azalması və nəticədə göldə quruma prosesinin çoxalması ictimaiyyəti, xüsusən gölün sahil ərazisində yaşayanları ciddi şəkildə narahat etməyə başlamışdır. Bu narahatlığı əhalinin etiraz mitinqlərindən tutmuş, informasiya vasitələrindəki çıxışlarından, azərbaycanlı millət vəkllərinin İran İslam Şura Məclisinin kürsüsündən səsləndirdikləri bəyanatlardan da görmək olar. Urmu gölünün üzərini almış fəlakətin yaxın gələcəkdə törədəcəyi dəhşətlərin miqyası təsəvvür edilməz dərəcədə təhlükəli və qorxuludur. Yerli müəlliflər həyəcan təbili çalırlar ki,

əgər gölün qurumasının qabağı alınmasa (orta hesabla gölə tökülən suyun həcmi hər il 1,3 milyard m³ azalır) bu gedişlə 2020-ci ilə qədər göl tamamilə quruya bilər. Bu işə təqribən 500 km radiusda yaşayan 70-75 milyon əhalini (ən əvvəl Güney Azərbaycanı) böyük fəlakətlə üzləşdirər”. (“Güneyin səsi” jurnalı, 2013/ sayı 6, s.9-13). Oxucuların böyük marağına səbəb olacağını nəzərə alaraq həmin yazıda getmiş çoxsaylı məlumatlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırmağı da vacib bilirəm. Burada qeyd olunur ki, Urmu gölündəki su çəkilib, dayazlıq artıqca flora və fauna məhv olmağa doğru gedir. Sərnişin və yükdaşıma üçün gölün 6 limanı (“Gülmənxana”, “Şərəfxana”, “Heydərabad”, “Rəhmanlı”, “Xantaxtı”, “Şahi”) vardır. Təbii sərvətinə və müalicəvi önəminə görə Urmu gölü İran ərazisindəki 6 göldən ən zənginidir. Göl yerləşdiyi relyefə, təbii gözəlliyə, şəfalı su və palçıqında mineral maddələrin çoxluğuna görə təbiətin bu bölgəyə verdiyi əvəzsiz nemətdir. Gölün suyu həddindən artıq şor olduğundan suya düşən insan boğulmur. Gölün sahilindəki palçıq böyük müalicəvi keyfiyyətə malikdir. Suyu və palçığı ifrazat yollarının təmizlənməsində, artroz, əsəb, dəri-zöhrəvi, saç tökülmə, revmatizm və qadın xəstəliklərinin müalicəsində şəfa-vericidir. Diqqət ayrılıb göstərilərsə, şöhrəti İran hüduqlarını çoxdan aşmış Urmu gölü beynəlxalq sanatoriya və müalicə mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər. Göl mineral maddələrlə də zəngindir. Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə, göldəki mineral maddələr milyard tonlardır. Bu minerallar ölkənin tələbatını ödəməkdən başqa, ixracatda da canlanma yaradar və böyük gəlir əldə etməyə imkan verə bilər.

Urmu gölünün gözəlliklərini sevinc və həyəcanla müşahidə edən adamların açıqlamalarından bir daha məlum olur ki, gölün əhatəsindəki ovaların hamısında yeraltı su qaynaqlarından istifadə olunmaqdadır. Bəzi bölgələrdə Urmu ovasına məxsus artezian quyularına rast gəlmək mümkündür. Göldə yaşayan qalın dəri heyvanların mövcudluğu da çoxdan insan-

lara bəllidir və bu barədə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Həmin canlı aləmdən iqtisadiyyatın bir çox sahələrində istifadə etmək mümkündür.

Haqqında söz açdığımız gölün heyranedici varlıqları yetərinədir. Bizdə olan məlumatlardan bilirik ki, göldə irilixirdalı 102 ada bu günə gəlib sağ-salamat çıatmışdır. Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, Pəhləvilər dövründə baş vermiş farslaşdırma kampaniyası zamanı həmin adaların tarixi türk adları farslaşdırılmışdır. Bir sözlə, 102 adadan dördüdə birinin tarixi adları dəyişdirilmiş və bu günə kimə həmin adlar bərpa olunmamışdır.

Bizə doğma və əziz olan Urmu gölünün çoxsaylı problemlərindən bəzilərini hörmətli oxuculara çatdırmaqla bir növ özüümüə müəyyən qədər təskinlik tapır, unutulmuşdan uzaqlaşmaqla ümid edirik ki, göstərilən və digər təhlükəli problemlər öz həllini tapacaq, aradan qaldırılacaqdır.

Ümid etmək, inanmaq istəyirik ki, bizim haqq səsimiz, fəryadımız eşidiləcək, Urmu gölü düçar olduğu təhlükəli vəziyyətdən çıxarılacaq, onun iniltisinə son qoyulacaqdır.

Mətbuatdan məlum olduğu kimi dayazlaşmasının, suyunun azalmasının qarşısını almaq məqsədilə İran hökuməti dörd il öncə 900 milyon ABŞ dolları məbləğində məvacib ayırmışdır. BMT-nin İnkişaf proqramından da 135 milyon dollar ayrılaraq gölün ekoloji problemlərinin həllinə göndərilmişdir.

2013-cü ilin sentyabrında bu ciddi məsələyə toxunan İran rəsmisi Möhsen Çalapur bildirmişdir ki, yaranmış vəziyyətdə Urmu gölünü xilas etmək üçün 200 milyard dollar tələb olunur.

İnanırıq ki, əlaqədar təşkilatlar, xeyirxah insanlar bu ağırlı-acılı və dünyamiqyaslı problemin həlli yolunda öz səxavətlərini göstərəcəklər.

İRANDAN TÜRKİYƏYƏ QARŞI URMU SSENARİSİ

*Urmu gölünün qurudulmasının ardında
25 milyon türkün deportasiya siyasəti dayanır.*

İyirmi beş ildir ki, Güney Azərbaycanda Urmu gölünün qurudulması sayəsində mollakratiya rejimi bölgədəki Umru, Çaldıran, Maku, Qaraziyəddin, Şot, Evoğlu, Səlmas, Xoy, Sulduz, Qoşaçay, Sayınqala, Soyuqbulaq, Tikantəpə şəhərlərinin, eləcə də Təbriz və onun ətrafını, bununla yanaşı Türkiyənin Van, Qars, Ərzurum, İqdır, Ərdəhan, Muş və digər vilayətlərinin türk əhalisindən təmizlənməsi siyasətini ekoloji təhlükə adı altında təbii yolla deportasiya siyasətini gündəmə gətirmək üçün çalışmışdır.

Urmu gölü quruyacağı təqdirdə gözlənilən fəlakətlər

Dünyada təbii duz ehtiyatlarına görə Urmu gölü 2-ci yeri tutur. Gölün qurudulması nəticəsində daim küləklər məskəni olan Urmu vilayətində duz tozlarının vasitəsilə

Türkiyə vilayətləri də daxil olmaqla toplam 25 milyonluq türkün yüzillərdir yaşadığı bölgələrdə ekoloji tarazlığın pozulması nəticəsində onlar ya müxtəlif xəstəliklərdən ölməli, ya da başqa regionlara köçməlidirlər. Urmu gölünün quruması nəticəsində ilk öncə münbit torpaq sahələrinin şoranlaşması, yüz minlərlə hektar tarlaların, əkin sahələrinin, otlaqların, meyvə bağlarının, ormanların süni şəkildə quruması təhlükəsi yaranmışdır.

Tehran rejimi Urmu gölünə sarsıdıcı zərbə vurmaq üçün ilk öncə Təbriz-Urmu şəhərləri arasındakı 3-4 saatlıq yolun 1.5 saatlıq məsafəyə çatdırılması yönündə gölün üzərindən körpü salınması siyasətini gündəmə gətirmişdir. Körpü tikilən zaman

gölün ətrafındakı təpəliklərin torpağını elə gölün içinə tökərək dirəklərin təhlükəsizliyi üçün bu addımlar atılmışdır. Gölün suyu isə belə bir duruma görə, kənara daşaraq, xırda gölməçələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, gölə axan bulaqların, irili-xırdalı çayların qarşısında süni bəndlər salınmışdır. Bu bəndlər salındığı zaman Tehran rejimi həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün rezervuarlara ehtiyac olduğunu bildirmişdir.

Urmu gölünün ətrafındakı münbit torpaqların sayəsində yüz illərdir burada salınmış meyvə bağlarının, bostanların və tarlaların hesabına vilayətdə yetişdirilən meyvələr, buğda, çəltik düyüsü bütün İran, Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Suriya, Oman, Sudan, Qətər, Bəhreyn, İordaniya və Türkiyə bazarlarında əsas tələbat malları kimi satılırdı. Sanki, Urmu vilayəti region xalqlarının qida tələbatını ödəyən əsas mərkəz hesab olunurdu.

Urmu gölünün quruması nəticəsində Urmu vilayəti ilə yanaşı, Təbriz, Zəngan, Mərənd, Miyana, Qəzvin və digər iri şəhərlərin əhalisi üçün də ağır ekoloji fəlakətin yaranması gözlənilir. Bununla da, Urmu vilayəti daxil olmaqla bu regionlardan ekoloji fəlakətlərə görə 15 milyon insanın deportasiya olunması kimi problemlər yarana bilər.

Urmu gölünün quruması nəticəsində daim əsən küləklər Türkiyənin qonşu vilayətlərində ormanların, tarlaların və əkin sahələrinin də quruması gözlənilir. Bununla da həmin vilayətlərdən orta hesabla 10 milyon insanın həyatı üçün ağır fəsadlar ortaya çıxmağa bilər. Bu təhlükəni öncələrdən araşdıran türkiyəli mütəxəssislərin söyləri nəticəsində Böyük Millət Məclisində əvəzi ödənilmədən Urmu gölünün qorunub saxlanması üçün dövlət büdcəsindən müvafiq vəsaitin (on milyonlarla dollar) ayrılması barədə qərar da verilibdir. Bu barədə Tehran rejiminə hər iki ölkənin mənfəəti yönündə təkliflər təqdim olunubdur. Rəsmi Tehran rejimi hələ də Türkiyənin bu humanist təkliflərinə cavab verməyib. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Urmu gölünün qurumasından sonra, Naxçıvan Muxtar Respublikasının

da torpaqlarını eyni aqibət gözləyir. İlk öncə əkinə yararlı torpaqlar tamamilə şoranlaşacaq, ormanlar və meyvə bağları quruyacaq, bunun ardınca isə əhali yaşamaq üçün buradan tamamilə köçüb getmək məcburiyyətində qalacaq. Elə ermənilərin də türksüz Naxçıvan siyasəti Tehran rejiminin strategiyası ilə uzlaşır.

Urmu deputatları və məmurları xalqı müdafiə edirlər

İran parlamentinin Urmu vilayətindən olan 12 nəfərlik deputat heyəti Tehrandakı dinləmələrdə gölün problemi barəsində dəfələrlə məsələ qaldırırsalar da, təəssüflər olsun ki, parlamentin rəsmi internet səhifəsində onların təklifləri hər dəfə təhrif olunmuş şəkildə qeyd olunubdur. Buna görə üzr istəməli olan parlament rəhbərliyi isə həyasızcasına bilməməzliyə qoyaraq, bunun bir təsadüf olduğunu bildirmişdir. Urmu şəhərində 2011-ci il 3 sentyabr mitinqlərində həmin deputatlar xalqın qarşısına çıxaraq, onların haqlı tələblərini müdafiə etmişlər. Xalqla birgə olduqlarını bildirmişlər. 1978-ci il 23 fevral inqilabından sonra bu günə kimi Urmu vilayətinin valisi olan Molla Həsəni də xalqın haqlı tələbini dəstəkləyibdir. Bu həmin Molla Həsənidir ki, mollakratiya rejiminin qurulmasına görə kommunist əqidəsini daşıyan iki oğlunu islam inqilabi yolunda edam etdirmişdir. Bu həmin Molla Həsənidir ki, Urmu vilayətinin kürdlər tərəfindən işğal olunmasına qarşı başda özü olmaqla tankın üstündə digər hərbi qüvvələrlə birlikdə yürüş edərək onları darmadağın etmişdir. Molla Həsəni demişdir ki, Tehran rejiminin Urmu gölünün qurudulması istiqamətində apadığı siyasəti qəti şəkildə lənətləyir. Onun və millət vəkillərinin, eləcə də vilayətdəki türk məmurlarının da haqlı mövqeyi xalqın etiraz hərəkətinə böyük bir dəstək olmuşdur. Urmuda gözlənilən etiraz hərəkətini yatızdırmaq üçün Tehrandan gələn yüksək rütbəli zabitlər və generallar şəhər hava limanına xüsusi təyyarə reysi ilə gəldiklərində onları yerli

məmurular heç də gülərlə qarşılamamışlar. Bir fars generalı yerli təhlükəsizlik orqanının rəisi, mənşəcə türk olan General Nüsrətiyə xitabən belə demişdir: “Biz gəlmişik ki, sizləri ağıllandırağ və adam edək”. General Nüsrəti isə cavabında həmin generalı təpiyinin altına salaraq möhkəmcə əzişdirmişdir. Vilayətdəki digər yerli təhlükəsizlik xidməti işçiləri də Tehrandan gəlmiş həmkarlarına beləcə münasibət sərgiləmişlər. Belə bir olay 32 illik mollakratiya rejimində ilk dəfədir ki, baş vermişdir.

Tehranda mənşəcə fars olan deputatların Urmu gölünün qurumasının qarşısını almağ üçün dövlət büdcəsindən ayrılacaq vəsaitin yarısını xərcləməklə əhalinin İranın farslara və ərəblərə məxsus çöl bölgələrinə köçürülməsi təklifinin irəli sürülməsi bütövlükdə Güney Azərbaycanda hiddətlə qarşılanmışdır. Fars deputatlarının, eləcə də paniranizm siyasətini təbliğ edən Tehrandakı qəzetlərin gündəmə gətirdiyi bu yeni ideya Güney Azərbaycanın bütün şəhərlərində etirazla qarşılanmış və Urmu gölünün müdafiəsi mitinqləri keçirilmişdir. Urmu gölünün ağır faciəsi bütün güneylilərin milli həmrəyliyinə səbəb olmuşdur. Bu sırada sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, mollalar, məmurular, deputatlar, ziyalılar xalqla birgə bu etiraz hərəkətinə qoşulmuşlar.

Urmu şəhərində əhalinin gölün qurmasına görə keçirdiyi 3 sentyabr mitinqlərinin dağıdılması üçün Tehran, Şiraz, İsfəhan, Yəzd, Əhvaz və digər fars bölgələrindən gətirilmiş xüsusi cəza dəstələrinin qanlı əməllərinə görə indi əhalinin yarısı türklük rəmzi olaraq qırmızı köynəkdə, ya da mitinqlər zamanı şəhid olan fəalların xatirəsinə ehtiram əlaməti kimi qara köynəkdə küçələrə çıxırlar.

Tehran rejimi çaşqınlıq içində

2011-ci ilin sentyabrın 3-dən bu günə kimi vilayətin mərkəzi Urmu şəhərində İranın farslara bağlı regionlarından gəti-

rilmiş hərbi qüvvələrin sayı günbəgün artırılmaqdadır. İndi şəhərdə bir nəfər yerli vətəndaşa beş fars hərbcisi düşür. Şəhər hərbi xunta qanunları ilə idarə olunur. Yerli müşahidəçilərin fikrincə Tehran rejimi bölgədə qeyri rəsmi fəqəladə vəziyyəti uzun müddətə saxlaya bilməyəcək. Çünki, bunca sayda hərbi qüvvələrin saxlanması çox böyük məsrəflərə səbəb olmuşdur. Tehran rejimi Urmu vilayətini hərbi qüvvələrin vasitəsilə tamamilə informasiya blokadasına alıbdır. Bölgədəki bəşəri fəlakətə bərabər ekoloji problemlərin dərinləşməsi, milyonlarla insanların bu mənhus siyasətə etiraz etməsi beynəlxalq birlik tərəfindən Tehran rejiminə qarşı sərt təpkiyərin artmasına səbəb ola bilər. İndi hər hansı ekoloji problem bir dövlətin təbii fəlakəti hesab edilmir. Çünki bunun fəsadları digər ölkələrə də sirayət edir. Milyonlarla ağaclar, heyvanlar, quşlar belə məhv olurlar. İri torpaq sahələrinin korroziyaya uğraması, milyonlarla insanların ekoloji duruma görə miqrasiyaya üz tutması bəşəriyyət qarşısında ən ağır problemlərdən biri hesab olunur.

Yerli müşahidəçilərin fikrincə, Urmu gölünün qurudulmasına görə etiraz dalğası əslində daha da güclənməkdə, Güney Azərbaycanda xalqın birlik və bərabərliyinin artmasına səbəb olmuşdur. Çünki, bu ekoloji fəlakətə görə, mollakratiya rejiminə qarşı müxalifətdə olduğunu bütün dünyaya isbat etmək istəyən Yaşillər Hərəkatı Tehrandə bu prosesə görə adicə bəyanat verməkdən belə imtina etmişdir. Urmudakı etiraz hərəkatına dəstək verməməklə susmağı üstün tutmuşdur. Mollakratiya rejiminə qarşı xaricdəki müxalifət isə belə bir problemin olmadığını isbat etməyə çalışmış və fars şovinizminin bir daha yanında durduğunu sübut etmişdir.

Bütün bunlara rəğmən Tehrandən bizə daxil olan bilgilərə görə, mollakratiya rejimi şaşqınlıq içindədir. Çünki, ortada bir Urmu təcrübəsi vardır. Yerli əhali, məmurlar, hətta bir zamanlar rejimin yaşaması üçün böyük xidmətləri olan din xadimləri də öz doğma xalqının haqlı tələblərini fəal şəkildə müdafiə edirlər. Bəlucstan, Xuzistan, Loristan, Türkmənsəhra, Kürdüs-

tan, Giləkistan kimi milli regionların da fars şovinizminin illərdir törətdiyi antihumanist siyasətinə qarşı ayağa duracaqları təqdirdə onlar Güney Azərbaycan örnəyinə istinad edəcəklər. Urmu vilayətinin şəhərlərində xalqın iradəsi əslində Tehran rejiminin möhtəşəmliyinə sarsıdıcı zərbələr vurmuşdur.

Gizli antitürk siyasətinin mahiyyəti

İrannın mollakratiya rejimi Güney Azərbaycana qarşı sadəcə dini, teokratik və ideoloji mənada deyil, həm də ekoloji sahədə də çox ciddi zərbələr vurmaqdadır. Bir yandan milyonlarla insanı teokratik ideyaların əsirinə çevirmək, farslaşdırmaq, başqa bir tərəfdən isə onlara məxsus münbit torpaqları məhv etmək kimi hiyləgər və məkrli siyasətin coğrafi hüdudlarının genişləndirilməsi fars şovinizminin daha dəhşətli olmasını ortaya qoymuşdur. Belə ki, Türkiyənin İran, Azərbaycan və Ermənistanla sərhəddində yerləşən bir neçə vilayətində ekoloji problemlərin yaranması həm də kütləvi şəkildə milyonlarla insanı miqrasiyaya təhrik etmək məhz Tehran rejiminin “zəkası”nın məhsuludur. Urmu gölünün qurudulması siyasəti isə bu strategiyanın təməl prinsipi hesab olunur. İranın qonşuları olan İraq, Əfqanıstan, Pakistan və Suriya özünün inkişaf səviyyəsinə görə Türkiyə, Azərbaycan və Türkmənistandan xeyli geri qalırlar. Bu üç türk dövlətini quru yolla birləşdirə və uzlaşdırma biləcək bir yol var, bu, Güney Azərbaycandır. Güney Azərbaycanın şah damarı isə Urmu vilayətidir.

Strateji hədəfdə Urmu vilayətinin, eləcə də Türkiyənin Van, İqdır, Qars, Ərzurum, Muş və digər vilayətlərinin ekoloji problemlərə görə boşalması həm də xəyali “Böyük Ermənistan” ideyasına yol açan bir taktikadır. Urmu vilayətində başlanan etirazların qarşısını almaq üçün Tehran rejimi bunun arxasında İsrail və ABŞ-ın durduğunu bəyan etmişdi. Ancaq, milyonlarla insan ölkənin dağılması, rejimin dəyişməsi ideyasını deyil, sırf ekoloji problemi irəli sürdükləri üçün bu dəfə “Urmunu ayağa

qaldıran Azərbaycan və Türkiyə dövlətləridir” təbliğatını apardı. Tehran rejimi ideoloji bakteriya silahlarından savayı, antitürk siyasətində daha üstün səviyyəli problemlər yaratmaqla həm də özünün mahiyyətini dərinləşdirməyə çalışır. Mollakratiya rejimi çox yaxşı dərk edir ki, Türkiyə, Azərbaycan və Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi həm də 1923-cü ildən bu günə kimi hakim siyasətə çevrilmiş fars şovinist siyasətinin əbədi olaraq iflası deməkdir. Buna görə də mümkün qədər antitürk siyasətini qloballaşdırmağa cəhd edir. Bu siyasətin qarşısını Urmu təcrübəsi ilə almaq hamımızın milli və bəşəri borcudur.

Əlirza AMANBƏYLİ

MDHP Güney Azərbaycan Departmentinin sədri

**URMIYA GÖLÜ FACİƏSİ VƏ
GÜNEY AZƏRBAYCANDA ETNİK MÜNAQIŞƏ
YARATMA CƏHDLƏRİ**

Bu bir faktıdır ki, Güney Azərbaycanın İraq və Türkiyə sərhədlərinə bitişik vilayətlərin (Qərbi Azərbaycanın) kürdləşdirilməsi siyasəti uzun illərdir İran rejimləri Pəhləvilər və bu günkü “İslam Respublikası” tərəfindən planı şəkildə davam etdirilir. Qərbi Azərbaycanın kürdləşdirilməsi prosesi Güney Azərbaycanla Türkiyə və Quzey Azərbaycan arasına bir kürd və erməni zolağı salmaq siyasətidir və bu siyasət keçmişdə olduğu kimi bu günkü İran hakimiyyəti tərəfindən də dəstəklənir.

Yaxın tarixə nəzər salsaq görərik ki, ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin razılığı əsasında İraq ərazisindən 30 min Bərzani kürdü Qərbi və Şərqi Azərbaycan əyalətlərinə köçürülür. Bunlar əsasən Urmu şəhəri və ətraf kənd və qəsəbələrə yerləşdirilir, az bir hissəsi də Təbriz şəhərinə köçürülür.

Əslində bu proses daha öncələrdən başlanmışdır, çünki bu bölgənin bütövlükdə müsəlman Türklərin nəzarətində olması Qərb dövlətlərinin və Rusiya imperiyasının maraqlarına uyğun gəlmirdi. Bu səbəblərdən dolayı antitürk güclər bölgədə etnik qarışıqlıq yaratmaqla Türk birliyinin aradan qaldırılmasına yönəlik müxtəlif fürsətlərdən istifadə edərək öz məkrli siyasətlərini az da olsa həyata keçirməyə nail oldular.

1905-1907, 1914-1918 –ci illərdə kürd, erməni və asorilər ruslar və ingilislər tərəfindən silahlandırılaraq Urmu, Soyuqbu-

laq, Salmas, Sulduz, Xoy, Mərənd, Culfa, Naxçıvan, Qafan, Göyçə və sonralar Bakı, Neftçala, Salyan və Şamaxıda dinc əhaliyə qarşı dəfələrlə qətliamlar həyata keçirildilər və bu siyasət hələ də davam etməkdədir. Bütün dövrlərdə yerli türk xalqının ciddi müqavimətilə üzləşən kürd və erməni terror qruplaşmaları Güney Azərbaycanda sonuncu dəfə 1980-ci ildə Sulduz şəhərini və ətraf kəndlərini ələ keçirmək üçün bu bölgəyə bir daha silahlı basqın etdilər. Ağır və yüngül silahlarla təchiz olunmuş kürdlər yenə yerli türklərin ciddi müqavimətilə üzləşməli oldular və ciddi itkilər verərək geri oturmağa məcbur qaldılar.

Qərb dövlətlərinin himayəsilə eyni ərazilərdə böyük Kürdüstan və böyük Ermənistan qurmaq xülyəsilə yaşayan kürdlər və ermənilər əksər hallarda ağalarının göstərişilə türk millətinə qarşı birlikdə hərəkət edirlər.

Kürdlərdən fərqli olaraq ermənilər xirstian olduğu üçün rusların, ingilislərin və farsların himayəsilə əzəli və əbədi Türklərin ən qədim məskənləri olan İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və nəhayət, Dağlıq Qarabağı işğal etməyə nail olublar.

Bölgənin Türklərdən təmizlənməsi siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir.

Yerli əhalinin iqtisadi inkişafının qarşısını alaraq bölgədə işsizlik, sosial təminatlıq, milli adət-ənənələrin inkişafına mane olmaq, bölgədə ağır sənaye, fabrik və zavodların fəaliyyətini dayandırmaq, ekoloji şəraiti əlverişsiz duruma gətirmək, tarixi abidələri məhv etmək və əmniyyətsizlik yaratmaq kimi vasitələrdən istifadə olunur.

Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq Güney Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti öz tarixi ata-baba torpaqlarını tərk etmək niyyətində deyillər.

Fars irqçiliyi üzərində qurulan və idarə olun İran rejiminin aparıcı rəhbərləri öz əməllərində və çıxışlarında dəfələ fars kökənli olmayan xalqları yadelli adlandıraraq açıq-aşkar ayrı-seçkilik siyasəti həyata keçiriblər.

Kürdləri Fars mənşəli və fars dilli hesab edən “İslam” rejiminin rəhbərliyi onlar üçün pərdə arxası bütün imkanları yarıdaraq İraqdan, Suyriyadan və Türkiyədən Güney Azərbaycan torpaqlarına köçməsinə lazım olan bütün imkanları yardır. Araşdırmalara əsasən, son 10 il içərisində Urmiyenin və bütövlükdə Qərbi Azərbaycan əhalisinin 40%-ni gəlmə kürdlər təşkil edir. Amma təxminən 15 il öncə bu vilayətlərdə kürdlərin sayı 5-10 % təşkil edirdi.

İran rejiminin qərəzli siyasəti nəticəsində bölgə əhalisi iqtisadi, sosial və ekoloji natəmizlik ucbatından bölgəni tərk etməyə məcbur olurlar. Min illərdən bəri əsasən kənd təsərrüfatı, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğul olan Qərbi Azərbaycanın Türk əhalisi öz təsərrüfatlarını və meyvə bağlarını Urmu gölünün və bu gölə axan çayların hesabına qoruyub saxlayırdılar.

Bu gölə axan çayların qaşısında rejim məmurları tərəfindən tikdirilən sədlərin və qazdırılan artizan quyuların fəsadları nəticəsində 6 min kvadrat su hövzəsi olan Urmu gölünün 80%-i quruyub və bölgədə böyük bir duz səhralığı meydana gəlməkdədir. Bütün yaşamları və təminatları bu gölə bağlı olan yerli əhali artıq öz ata-baba yurdlarından didərgin düşməyə məcbur qalırlar.

Bu minvalla da bölgədə toplum yaşayan Türklərin sayı günü-gündən azalmağı və qonşu ölkələrdən gələn kürdlərin sayının çoxalması müşahidə olunmaqdadır.

Son zamanlar İraqın şimalında antitürk rejimlərin himayəsilə qurulan qondarma Kürd muxtar hökuməti birmənalı ola-

raq terrorçu kürd qruplaşmalarını bütün vasitələrlə təmin edərək “Böyük Kürdüstan” xülyalarını gerçəkləşdirməyə çalışırlar.

Uzun illərdən bəri İran rejimlərilə sıx əməkdaşlıq edən Bərzani kürdlər öz televiziya və mətbuatında müxtəlif qondarma xəritələr yayaraq Güney Azərbaycan və Quzey Azərbaycanın tarixi Türk torpaqlarını uydurma böyük Kürdüstan torpaqları kimi təqdim edirlər.

Təəssüflər olsun ki, uzun illərdən bəri kürd terror qruplaşmalarının hücumları nəticəsində minlərlə Türk əsgərini və dinc əhalisini qurban verən Türkiyə Cumhuriyyəti son zamanlar (AKP hakimiyyəti) terror başçıları və onların himayədarları ilə eyni mövqedən çıxış edərək Türk millətinə qarşı silah qaldıran və torpaq iddiasında bulunan Şimali İraq kürd hakimiyyətilə və terror başçısı, çocuk qatili Abdulla Öcalanla kürd dövləti problemi ilə bağlı müzakirələr aparır.

Terrorçu kürdlər də bu fürsətdən öz mənafeələrinə yararlanaraq Güney və Quzey Azərbaycandan yersiz torpaq iddaları və qeyri-qanuni olaraq kürdlərin bu torpaqlara köçürülməsinə başlayıblar.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq görərik ki, son illərdə Güney Azərbaycanda milli oyanışın yüksəlməsi, milli hüquq və azlıqların əldə olunması uğrunda soydaşlarımızın apardıqları mübarizə artıq kütləvi formada özünü göstərməkdədir. Bununla yanaşı, Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra bölgədə Türk dövlətlərinin sayının artması təkcə Qərb dövlətlərini deyil, Rusiya və özəlliklə İran rejimini ciddi vahiməyə salıb. Bu səbəblərdən dolayı İran rejimi ölkənin əksəriyyətini təşkil edən Türklərin milli azadlıq hərəkatının qarşısına kürd terroristlərini qoymaqla özünü siğortalamağa çalışır.

İran islam rejiminin Urmiya gölü faciəsindən istifadə edərək bölgənin etnik tərkibini kürdlərin xeyrinə dəyişmək siyasəti yeritməsi sirr deyildir.

Lakin bütün bu təxribatlar və çaşdırıcı hiylələr Güney Azərbaycan Türklərinin diqqət mərkəzindədir və düşmənlərin bütün təxribatlarının qarşısını almaq üçün kifayət qədər imkanlara malikdir.

Bu gün Güney Azərbaycan türkləri tarixdə təkrar olmamış dərəcədə milli oyanışa və sarsılmaz iradəyə sahibdir və düşmənlərin bütün təxribatlarının qarşısını almaq gücünə malikdir. Amma yenə yaxşısı budur ki, kürdlər və ermənilər kimlərinsə boş vədlərinə inanaraq özlərini ciddi təhlükə qarşısında buraxmasınlar və bunu yadda saxlasınlar ki, Güney Azərbaycan Türklərinin nə kürdə nə də erməniyə verəsi bir qarış da olsun torpağı yoxdur.

Bütün dünya bilsin ki, xalqımızın iradəsilə Bütöv Azərbaycan yurdlarında ikinci erməni və kürd dövlətinin yaradılmasına imkan verilməyəcəkdir.

Hamıya məlumdur ki, kürdlər və ermənilər əzəli və əbədi Türk torpaqlarında antitürk güclərin himayəsilə özlərinə bir qondarma dövlət qurublar və bütün dünyada olan kürdlər və ermənilər həmin dövlətdə yaşaya bilərlər. Əlavə torpaq və ya ikinci dövlət iddiaları kürdlər və ermənilər üçün ciddi problemlər yaradar və onlar işğal edərək dövlət qurduqları Türk torpaqlarını da itirə bilərlər.

URMIYA GÖLÜ İLƏ BAĞLI PROBLEM BÖYÜYÜR

Urmiya gölü ətrafında yaranan vəziyyət cənub qonşumuzda yenidən fəal müzakirə predmetinə çevrilib. İndi belə fikirlər getdikcə daha çox qabardılır ki, göldə ekoloji fəlakətin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görülməlidir. İranın Qərbi Azərbaycan əyalətinin Ekologiya İdarəsinin sədri Həsən Abbasnihad məsələ ilə bağlı bildirib: "Bu ilin yayına qədər Urmiya gölünün xilas edilməsi üçün addım atılmasa, gölün cənub hissəsini itirəcəyik və bundan sonra onun xilasını mümkün olmayacaq".

O, Urmiya gölünün xilas edilməsi ilə bağlı təşkil edilmiş işçi qrupun son iclasında quruma prosesinin sürətlə getdiyini deyib: "Baş verən problemlər nəticəsində göl suyu hər gün azalaraq 7%-ə enib. Hazırda göldə 2.3 milyard kubmetr su qalıb. Eyni zamanda duzluluğun miqdarı artaraq, hər litrdə 400 promilə çatıb. Bu, dünyada ən duzlu su hesab edilir. Yaya qədər konkret addım atılmasa, gölün xilas edilməsinə ümid qalmayacaq".

Tanınmış ekspert, fotojurnalist Rza Diqqəti Urmiya gölünə axan çayların qarşısını alan bəndlər və körpünün inşasından sonra göl ətrafında ekoloji sistemin pozulduğunu bildirib. O, ətraf mühitdə baş verənlərin gölün ətrafında yaşayan milyonlarla insanın həyatına birbaşa təsir göstərdiyini deyərək, bunu faciə adlandırır: "Gölün ətrafında təxminən yeddi milyon insan yaşayır. İndi orada duz çoxalıb, duz əkin sahələrinə yayılıb və bu da əkin üçün yararlı torpaqların azalmasına gətirib çıxarır. Əkin sahələrinin azalması ilə yanaşı, duz zəhərli maddələrin yayılmasına səbəb olur. Bu, regionda yaşayan azərbaycanlılar üçün böyük bir faciə olacaq". Urmiya gölündə yaranmış ekoloji fəlakəti dünya miqyaslı problem adlandıran Rza Diqqəti İran hökumətinin məsələnin effektiv həllinə nail

olmadığını və beynəlxalq ictimaiyyətin problemin həlli ilə birbaşa məşğul olmalı olduğunu deyib. Onun sözlərinə görə, Urmiya gölündə yaranmış vəziyyət təbii və humanitar fəlakətdir.

İran parlamentində Urmiya şəhərini təmsil edən azərbaycanlı deputat Nadir Qazipur da yaranmış durumdan narazılıq ifadə edir. O bildirib ki, Urmiya gölünü sənədləşmə işləri ilə bərpa etmək mümkün deyil: "Hökumətin bu istiqamətdəki fəaliyyətlərini məqbul saymaq olmaz. Təəssüflər olsun ki, indiki hökumətin də Urmiya gölünün bərpası ilə bağlı heç bir fəaliyyəti yoxdur". Onun sözlərinə görə, hökumət tərəfindən Urmiya gölünün bərpası ilə bağlı bütün proqramlar təklif olunsada, bunlar ancaq kağız üzərindədir və bu günədək heç bir əməli addım atılmayıb. N.Qazipur həmçinin deyib ki, Urmiya gölü yalnız deputatlara yox, bütövlükdə xalqa məxsusdur: "Mətbuatın da təklifləri varsa, bizə təqdim edə bilərlər".

İranda Meşələr, Otlar və Su hövzələri Təşkilatının sədri Xudakərim Cəlali isə xilas planlarından biri kimi təqdim olunan Xəzər dənizinin suyunun Urmiya gölünə axıtılmasının heç bir müsbət təsiri olmayacağını vurğulayır. Onun sözlərinə görə, əvvəlki illərdə Urmiya gölünün ətrafından götürülən sular yeraltı şirin su mənbələrini boşaldıb və nəticədə yeri şor su ilə dolub: "Yeraltı su mənbələrini qidalandırmaqla şirin su əldə etmək olar. Əks təqdirdə, Urmiya gölünə su axıtılması planları heç bir fayda verməyəcək". X.Cəlali Urmiya gölünün xilas üçün İran Energetika Nazirliyinə 19 layihə təqdim edilməsi məsələsinə də toxunub: "Bu planların inkişafı Urmiya gölünün canlandırılması üçün çox yaxşı addım ola bilər".

Araz suyunun Urmiya gölünə axıtılması da məqsədəuyğun sayılmır. İranın Ekologiya Təşkilatının sədri Məsumə İbtikar qeyd edir: "Araz suyunun Urmiya gölünə axıtılması planı texniki baxımdan məqsədəuyğun deyil". Onun sözlərinə əsasən, Ekologiya Təşkilatı Araz suyunun Urmiya gölünə axıtılmasını qəbul etməyib: "Urmiya gölünün xilas edilməsi ətraf mühitin qorunması və təbii potensialların nəzərdə

tutulması çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Araz suyunun Urmiya gölünə axıdılması iqtisadi mənbələrə xeyli ziyan vuracaq". İranda Mahmud Əhmədiqjad administrasiyasının hakimiyyətdə olduğu vaxt gölün qurumaması üçün 14 layihə irəli sürülmüşdü ki, gölün Xəzər dənizinə birləşdirilməsi və Araz çayının suyunun gölə axıdılması da bu planlardan idi. Qeyd edək ki, Urmiya gölü İranın Şərqi və Qərbi Azərbaycan vilayətlərinin ortasında yerləşir. Sahəsi təxminən 6 min kv. km olan Urmiya gölünün 70 faizi 50 il ərzində tamamilə quruyub və şoranlığa çevrilib. Göldəki suyun səviyyəsi isə 1995-ci ildən azalmağa başlayıb. Artıq Urmiya gölünün ərazisi çox kiçilib və 5 adanın ətrafındakı su tamamilə quruyub. Mütəxəssislər duz fırtınalarının baş verəcəyi və insanların sağlamlığına, təsərrüfata xeyli ziyan vuracağı barədə dəfələrlə xəbərdarlıq ediblər.

URMIYA GÖLÜ NİYƏ QURUYUR?

Urmiya gölü İranda ən böyük göl hesab olunur. Sahəsi təqribən 5000-6000 kv.km, hövzəsində suyun həcmi 20-24 milyard kubmetr olub, eni 40 km, uzunluğu 130 km-dir. Dəniz səviyyəsindən 1274 m yüksəklikdə yerləşən bu su hövzəsinin dərinliyi orta hesabla 5 m-dir. Ən dərin yerinin isə 7 m olduğu bildirilir. Qədim türk dilində bu gölün adı «suda yaşayış yeri» anlamını verir.

Rza Pəhləvinin hakimiyyətdə olduğu 1937-ci ildə gölün adı rəsmi mənbələrdə onun şərəfinə «Rzaiyyə» adlandırılıb. 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti bu adı dəyişdirsə də, oğlu Məhəmmədza Pəhləvinin dövründə gölə «Rzaiyyə», «Rzaiyyə gölü», «Kəbudan», «Çiçsit» kimi adlar verilib. İran inqilabından sonra isə şahla bağlı adlar ləğv edildiyindən gölün adı da “amnistiya düşüb”.

Gölə Acıçay, Sofıçay, Leylançay, Qalaçay, Üsküçay, Tufarqançay, Dərəçay, Sınıxçay çaylarının suyu tökülür. Elmi mənbələrdə göstərilib ki, bölgəyə yağıntının ən az düşdüyü illərdə belə Urmiya gölündə suyun səviyyəsi aşağı düşməyib, buna səbəb isə gölə yeraltı çayların axmasıdır.

Qışın ən sərt vaxtlarında belə gölün suyu donmur ki, bunun da səbəbi suyun tərkibində duzluluğun miqdarının çox olmasıdır. Urmiya gölündə irili-xırdalı 102 ada var, adaların ümumi sahəsi 33,640 hektardır. Hazırda adalarda yaşayanlar əsasən əkinçilik, maldarlıq, gülçülük, bağçılıq, xalçaçılıqla məşğul olurlar. Ərazidə limanlar var və bölgə turizm üçün çox əlverişlidir.

Urmiya gölü və onun palçığı artiroz, əsəb, traxoma, müxtəlif dəri xəstəlikləri, böyrək, həzm sistemi, qadın xəstəliklərinin müalicəsi üçün əhəmiyyətli hesab olunur.

1967-ci ildə Urmiya gölü qoruq elan olunub və UNESCO-nun qorunan təbii ərazilər siyahısına daxil edilib.

Mütəxəssislərin fikrincə, Urmiyanın qurudulması prosesinə 1999-cu ildən başlanıb. Belə ki, gölə tökülən çaylar üzərində su anbarlarının tikintisinə start verilib, “kənd təsərrüfatında inqilab” adı altında tikilən su anbarları ilə gölə çayların tökülməsinin qarşısı alınıb.

Su anbarlarının tikintisinin başladığı vaxtdan etibarən yerli azərbaycanlılar bununla bağlı İran rəsmi orqanlarına dəfələrlə müraciətlər etsələr də, heç bir nəticə əldə edilməyib. İranda 2009-cu ildə keçirilmiş prezident seçkiləri ərəfəsindəki kampaniya zamanı namizədlər Mirhüseyn Musəvi və Mehdi Kərrubi də Urmiya gölü problemindən danışılar.

2009-cu ildə prezident seçkisindən öncə Mahmud Əhmədinejadın başçılığı ilə keçirilən iclasda Urmiya gölünün problemlərinin araşdırılması ilə bağlı dövlət komissiyasının yaradıldığı elan olunsada, indiyə qədər bu komissiyanın heç bir əməli fəaliyyəti olmayıb.

Prezidentin müavini və komissiyanın sədri Məhəmmədrza Rəhimi su hövzəsi ətrafında çoxsaylı problem yarandığını etiraf edib, gölü xilas etmək üçün əllərindən gələni edəcəklərini bildirib. Lakin elə həmin il, komissiyanın yaranmasından dərhal sonra gölün quruması probleminə münasibət bildirən Şərqi Azərbaycandakı kənd təsərrüfatı idarəsinin təmsilçisi Mənuçehr Bağbani deyib: “Urmiya gölü qurusaydı, burada dəvə saxlayardıq. Buranın havası və iqlimi dəvə saxlamaq üçün əlverişlidir. Dəvə çətin şəraitə, aclığa dözümlü heyvandır. Urmiya gölü quruyandan sonra orada çıxacaq tikanlarla çoxlu sayda dəvə yetişdirmək olar”.

İran parlamentinin 2012-ci ilin avqustunda keçirilən toplantısında da Urmiya gölünün quruması ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilib. Bucnurdan olan parlament üzvü Musəlrza Sərvəti “Urmiya gölü ətrafındakı əhali vaxtən başqa yerə köçsün, gedib başqa işlə məşğul olsun, onsuz da o göl quru-

yacaq. Göl ətrafında əkinçiliklə məşğul olanlara vəsait ayırmaq-dansa, onların oralardan köçüb getməsinə pul verilsə, daha yaxşı olar. Bu vəsaitlə onlar başqa işlə məşğul olurlar. Bir halda ki, gölün iki ilə quruyacağını söyləyirsiniz, onda niyə hay-küy salıb, dövləti qınayırsınız?”- deyib.

Şərqi Azərbaycan əyalətinin bəzi rəsmiləri Urmiya gölünün qurumasının qarşısının alınması üçün ayrılan maliyyə vəsaitinin həcmi barədə təzadlı bilgilər veriblər.

Təbrizin İran parlamentindəki nümayəndəsi Məhəmməd-hüseyn Fərhəngi 35 milyon dollara yaxın vəsaitin Urmiya gölünün qurumasının qarşısının alınmasına sərf olunacağı haqda yerli informasiya təmsilçilərinə məlumat verib.

Şərqi Azərbaycan əyalətinin valisi Əhməd Əlirza Beygi isə onun yalan danışdığını söyləyərək, deyib ki, bu ilin dövlət büdcəsindən Urmiya gölünün mühafizəsinə 20 milyon dollar vəsait ayrılıb.

Güney Azərbaycanda nəşr olunan “Nəsimi Qaradağ” qəzetinin məlumatına əsasən, vali deputatın dediklərinə işarə edərək, bildirib: “Onun fikrincə, təkcə Araz çayından gölə su gətirmək üçün bir trilyon түмән (bir milyard dollar) maliyyə vəsaiti lazımdır”.

Bütün bu müzakirələrin sonu isə İran parlamentinin 2012-ci il avqustun 16-da keçirilən iclasında “Urmiya gölünün dirçəldilməsi” layihəsi rədd edilib.

Həmin ilin sentyabrın 3-də keçirilmiş və beynəlxalq aləmin diqqətini çəkən aksiyalardan sonra isə İranın Ətraf Mühit və Ekologiya Təşkilatının rəhbəri Məhəmmədcavad Məhəmməd-zadə Urmiya gölünə Araz və Silvə çaylarından su kəməri çəkməsinin nəzərdə tutulduğunu bildirib: “Bu layihəni həyata keçirmək üçün isə hökumət tərəfindən 900 milyon dollar vəsait ayrılıb”.

İran prezidentinin parlament məsələləri üzrə müavini Məhəmmədrza Mirtacəddini isə jurnalistlərə açıqlamasında hökumətin Urmiya gölü probleminin həlli üçün Nazirlər Ka-

binetində ciddi müzakirələr apardığını və qərarlar qəbul olduğunu deyib: “Urmiya gölünün xilasını üçün prezidentin birinci müavini Məhəmmədrza Rəhiminin başçılığı ilə işçi qrup yaradılıb. Qrup bu problemin həlli istiqamətində ciddi işlər görür. Araz çayından suyun Urmiya gölünə axıtılması məqsədilə bu ilin dövlət büdcəsindən 25 milyard tuman (22 milyon dollar) vəsait ayrılıb».

İranda iki rəsmi şəxsi eyni sənədlə bağlı bir-birindən fantastik fərqi olan iki rəqəm açıqlayıb. Bu fakt Urmiya gölü probleminə İranda rəsmi dövlət orqanlarının biganəliyinin təzahürüdür.

URMIYA GÖLÜNÜN MƏHVİNƏ QARŞI FARS İSTEHZASI, TÜRK ETİRAZI

İrənin tərkibində olan Güney Azərbaycanda baş verən hər bir olay bizim üçün böyük önəm daşıyır. Çünki bilindiylə kimi İranda on illərdir fars zülmü altında dilindən və demokratik hüquqlarından məhrum olaraq yaşayan 35 milyon soydaşımız var. Bu bölgədə baş verən hadisələr çoxluqla ört-basdır edilsə də, gerçəkləri daimi olaraq gizlətmək təbii ki, mümkün deyil. Onu da qeyd edək ki, soydaşlarımız bir çox hallarda şovinist rejimə qarşı öz etiraz səslərini ucaltmış, lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq hələ də hüquqlarına qovuşa bilməmişlər.

Məhvə məhkum edilmiş Urmıya gölü

Xüsusən 2010-cu ilin aprel ayından etibarən Güneydə keçirilən etiraz aksiyaları davamlı xarakter daşımaqdadır. Bunun əsas səbəbi isə İran hökumətinin Urmıya gölünün qurumasının qarşısının alınmamasına olan biganə münasibətidir. Bu göl haqqında istərdik ki, qısaca izah verək:

“Urmıya İrənin və Güney Azərbaycanın həcminə görə ən böyük gölüdür. Qədim türk dilində bu gölün mənası «suda yaşayış yeri» anlamını verir. Başqa sözlə, bu göl ətrafında daim yaşayış məskənləri olduğu üçün onu bu şəkildə adlandırıblar. Gölün suyu şor olduğundan müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın bu bənzərsiz su hövzəsi həmçinin tarixi cəhətdən də çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Gölə məxsus ən böyük adalardan birində Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın qəbri var. Əlavə olaraq tarixi yaşayış məskəni olduğu üçün xüsusən qorunmağa ehtiyacı olan bölgədir. Qeyd edək ki, 1967-ci ildə Urmıya gölü qoruyq elan olunub və UNESCO buranı qorunan təbii ərazilər sırasına daxil edib.

“Göl qurusaydı, dəvə saxlayardıq”

Mütəxəssislərin fikrincə, bu gölün quruma prosesi 1999-cu ildən başlayıb. Bu isə əsasən gölə tökülən çaylar üzərində süni su anbarlarının tikilişi ilə əlaqədərdir. Artıq 10 ildən uzun bir müddətdir ki, soydaşlarımız bu məsələ ilə bağlı haqlı etiraz səslərini duyurmağa çalışsalar da, gölün və minlərlə insanın taleyinə İran hökuməti və rəsmi dairələr biganə yanaşmağa davam edir, hətta ucalan səsləri yerindəcə batırmağa üstünlük verirlər.

2009-cu ildə Əhmədiyəjad prezident seçkilərindən öncə bu məsələ ilə bağlı komissiyanın yaradıldığını elan etsə də, bugünə kimi gölün qurumasının qarşısını almaq üçün heç bir əməlli tədbir görülməmişdir. Bir müddət öncə isə kənd təsərrüfatı idarəsinin təmsilçisi Mənuçehr Bağbani gölün qurumasına istehza ilə yanaşaraq «Urmiya gölü qurusa idi, burada dəvə saxlayardıq. Buranın havası və iqlimi dəvə saxlamaq üçün əlverişlidir», demişdi. Hakimiyyət sözcüsünün bu ifadəsi artıq hökumətin bu məsələyə münasibətini açıq-aşkar ortaya qoyur.

Parlament üzvlərinin sözləri isə bir daha İran hökumətinin soydaşlarımıza qarşı birmənalı yanaşdığını göstərdi. Belə ki, Bucnurdan olan palament üzvü Musəlrza Sərvəti müzakirələr zamanı Urmiya gölü ətrafındakı əhalinin başqa yerə köçməsinin daha doğru olduğunu söyləmiş, hətta “Göl ətrafında əkinçiliklə məşğul olanlara vəsait ayırmaqdan, onların oralardan köçüb getməsinə pul verilsə, daha yaxşı olar. Bu vəsaitlə onlar başqa işlə məşğul olurlar.” - demişdi.

Hakimiyyətin Urmiya gölünə biganə münasibəti özünü göl üçün ayrılmış vəsaitin açıqlamasında da göstərdi. Belə ki, öncə 20 milyon dollar ayrıldığı söylənilmiş, daha sonra isə 35 milyon olduğu iddia edilmişdi.

İran hökumətinin assimilyasiya siyasəti

Bu ilin avqust ayında “Urmiya gölünün dirçəldiməsi”nə dair layihə İran parlamenti tərəfindən rədd edildi. Səbəb üçün çox axtarışa ehtiyac yoxdur, məqsəd bəlli: bu bölgəni Azərbaycan türklərindən təmizləmək. Belə ki, Tehranın gizli planına əsasən duzlu səhraya dönən göl ətrafda yaşayan insanların fəlakətinə səbəb olacaq. Çünki burada yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət əhali heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olur. Gölün quruması nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulacaq, nəticədə yaşayış mühiti xarabaya çevrilən soydaşlarımız buradan İranın müxtəlif bölgələrinə köçmək məcburiyyətində qalacaqlar. Bu isə türklərin kompakt yaşamağının qarşısını alacaq və assimilyasiya prosesini sürətləndirəcək. Artıq on illərdir türkləri yaşadığı atababa torpaqlarından çıxarmaq üçün bundan yaxşı fürsət Tehran üçün təbii ki, ola bilməz.

Urmiya bilindiği kimi Güney Azərbaycanın qərbində yerləşən ən böyük şəhərdir, başqa sözlə Qərbi Azərbaycan əyalətinin baş şəhəridir. Qeyd edək ki, bu bölgədə həyata keçirilən assimilyasiya məsələsi heç də Tehranın ilk proyektidir. Daha öncə bilindiği kimi Qərbi Azərbaycanın bir çox kəndlərinə kürdlər kompakt şəkildə köçürülmüş, onlara hər bir şərait yaradılmışdır. Hətta köçürməklə qalmamış, burada yerləşən bir çox tarixi abidələrin ismini dəyişdirərək onların kürdlərə məxsus olduğunu iddia etmişlər. Məlum plana görə bu bölgələri kürdləşdirməklə Tehran hakimiyyəti Güney Azərbaycanla Türkiyə arasında kürdlərin yerləşməsinə yardım edir. Başlıca məqsəd isə Qərbi Azərbaycan əyalətində demoqrafik vəziyyəti kürdlərin xeyrinə dəyişmək və bu bölgədə çoxluğun onlardan ibarət olduğunu dünyanın diqqətinə çatdırmaqdır.

Güney Azərbaycan ayağa qalxdı

İran hökumətinin Urmiya gölünün qurumasına laqeyd münasibəti soydaşlarımızın son günlərdə haqlı etirazına səbəb oldu. Öncə avqust ayının 27-də, daha sonra isə sentyabrın 3-də geniş aksiyalar vüsət aldı. Yürüşlər zamanı yüzlərlə insan həbs

edildi, yaralandı. Öldürülənlər də istisna deyildi. Xüsusən Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Əhər və s. kimi böyük şəhərlərdə keçirilən və minlərlə insanın qatıldığı mitinqlər, hətta İranın paytaxtı Tehranda da davam etdirildi. Hərzamankı kimi İran təhlükəsizlik qüvvələri öz içüzlərini göstərdilər, uşaq-qadın ayırımı etmədən həbs edərək, yürüşçülərə qarşı müxtəlif zorakılıq vasitələrindən istifadə etdilər. İran mediası tərəfindən ört-basdır edilən bu olaylar kənar böğələr tərəfindən duyulmasın deyə Güney Azərbaycan ərazisində rabitə sistemində ciddi problemlər yaranmış, etiraz edənlərə və tanınmış ailələrə qarşı qeyri-leqal münasibət göstərərək, iznsiz ev axtarışları, həbslər tətbiq etmişlər.

900 milyon dollarlıq “yalan”

Hal-hazırda İran hökuməti Urmiya gölünün qurumasının qarşısını almaq üçün tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə 900 milyon dollar ayırdığını söyləməkdədir. Əlavə olaraq Araz və Silva çaylarından Urmiya gölünə su axıdılmasını planlaşdırır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin açıqlamasına görə, rəsmi Tehran bu barədə Azərbaycana heç bir məlumat verməyib. Hər iki ölkə arasında Araz çayından istifadəyə dair müqaviləyə əsasən çayın su və enerji resurslarından bərabər səviyyədə istifadə edilməlidir.

Yerli müşahidəçilərin fikrincə, İran hakimiyyətinin bu vədi də əhalini sakitləşdirmək məqsədi daşıyır və eyni zamanda hökumətin geri addım atması kimi dəyərləndirilə bilər. Və bundan sonra hakimiyyətin baş verən olaylara siyasi don geydirərək, soydaşlarımızı separatçılıqla suçlayacağı heç də istisna deyil.

“Uman yerdən küsərlər”

Güney Azərbaycanda bu olaylar baş verərkən, çox təəssüf ki, Azərbaycan və Türkiyə media qurumlarının çoxu susqunluğa önəm verərək, bu hadisələrə dair heç bir məlumat yayımlamadı-

lar. Sosial şəbəkələr istisna olmaqla, hətta elektron və yazılı media da bu məsələyə biganə qaldı. Düzdür, bir çox KİV nümayəndələri müxtəlif səbəblər gətirərək özlərinə haqq qazandırsalar da, onlar millətçi cəbhənin tənqid atəşinə tutuldu. Bu tənqiddən Türkiyə mediası da öz nəsibini aldı. Belə ki, daim Orta Şərqdə apardığı siyasətə uyğun olaraq, Türkiyə hökuməti və mediası Fələstin, Somali, Suriya, Liviya dövlətlərinə dair məsələlərdə göstərdiyi fəallığı Güney Azərbaycan türklərinə qarşı sərgiləmədilər.

Yaxşı bir söz var: “ Uman yerdən küsərlər”. Doğurdan da elədir. Başqalarını tənqid etsək belə, öz içimizdə də bu məsələyə biganə yanaşanlar az deyil. Bu “İranın daxili problemdir” deyənlərin nəzərinə çatdıraq ki, insan haqları, ekoloji faciə bir dövlətin daxili işi deyil. İqtidar-müxalifət savaşlarından, müğənilərin şəxsi həyatından həvəslə yazan KİV nümayəndələrini soydaşlarının səsinə səs verməyi, heç olmaya onlara informasiya dəstəyini göstərməyə çağırırıq.

URMIYA GÖLÜNDƏ YAŞANAN FƏLAKƏT

Urmiya gölü, İranın ən böyük gölüdür. Sahəsinə görə dünyada 20-cidir. 5822 km² sahəyə malikdir. Şərqi Azərbaycan ostanının Savalan və Səhənd dağları ilə İran-Türkiyə sərhəd bölgəsindən gələn çayların suları ilə qidalanır. Gölün şimaldan cənuba uzunluğu 130-140 km, eni isə 15-50 km-ə qədərdir. Dərinliyi 5 -16 metr arasında dəyişir. Gölə tökülən əhəmiyyətli (14sayda) çaylar - Açı-çay (Təbriz), Sofi-çay (Marağa), Tufarqan-çay (Azərşəhr), ayrıca mürdüm-çay, Leyla-çay, Quru-çay və Qala-çay Səhəndin qərb yüksəkliklərindən qidalanır. Urmiya gölü üzərində 102 ada var.

1990 -ci ildən bəri Urmiya gölünü qidalandıran çayların üzərində qurulan anbar və bənd üzündən onlardan gölə axan sular kəsilməmişdir. Bu səbəbdən gölün 60%-i qurumuşdur. Azərbaycanlı ziyalılar, Urmiya gölünün qurumasının rəhbərliyin strateji planı çərçivəsində reallaşdırıldığını, gölün quruması ilə bölgənin çölləşib yaşanmaz hala gəlməsinin ardından milyonlarla azərbaycanlının vətənlərini tərk etməsinin gözlənildiyini iddia edirlər.

11 il əvvəl gölün ən dərin yeri 16 m olduğu halda , hazırda bu dərinliyin 2 m olduğu bildirilir. Yəni Urmiya gölünün suyu 75% azalmışdır. Belə gedərsə, Urmiya gölü və ətrafı duz səhrasına çevriləcək. Bu da Güney Azərbaycanın sonu deməkdir. Ətraf ərəzilərdə yaşanacaq fəlakət üzündən təxminən 15 milyon azərbaycanlı yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalacaq. Bununla rəhbərlik də Güney Azərbaycan probleminə xilas olmuş olacaq. Azərbaycan türklərinin böyük hissəsinin İranda qalmayacağı, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycana köç edəcəyi nəzərdə tutulur.

İran parlamentində, 16 Avqust 2011-ci il tarixində Urmiya gölünün xilas edilməsi üçün vəsait ayrılması məsələsinin müza-

kirəsi istiqamətində azərbaycanlı millət vəkillərinin etdikləri təklif azərbaycanlı olmayan digər millət vəkilləri tərəfindən rədd edilmişdir. Bir millət vəkilinin, "Qoyun göl qurusun və Azərbaycanlılar o bölgədən başqa yerlərə getsinlər!" dediyi qeyd edilir. Urmiya gölü üçün vəsait ayrılmasının rəddi və bəzi millət vəkillərinin təhrikədiçi çıxışları Azərbaycanlıların reaksiyasına səbəb olmuşdur. Gölə kifayət qədər su verilməsi üçün səmərəli tədbirlər görülməsi istiqamətində fikir birliyi meydana gəlmişdir. Urmiya gölünün qurumasına imkan verilməsi, İranın da tərəf olduğu 2 Fevral 1971 -ci il tarixli Ramser Sulak sahələrin qorunması Konvensiyasına da ziddir.

Urmiya gölünü qidalandıran çaylar üzərində edilən hidroelektrik stansiyalarının sayı haqqında fərqli rəqəmlər verilir. Ancaq 15-dən az olmadığı dəqiqdir. Azərbaycanlı ziyalılar bu anbarların heç birinin Azərbaycanlıların xeyrinə olmadığını , əksinə buradan hasil edilən elektrik enerjisinin qarşılıqsız olaraq Ermənistanı verildiyini bildirirlər.

Tədbir görülməzsə, Güney Azərbaycana atom bombası düşmüş kimi 10 milyard tonluq duz sunamisinin olacağı gözlənilir. 15 milyon azərbaycanlının bölgədən köçü, Güney Azərbaycanın sonu ola bilər. Beləcə bölgədə etnik təmizləmə reallaşa bilər.

Thomas ERDBRINK
«New York Times» qəzeti (ABŞ)

İRAN'IN BÜYÜK TUZ GÖLÜ KURURKEN, ÜLKE SU KRIZI YAŞIYOR

Bir bölgesel çevre işleri yetkilisi, aracını bir zamanlar İran'ın en büyük gölü olan düzlüğün dibinde 15 dakika daha sürdükten sonra indi ve asla bulamayacağını bildiği suyu arıyormuşçasına büyük ve kuru düzlüğün içinde gezinip durdu. Bir saat önce yetkili Hamid Ranaghadr, çok değil sadece on yıl öncesi gibi yakın bir zamana kadar, buraya göç eden flamingo sürülerini araştırmak için gelen turistlerle dolu gemilerin, bu gölde nasıl dolaştığını anımsamıştı. Şimdi ise gemiler çamur içinde paslanıyor ve gölden arta kalan suyun üzerindeki flamingolar başka yerlere göç ediyor. Yerel çevre işleri müdürlüğüne göre, gölden kalan su miktarı sadece yüzde 5. İran, 22 milyon insanın yaşadığı Tahran bölgesinde ve diğer büyük şehirlerde suyu karne ile vermek için yetkililerce acil durum planlarının yapıldığı çok ciddi bir su kıtlığıyla yüzleşiyor. Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, suyu milli güvenlik meselesi olarak tanımlıyor ve kıtlık sorununun yaşandığı bölgelerde yaptığı konuşmalarında "suyu geri getirme" sözü veriyor. Uzmanlar su kıtlığı sorununda iklim değişikliği, toprağın müsrifçe sulanması ve yer altı sularının azalması gibi faktörlerden bahsediyor. Urmia Gölü olayında, gölün diğer tarafında bulunan dağlardan gelen içme suyunun büyük miktarını tutan barajları da faktörlere ekliyorlar. Ranaghadr, kuru göl yatağı boyunca yürürken, sadece birkaç yıl evvel buradaki su derinliğinin dokuz metre olduğunu söylüyor. Bir zamanlar turistlerin bungalov evlerde oturup mavi suya

bakarak tatil yaptıkları adalar, şimdi kahverengi çamur ve kumun olduğu düzlüklerle çevrelenen ufacık kara parçaları oldular. "Onu biz boşalttık." diyor Ranaghadr. İran'ın su sıkıntısı, içmeye ve zirai kullanıma hiçbir zaman uygun olmayan tuz gölü Urmia'dan ibaret değil, çok daha ötelere uzanıyor. Diğer göller ve büyük nehirler de su hakları üzerinde tartışmalar, gösteriler ve hatta ayaklanmalara yol açarak kuruyor. Afganistan sınır bölgesinde bulunan Hamoun Gölü gibi, İsfahan yakınlarındaki, İran merkezdeki, İran körfezi yakınında bulunan Ahvaz'daki büyük göller de kuruyor. Kuruyan nehir yataklarındaki toz, Birleşmiş Milletlerin belirttiğine göre, dünyanın havası en kirli 10 şehirden dördünün bulunduğu İran'daki hava kirliliği seviyesini yükseltiyor. Ancak kriz yaşayan göller içinde hiçbiri bir zamanlar dünyanın en büyük gölleri arasında olan Urmia gölü kadar telaffuz edilmedi. Çevreciler, kuruyan tuzların gölü çevreleyen değerli tarım alanlarını zehirleyebileceği ve civarda yaşayan üç milyon insanın hayatını kötü etkileyebileceği konusunda uyarıda bulunuyor. Bir zamanlar göl kenarı bulvarı olarak kullanılan yolda yer alan eskimiş büfeler ve soyunma odaları, insanların gölde su kayağı yapmak veya iyileştirici gücü olduğu söylenen siyah çamur banyosu için İran'ın dört bir yanından geldiği günlerin şahidi olarak duruyorlar. Yaklaşık yirmi yıl önce, Muhtar Çeragi isminde bir köylü, su çizgisinin geri çekilmeye başladığını fark etmişti. Bir zamanlar kendi kafesi olan yerin önünde duran Çeragi, "Önce yüz metre, sonra iki yüz metre çekildi. Daha sonra kıyı şeridini göremez olduk. Suyun geri gelmesini bekledik ama gelmedi".- diyor. İnsanların çoğu gölün yok olmasının suçunu hükümetin bölgeye kurduğu altı büyük baraja yüklüyor. Bu barajlar gölü besleyen 11 nehrin su miktarını büyük oranda azalttı. Arabayla yarım saat mesafede olan Urmia şehrinin yukarısındaki dağlarda, göle ulaşması gereken suyu toplayan Chahchai barajı duruyor. Bu baraj şimdi

bölgedeki çiftçilerin topraklarını sulamak için kullandığı büyük bir gölü içinde tutuyor. Ranaghard, "Urmia gölünün bir kısmı burada. Ve buradaki insanlar da suya ihtiyaçları olduğunu söylüyor". - diyor. Barajlar elektrik üretmenin yanı sıra, su kıtlığını ele almayı da hedefler. Ancak uzmanların belirttiğine göre çoğunlukla su, yetersiz sulama teknikleri yüzünden boşa kullanılıyor. 2005'de yayınlanan İran'ın milli güvenlik sorunları üzerine yazdığı kitabında Ruhani, Amerika'daki yüzde 80 orana kıyaslayarak, İran'daki suyun yüzde 92'sinin tarım için kullanıldığını belirtmişti. Bölgesel Su Kaynakları Kurumu üyesi Ali Rıza Kureyşi, "Musluğu açıyor ve bizim iklimimizde suyun en çok bu yolla uçup gittiğini anlamadan arazilerini aşırı derecede suluyorlar. Bu yüzden çiftçileri eğitmemiz lazım"- diyor. Göl aynı zamanda yer altından da aşındırılıyor. Hükümetin yerel tarımı teşvik etme hamlesinin bir parçası olarak, geniş topraklar daha küçük parçalara bölündü ve yeni toprak sahiplerinin çoğu yer altından su çekerek yeni kuyular açtılar. Seyit Kureyşi, yasal olarak kazılmış 30.000 kuyu olduğunu ve bir o kadar da yasa dışı açılmış kuyunun bulunduğunu söylüyor ve ekliyor, "Su azaldıkça daha da derinlere doğru kazıyorlar." İklim değişiklikleri, bilhassa artan sıcaklıklar suyun azalmasında rol oynuyor. İstatistiklere göre, Urmia Gölü etrafındaki ortalama sıcaklık son on yılda 1.7°C artış gösterdi. Bölgede uzun süren kuraklık iki yıl önce bitmiş görünürken, artan yağmur gölün suyunu kurutan diğer faktörleri toparlamaya yetmedi. Ranaghard, "Hepimiz suçluyuz. Günümüzde insan sayısı çok ve herkesin suya ve barajların ürettiği elektriğe ihtiyacı var".- diyor. Ofisine döndüğünde, yetkililer ona kazanılması zor bir görev üzerindeki askerler gibi geldi. Gölü kurtarmak için mantıklı olanlardan (çiftçileri yeni sulama teknolojileri konusunda eğitmek) hayal ürünü olanlara (yağışı artırmak için bulut tohumu ekmek) kadar 19 plan hazırladıklarını söylediler.

İran'ın nükleer programına karşı yürütölen uluslararası yaptırımların etkisiyle, düşük olan devlet geliri yüzünden Ruhani hükümeti, gölü eski haline getirmek için verilen çabalar noktasında ortaya para koyamıyor. Yetkililere kalırsa, hükümet ortaya para koysa bile, Urmia Gölünü kurtarmak için muhtemelen artık çok geç. Ranaghadr, "Dünya üzerindeki herkes sadece parayı düşünüyor. Biz de öyle yaptık ve şimdi gölümüzü kaybettik" diyor.

«New York Times», 31 yanvar 2014;

«Sabah» qəzetəsi, 9 şubat 2014

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Ön söz (Qulamrza Səbri Təbrizi)	3
Ramiz Məmmədov Urmiya gölünün faciəsi	5
Mohammad Babadoost Desiccation of the World's Second Largest Salty Lake in Northwest Iran (Azerbaijan): A Serious Ecological Crisis in the Region	28
Əkrəm Rəhimli (Bije) Urmiya gölü, onun problemləri və həlli yolları.....	32
Urmiyada alma heykəli (Əlyar Səfərli ilə müsahibə).....	43
Böyük Rəsuloğlu Urmiya gölünün nicat yolu	56
Hüseyn İsalı. Adem Kırçıçək Güney Azərbaycan'dan bölgələr ötesinə uzanan ekolojiq facia: Ölüme terk edilən Urmu gölü.....	85
Tuğba Evrim Maden İran'ın Urmiye gölü sorunu.....	116
Ənvər Uzun Urmiye'de pîr ocakları ve kutsal taşlar	127
Namik Murad Urmiya gölünün quruması bəşəri faciədir	142
Ramin Məmmədov Urmiya gölü faciəsi ümumbəşəri problemdir	144

Ənvər Börüşoy İrandan Türkiyəyə qarşı Urmu ssenarisi	148
Əlirza Amanbəyli Urmiya gölü faciəsi və Güney Azərbaycanda etnik münaqişə yaratma cəhdləri.....	155
Tahir Tağıyev Urmiya gölü ilə bağlı problem böyüyür	160
Şahin Musavi Urmiya gölü niyə quruyur?	163
Nərmin Məmmədli Urmiya gölünün məhvinə qarşı fars istehzası, türk etirazı.....	167
Araz Şamil Urmiya gölündə yaşanan fəlakət.....	172
Thomas Erdbrink İran'ın böyük tuz gölü kururken ülke su krizi yaşıyor.....	174

Güney Azərbaycanın səsi kitabxanası: № 18

«Güney Azərbaycanın səsi kitabxanası» seriyası ilə nəşr olunan kitablar:

1. Əhməd Ağaoğlu. İran və inqilabı, Bakı, Azərnəşr, 2009
2. Sabir Nəbioğlu. Səməd Behrəngi (monoqrafiya), Bakı, Azərnəşr, 2009
3. Mədinə Gülgün. Mən bu ömrü yaşadım (şeyrlər), Bakı, Nurlan, 2010
4. Güney Azərbaycan: tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (məqalələr toplusu), Bakı, Azərnəşr, 2010
5. Sabir Nəbioğlu. Təbrizdən başlanan dünya (monoqrafiya), Bakı, Azərnəşr, 2010
6. Əlyar Səfərli. Bölünmüş Azərbaycan (məqalələr toplusu), Bakı, Ozan, 2010
7. Əlyar Səfərli. Yaralı Azərbaycan (məqalələr və müsahibələr), Bakı, Ozan, 2010
8. Güney Azərbaycanın iki xalq şairi: Balas Azəroğlu və Qulamrza Səbri Təbrizi (şeyrlər), Bakı, Azərnəşr, 2010
9. Əlyar Səfərli. Dərdli Azərbaycan (məqalələr və müsahibələr), Bakı, Elm və təhsil, 2011
10. Əlyar Səfərli. Həsətli Azərbaycan (məqalələr və müsahibələr), Bakı, Elm və təhsil, 2011
11. Təbrizli Məmmədrza. Qartal balası (povest və hekayələr), Bakı, Elm və təhsil, 2011
12. Almaz Əliqızı. Güney Azərbaycan – zamanın məngənəsində, Bakı, Elm və təhsil, 2011
13. Qulamrza Səbri Təbrizi. Yaranış (şeyrlər), Bakı, Azərnəşr, 2012
14. Əmir Pəhləvan. Səfir (roman), Bakı, Elm və təhsil, 2013
15. Əmir Pəhləvan. Təbrizim-türk izim, Bakı, Elm və təhsil, 2013
16. Sabir Nəbioğlu. İntizar günlərinin nəğmələri (məqalələr toplusu), Bakı, Elm və təhsil, 2013
17. Sabir Nəbioğlu. Vüsəlın qanadlarında (məqalələr toplusu), Bakı, Elm və təhsil, 2013
18. Urmıya gölü. (Məqalələr toplusu), Bakı, Elm və təhsil, 2014

Urmiya gölü faciəsi

(məqalələr toplusu)

Bakı – Elm və təhsil – 2014

Nəşriyyat redaktoru:
Aysel Süleymanlı

Rəssamı:
Günay Sultanlı

Dizayn:
Günay Məmmədli

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **02.05.2014**
Şərti çap vərəqi **11,5**. Sifariş № **389**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

**Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.**

E-mail: *nurlan1959@gmail.com*

Tel: **497-16-32; 050-311-41-89**

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.